

VUKOVAR '91
MEĐUNARODNI ODJECI I ZNAČAJ

Dosad objavljeno:

Privatizacija i modernizacija

Vidljiva i nevidljiva akademija

Budućnost iseljene Hrvatske

Duge sjene periferije

Religija i integracija

Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji

Privatizacija i javnost

Društveni značaj genske tehnologije

Sisak 2000+

Vukovar '91

Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama

Upravljačke elite i modernizacija

European Integration for the 21st Century

Budućnost na rubu močvare

Poduzetništvo, institucije i sociokulturni kapital

Employment Policies and Welfare Reform

Prostor iza

Zbornik uz 70. obljetnicu života Dragutina Pavličevića

Razvojne perspektive ruralnoga svijeta Slavonije i Baranje

Immigrants and Homeland

Hrvatsko društvo danas: psihosocijalni procesi

Živjeti u Zagrebu

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 24.

Copyright © 2004.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 355.01(497.5 Vukovar)"1991"(082)

VUKOVAR '91 : međunarodni odjeci i značaj / uredili Josip Jurčević, Dražen Živić, Bruna Esih ; <prijevod Nina Ferić>. – Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2004. – (Biblioteka Zbornici ; knj. 24)

Nasl. str. prištampanog prijevoda: Vukovar '91 : international echoes and significance. – Izvorni tekst i prijevod tiskani u međusobno obratnim smjerovima. – Bibliografija uz većinu radova.

ISBN 953-6666-35-9

1. Jurčević, Josip
I. Domovinski rat -- Vukovar -- Zbornik

440611013

ISBN 953-6666-35-9

VUKOVAR '91
**MEĐUNARODNI
ODJECI I ZNAČAJ**

Uredili:
Josip Jurčević
Dražen Živić
Bruna Esih

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO **PILAR**

Zagreb, 2004.

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 24.

**VUKOVAR '91
MEĐUNARODNI ODJECI I ZNAČAJ**

Uredili:
Josip Jurčević
Dražen Živić
Bruna Esih

Recenzenti:
Alica Wertheimer-Baletić
Dragutin Pavličević

Nakladnik:
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Prijevod:
Nina Ferić

Lektura:
Vesna Hajnić

Korektura:
Ivana Ferić

Grafički i tehnički urednik i korice:
Zlatko Rebernjak

Kompjutorska priprema:
TERCIJA, Zagreb

Tisak:
ITG, Zagreb

Naklada:
800 primjeraka

Uredničko slovo

Ratovi su radi primjene opsežnog organiziranog nasilja ostavili najdublje negativne tragove u povijesti čovječanstva, a suvremeni ratovi sve više dovode u pitanje i biološki opstanak živih bića na Zemlji. Stoga je razumljivo što su danas u cijelom svijetu sve brojniji oblici društvenog djelovanja i stvaralaštva koji su usmjereni na prevenciju izbijanja oružanih sukoba te smanjivanje njihove destruktivnosti i, naročito, zaštitu žrtava rata. U tom kontekstu, nakon Drugog svjetskog rata europski je kontinent prema nizu obilježja smatran međunarodnim prostorom na kojem je uspostavljeno najviše sigurnosnih sustava, standarda i svijesti. Sukladno tome stvoreno je opće javno uvjerenje kako je Europa postala imuna na međunarodne oružane sukobe.

Međutim, srpska oružana agresija (1990.-1995.) srušila je ne samo te pogrešne predodžbe, nego je dovela u pitanje koncepciju i smisao europskih i svjetskih sigurnosnih i humanitarnih sustava. Osnovno uporište ovog zaključka ne proizlazi iz samog čina oružane agresije, već zbog načina na kojem je zasnovana i izvršena srpska agresija. Za ilustraciju je dosta navesti kako su na najdrastičniji način prekršena sva međunarodna ratna pravila i običaji, kao i humanitarne konvencije, a pojedine zločine koje su počinile srpske postrojbe nije predvidjelo čak ni međunarodno pravo.

Tijekom srpske oružane agresije najopsežnije razaranje i ljudsko stradavanje, svojevrsna koncentracija zla događala se 1991. godine u hrvatskom gradu Vukovaru. Ta je činjenica već tada bila jasno prepoznata u hrvatskoj i međunarodnoj javnosti te je fenomen *Vukovar '91*, osim stvarnog, dobio i simboličko značenje. No, zbog različitih razloga i motiva, na razini hrvatskih i međunarodnih struktura su zaobiđena sustavna znanstveno-istraživačka i pedagoška suočavanja s fenomenom *Vukovar '91*. Isto tako, neprekidno se događa stigmatizacija Hrvatskog domovinskog rata kao ključnog nositelja suvremenog hrvatskog nacionalnog identiteta.

U takvim okolnostima, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar je 1998. godine pokrenuo znanstveno-stručni skup, pod nazivom *Vukovar '91 - sedam godina poslije*, koji se nakon toga održava svake godine. Na skupovima ugledni znanstvenici i javni djelatnici iz Hrvatske i svijeta izlažu o različitim aspektima događanja i značenja koja simbolički označava *Vukovar '91*.

U ovom zborniku su objavljeni radovi koji su izloženi na međunarodnim skupovima *Vukovar '91 - deset godina poslije* (2001. g.) i *Vukovar '91 - jedanaest godina poslije* (2002. g.). Tematski naslov prvog skupa bio je *Međunarodni odjeci Vukovara '91*, a drugog *Ljudska prava i logoraška iskustva*. Radovi u zborniku nisu objavljeni redoslijedom kojim su izlagani na skupovima nego je sadržaj zbornika strukturiran u četiri tematska poglavlja, kako bi radovi s dva znanstveno-stručna skupa činili jednu primjereno preglednu knjigu.

Tekstovi dvojezično objavljeni u knjizi su na znanstvenoj i stručnoj razini otvorili pitanje međunarodnih odjeka i značaja fenomena *Vukovar '91* te predstavljaju priнос točnjem razumijevanju događaja i njihovih dugorочnih posljedica. Istovremeno očekujemo kako će na taj način pridonijeti prevenciji ponavljanja sličnih tragičnih iskustava.

Urednici

I. U ZRCALU MEĐUNARODNOG PRAVA I SIGURNOSTI

Josip Jurčević	
Vukovar '91 - <i>Međunarodno pravo i europska sigurnost</i>	11
Paul Lemmens	
<i>Pravo na život i zabrana mučenja kao osnovne vrijednosti demokratskih društava u Europi</i>	31
Josip Jurčević, Katica Ivanda	
Vukovar '91 - <i>Ženevske konvencije i logoraška iskustva</i>	43

II. MEĐUNARODNA PERCEPCIJA

Janusz Bugajski	
<i>Na prvoj crti bojišnice za nezavisnost - Hrvatska i Washington</i>	79
Martin Bell	
<i>Razmatranja o Vukovaru</i>	87
Ivan Čizmić	
Vukovar '91 u američkom, kanadskom i engleskom tisku	101
Dražen Živić	
Vukovar '91 u hrvatskom iseljeničkom tisku	113

III. PRINOSI OBJEKTIVNOJ SLICI

Zlatko Karač	
<i>Tragedija urbane baštine Vukovara</i>	
Razaranje hrvatskog i europskog identiteta grada 1991.	125
Ivan Rogić	
Vukovar '91 i praksa protudruštva	145
Miroslav Tuđman	
<i>Umreženo znanje: između kolektivnog zaborava i povijesnog pamćenja</i>	
Odgovornost informacijske znanosti za prikupljanje i obradu podataka i dokaza o logorima i ljudskim pravima u Europi na pragu 21. stoljeća	159
Luc Huyse	
<i>Žrtve</i>	183

Goran Milas, Vlado Šakić <i>O čemu svjedoče zatočenici srbijanskih logora?</i>	203
IV. ŽIVJETI SA ZLOM	
Ante Vučković, Bože Vuleta <i>Vukovar u svjetlu opruštanja</i>	221
BILJEŠKE O AUTORIMA	229

I.

U ZRCALU
—
MEĐUNARODNOG
—
PRAVA I
—
SIGURNOSTI

Josip
JURČEVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

VUKOVAR '91
– MEĐUNARODNO
PRAVO I EUROPSKA
SIGURNOST

Tijekom srbijanske oružane agresije na Republiku Hrvatsku (1990.-1995.) Vukovar je na hrvatskom i međunarodnom javnom prostoru već za trajanja obrane grada (od kolovoza do studenog 1991.) bio prepoznat kao poseban fenomen. Status izuzetne prepoznatljivosti *Vukovar '91* nije stekao zbog osmišljenog djelovanja organiziranih struktura ni u Hrvatskoj niti u međunarodnoj zajednici, nego je spontano postao fenomen zbog mnogostrukе izuzetnosti samog događanja te značenja njegovih izravnih i posrednih posljedica.¹

Od 1991. godine do danas, u Hrvatskoj i svijetu, o fenomenu *Vukovar '91* napisan je gotovo nepregledan broj različitih medijskih tekstova, a elektronski mediji su prenijeli golem broj svjedočanstava, ocjena, mišljenja itd. Isto tako, *Vukovar '91* je kao motiv ostao zabilježen u nepreglednom broju umjetničkih djela – od grafita, izreka i pjesama do svih oblika likovnog stvaralaštva. Zatim, prepoznavajući izuzetnost fenomena brojni pojedinci su samoinicijativno napisali veliki broj publicističkih i književnih djela o *Vukovaru '91*.

Međutim, usprkos svemu, *Vukovar '91* je unutar strukture nositelja moći u institucijama društvenog i državnog života u Republici Hrvatskoj kontinuirano ostao naglašeno nepoželjan fenomen na stvarnoj i simboličkoj razini. To se jednako očituje u izbjegavanju provođenja sustavnih znanstvenih istraživanja o uzrocima, tijeku događanja i posljedicama *Vukovara '91*, kao i u negativnom odnosu prema vukovarskim braniteljima i stradalnicima.

Na taj je način događajni, simbolički, interpretativni i identitetski status *Vukovara '91* i nadalje ovisan isključivo o ograničenim mogućnostima istraživačkog i izлагаčkog djelovanja samopozvanih pojedinaca. U takvim okolnostima je razumljivo što su mnogi aspekti fenomena još uvijek u cijelosti nepoznati ili nedostatno znanstveno istraženi.

U do sada znanstveno neotvarane i neistraživane aspekte svakako pripada i odnos između fenomena *Vuko-*

var '91 i međunarodnog prava te europske sigurnosti. Niz je razloga koji upućuju da je promatranje *Vukovara '91* s tog problemski, prostorno i vremenski općenitijeg motrišta ne samo opravdano nego i nužno, jer je taj fenomen izravno otvorio niz načelnih i globalnih pitanja koja se naročito odnose na međunarodno ratno i humanitarno pravo i sustav europske sigurnosti. Prema tome, svrha ovog rada je obrazložiti značenje fenomena *Vukovar '91* u kontekstu ključnih problema međunarodnih društvenih procesa i odnosa koji su se tijekom 20. stoljeća događali u svijetu i naročito u Europi. Posebno je značajno naglasiti da su ovi problemi prema svim naznakama ostali jednakо otvoreni i u 21. stoljeću te se stoga rad može promatrati i kao prinos njihovom sagledavanju te prevenciji njihova ponavljanja u budućnosti.

Opće značajke 20. stoljeća

Koliko god se koncepcijski i metodologiski ne slagali s pristupom koji povijest jedne kronološke cjeline prikazuje izdvojeno iz kauzalnosti cjelokupnog povijesnog tijeka, ipak se može navesti niz pokazatelja koji svjedoče o činjenici da je 20. stoljeće specifično razdoblje u povijesti čovječanstva. O tome se u istoj mjeri može govoriti na temelju istraživanja pojedinih i prirodnih i društvenih znanosti kao i iz uvida interdisciplinarnih znanstvenih pristupa. U literaturi, koja s bilo kojeg motrišta promatra 20. stoljeće kao cjelinu, najčešće se ističe golemi – do tada gotovo nezamislivi – tehnički i tehnološki razvoj koji je postao sve presudnija podloga za sve što se događa u svijetu. To se jednakо odnosi na promjene koje se događaju u materijalnoj prirodi, ekološkim uvjetima i društvenim procesima.

Nesporno je kako su navedenim razvojem ostvarena postignuća koja su omogućila golemo povećavanje kakvoće ljudskog biološkog i društvenog života. Pogodnosti koje su nastajale u 20. stoljeću – s kojima je ljudima u golemin razmjerima olakšana konzumacija prirodnih resursa, kretanje u prostoru i različiti oblici interakcija na društvenoj i pojedinačnoj razini – bile su temelj općih procjena i zaključaka koje su cjelokupno događanje u 20. stoljeću označavale pojmom napretka.

Međutim, tijekom vremena sve češće su se pojavljivala utemeljena promišljanja prema kojima su razmjeri i ritam razvoja jedinstvenog sustava prirodnih znanosti, tehnike i tehnologije u 20. stoljeću ušli u razinu koja na mnogostrukе načine sve više dovodi u pitanje mogućnosti ljudskog nadziranja same inercije procesa, njegovih posljedica te

smisla takvog razvoja. Tim više, što su tehnička i tehnološka razvojna postignuća izravno i posredno intenzivno primjenjivana u svekolikim oblicima destruktivnih djelovanja, zbog kojih je postao upitan čak i sam biološki opstanak živih bića na Zemlji. Drugim riječima, goleme blagodati razvoja ili napretka civilizacije usporedno je pratila ista ili još veća količina negativnih događaja i procesa. Negativnosti su zbirno prepoznавane u sve većoj nestabilnosti, nesigurnosti i neizvjesnosti položaja pojedinaca i društvenih zajednica odnosno čovjeka uopće.

Jedan od pokazatelja koji u povijesnim razmjerima 20. stoljeća pokazuje specifičnim u negativnom pogledu svakako je i to što su se u ovom stoljeću dogodila do tada nezamislivo velika stradavanja ljudi u oružanim sukobima te u svim drugim oblicima organiziranog i neorganiziranog nasilja. Jednostavnije rečeno, nikada u povijesti nije djelovanjem ljudi stradalo ni približno toliko ljudi kao u 20. stoljeću.

Statistički podaci o tome nedvojbeno svjedoče. Prema procjenama stručnjaka u dva svjetska rata ubijeno je približno sedamdesetak milijuna ljudi (20 u Prvom i 50 u Drugom svjetskom ratu), a ranjeno je pedeset i pet milijuna ljudi (20 u Prvom i 35 u Drugom svjetskom ratu). Ovim tragičnim brojčanim pokazateljima treba dodati neutvrđeni broj poginulih i ranjenih u nekoliko stotina različitih međunarodnih i lokalnih oružanih sukoba te građanskih ratova koji su se dogodili tijekom 20. stoljeća. Radi orientacije može se navesti kako je samo u *Korejskom ratu* (1950.-1953.) ubijeno preko milijun ljudi.

No, za dubinsko razumijevanje posebnosti prakse općih međuljudskih odnosa u 20. stoljeću te iščitavanje budućih perspektiva daleko su znakovitije naredne činjenice. Dvadeseto stoljeće je jedino stoljeće u kojem se dogodio svjetski rat, i to dva puta. Izvjesno je da to obilježje neće biti dostignuto ni u budućnosti, jer količina oružane razine moći kojom već nekoliko desetljeća raspolaže čovječanstvo jamči da bi treći svjetski rat bilo gotovo nemoguće preživjeti na Zemlji.

Posebno je znakovito što se usprkos golemih ukupnih smrtnih stradavanja ljudi u ratovima 20. stoljeća, najveći broj smrtno stradalih kao posljedica djelovanja ljudi ipak dogodio u tzv. mirnodopskim uvjetima. Naime, prema novijim procjenama, samo od represije komunističkih totalitarnih sustava vlasti u 20. stoljeću je smrtno stradalo približno 90 milijuna ljudi.² Slika je poraznija ukoliko se tome pridoda još veći broj umrlih ljudi od siromaštva, gladi i bolesti koje su uglavnom rezultat globalnih svjetskih međunarodnih i međuljudskih odnosa.

Međunarodno pravo

U sve zgusnutijem ritmu svjetskih događanja tijekom 20. stoljeća postupno je nastajalo i suvremeno međunarodno pravo te je i ono jedno od obilježja koja ovo stoljeće čine posebnim. U ranijim stoljećima ili razdobljima može se govoriti o postojanju određenih običaja, instituta i pravila postupanja u različitim vrstama međunarodnih odnosa, no oni su bili ograničeni glede međunarodne formalno-pravnosti, kodificiranosti i prostornog dosega. Tek u 20. stoljeću nastaju kodifikacije odnosno sistematizacije zakona na području međunarodnog prava čije su se odredbe na različite načine uključivale u pozitivnopravne sustave gotovo svih pojedinačnih država. Isto tako nastaju međunarodne organizacije i institucije koje su nositelji nastanka i primjene međunarodnog prava.

Unutar međunarodnog prava je došlo do grananja ili specijalizacije prema vrsti međunarodnih odnosa koja se pravno reguliraju (prometno, diplomatsko i konzularno, ugovorno, medicinsko itd.). Tako su u teorijama koje se bave međunarodnim pravom nastale – na temelju različitih pristupa i kriterija – neujednačene klasifikacije pojedinih vrsta međunarodnog prava koje se često međusobno preklapaju.³

No, gotovo je nedvojbeno kako prema nizu specifičnosti a naročito značaju posebno mjesto pripada međunarodnom ratnom pravu koje nastoji uspostaviti regulaciju svih odnosa između zaraćenih strana te njihov odnos prema neutralnim pravnim subjektima. Tijekom 20. stoljeća međunarodno ratno pravo je u svakom pogledu – doktrinarnom i normativnom – najobimnije razvijani i mijenjani dio međunarodnog prava. To na poseban način svjedoči o učestalosti i razornosti međunarodnih oružanih sukoba u proteklom stoljeću, jer glavna značajka procesa razvoja međunarodnog ratnog prava je činjenica da se ono mijenjalo *post festum*, tj. nakon sve negativnijih iskustava koja su pokazivana u ratovima.

Prema tome, razvoj ratnih doktrina i strategija, tehničkih oružanih sredstava i načina borbe, te nepredvidivost negativnih posljedica redovito su bili inovativniji i brži od pravne teorije ili mašte a time i od međunarodnih ratnih normi. Na taj način pravila međunarodnog ratnog prava gotovo redovito nisu uspijevala predviđati i prevenirati ni oružane sukobe niti njihove negativne učinke.

Prve začetke suvremenog međunarodnog ratnog prava teoretičari najčešće pronalaze u ratovima bogatoj drugoj polovici 19. stoljeća kad je u Europi zaključen niz multilateralnih sporazuma koji su sadržavali različita pravila o ra-

tovanju. Međutim, ishodištem suvremenog međunarodnog ratnog prava opravdano se smatraju dvije *Haaške međunarodne mirovne konferencije* (1899. i 1907. g.). One su – radi izvjesnosti velikog oružanog sukoba – imale veoma široke nakane: uspostavljanje međunarodne organizacije, postizanje dogovora o razoružanju i mirnom načinu rješavanja međunarodnih sporova, te kodificiranje ratnog prava. Prva dva cilja nisu postignuta, ali je ipak izvršena kodifikacija većeg broja ratnih pravila koja su ostala poznata pod nazivom *Haaške konvencije*. Do početka Prvog svjetskog rata, čak 44 države su ratificirale većinu *Haaških konvencija*, te su načela koja se nalaze u njima ostala do danas – unatoč dopunama i izmjenama – temelj međunarodnog ratnog prava.

Među *Haaškim konvencijama* nalaze se i konvencije koje su ograničavale upotrebu određenih ubojitih oružja i sredstava (bombe iz zrakoplova, dum-dum streljivo, bojni otrovi) te regulirale status i postupanje s ratnim zarobljenicima. Stoga ove konvencije istovremeno pripadaju i području međunarodnog humanitarnog prava, pa je i iz ovog prepoznatljivo kako se međunarodno ratno i međunarodno humanitarno pravo preklapaju u značajnoj mjeri. No, međunarodno humanitarno pravo u svakom slučaju je posebno područje prava kojem je zadaća regulirati svakovrsnu zaštitu čovjeka u ratnim i mirnodopskim okolnostima.

Tijekom Prvog svjetskog rata i niza drugih oružanih sukoba naročito su drastično kršene humanitarne odredbe *Haaških konvencija* te je stoga u Ženevi, 1929. g., donesena posebna *Ženevska konvencija o ratnim zarobljenicima* koja je barem formalnopravno nastojala sankcionirati dotadašnja stradanja ratnih zarobljenika. Međutim i nakon toga je međuljudsko postupanje tijekom oružanih sukoba, a naročito u Drugom svjetskom ratu, bilo protivno svim humanističkim načelima i međunarodnom pravu te su 1949. godine donesene *Ženevske konvencije o zaštiti žrtava rata* (ili *Ženevske humanitarne konvencije*), kojima se pokušalo uspostaviti formalna pravila i mehanizme koji će učinkovitije zaštiti sve žrtve oružanih sukoba.

Ove, formalno četiri, konvencije čine zapravo jednu opsežnu cjelinu koja se sastoji od 426 članaka, brojnih obrazaca, aneksa itd., kojima je u svakom pogledu znatno prošireno i razrađeno dotadašnje humanitarno pravo koje se odnosi na oružane sukobe. Značaj *Konvencija* povećava i činjenica što su najvećim dijelom ratificirane od gotovo svih zemalja svijeta, te su postupno ugrađene i u nacionalna zakonodavstva većine država. Stoga *Ženevske konvencije* predstavljaju suvremeni pravni standard na području me-

đunarodnog humanitarnog prava koje se odnosi na oružane sukobe.

Glavne značajke *Ženevskih konvencija* su: a) proširenje kategorija zaštićenih osoba, uključujući i civile; b) obuhvaćene su sve vrste oružanih sukoba koji imaju međunarodni značaj; c) znatno su povećane uloge, prava i obveze sila zaštitnica i *Međunarodnog odbora Crvenog križa*; d) strane u sukobu ne mogu ići ispod razine zaštite osoba koja je propisana u *Konvencijama*; e) pojedinci se nisu mogli odrediti bilo kojeg prava iz *Konvencija* – čime se pravno onemogućavalo bilo kakvo iznuđivanje odricanja od zaštitnih prava; f) za svaki postupak prema zaštićenim osobama odgovorni su istovremeno i pojedinci i država.

Nakon donošenja *Ženevskih konvencija* u svijetu se dogodio veliki broj međunarodnih oružanih sukoba koji su bili obilježeni pojavom novih oružja te brojnim novim negativnim iskustvima stradavanja ljudi. Stoga su na nizu međunarodnih razina donošeni različiti akti (protokoli,⁴ rezolucije, deklaracije, sporazumi, ugovori itd.) koji su se odnosili na ovu problematiku. No, oni se prema načelima i opsegu najčešće smatraju dopunom ili razradom *Ženevskih konvencija*.

Međunarodni odbor Crvenog križa (ICRC) se izrijekom navodi u *Ženevskim konvencijama* kao neutralna ustanova kojoj pripada poseban položaj u pružanju zaštite, humanitarne i druge pomoći zaštićenim osobama te u nadzoru nad pridržavanjem odredbi Konvencija.⁵

Osim nasilja i žrtava koji se događaju tijekom klasičnih ratnih oružanih sukoba, bitno obilježje suvremenog svijeta su i sve složeniji oblici tzv. mirnodopskog nasilja kojem su izloženi pojedinci i društvene grupe. Brojnost i učestalost mirnodopskog smrtnog i statusnog stradavanja ljudi je toliko velikih razmjera da je teško povući granicu između stanja rata i stanja mira. O tome u proteklih pedesetak godina na svoj način svjedoči i razvoj odgovarajućih dijelova međunarodnog prava koje se barem prema osnovnom polazištu odnosi na mirnodopske međunarodne i unutardržavne okolnosti.

Na taj se način u sve integriranjem svijetu može govoriti o postupnom nastajanju posebnog sustava unutar međunarodnog prava kojem je izravna svrha zaštititi temeljna humanistička civilizacijska postignuća koja pripadaju pojedincima i društvenim grupama; od prava na život, slobodu i identitet do niza socijalnih, ekonomskih, političkih i statusnih prava. Taj sustav se u svijetu tek u završnom razdoblju 20-og stoljeća na znanstvenoj i javnoj razini počeo jasno prepoznавati i predstavljati kao jedinstvena cjelina koju se označava zbirkim pojmom – (među-

narodna) ljudska prava.⁶ Međutim, u formalnom međunarodnopravnom smislu ljudska prava još uvijek predstavljaju neintegrirani zbir pojedinačnih povelja, deklaracija, konvencija, paktova i sl. kojem nedostaju mnoge sadržajne i institucijsko-provedbene sastavnice.

Stoga se u literaturi navode i prilično različiti međunarodnopravni dokumenti (ili njihovi dijelovi) koji pripadaju tom sustavu koji je još u nastajanju. No, za potrebe ovog rada potrebno je barem podsjetiti na neke temeljne dokumente: Povelja Ujedinjenih naroda;⁷ Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida;⁸ Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka;⁹ Konvencija o pravnom položaju izbjeglica;¹⁰ Konvencija o diskriminaciji u zapošljavanju i zanimanju;¹¹ Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije;¹² Deklaracija o pravu na razvoj;¹³ Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima;¹⁴ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima;¹⁵ Fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima;¹⁶ Međunarodna konvencija o uklanjanju i kažnjavanju zločina apart-hejda;¹⁷ Deklaracija o zaštiti svih osoba od mučenja i drugih oblika okrutnog, neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja;¹⁸ Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena;¹⁹ Deklaracija o ukidanju svih oblika nesnošljivosti i diskriminacije na temelju vjere ili uvjerenja;²⁰ Konvencija o pravima djeteta.²¹

Unutar strukture UN-a postoji niz tijela koja među inim zadaćama imaju i obvezu nadzora nad stanjem općih ili pojedinih aspekata ljudskih prava u svijetu. UN je osnovao i svoje ustanove kojima područje ljudskih prava predstavlja glavnu djelatnost. Ovdje se prvenstveno misli na Komisiju za ljudska prava UN-a,²² Potkomisiju za sprečavanje diskriminacije i zaštitu manjina,²³ Komisiju za položaj žena²⁴ i Ured visokog komesara (povjerenika) za ljudska prava.²⁵ Isto tako, u specijaliziranim međuvladinim organizacijama UN-a razvijaju se sustavi za zaštitu ljudskih prava. Među njima su najistaknutije Međunarodna organizacija rada (ILO), Organizacija UN-a za prosvjetu, znanost i kulturu (UNESCO), Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) i Organizacija za prehranu i poljodjelstvo (FAO).

Na taj način, kad se u 20. stoljeću promatra globalni razvoj jedinstvenog sustava kojeg čini međunarodno pravo i struktura svjetskih ustanova, može se na svjetskoj razini govoriti o nastajanju goleme organizirane pravne, institucionalne, materijalne i svake druge moći kojoj je svrha reguliranje mnogovrsnih odnosa u svijetu prema najboljim idejnim postignućima ljudske civilizacije. To se naročito odnosi na prevenciju i reguliranje svih vrsta oružanih su-

koba i drugih oblika nasilja, koji su postajali sve veći svjetski problem. No, nasuprot tome, praksa postupanja u ratnim, poratnim i u tzv. mirnodopskim okolnostima bila je istovremeno obilježena sve većim rastom svih vrsta nasilja i destruktivnosti.

Europska sigurnost

U kontekstu svjetskog događanja tijekom 20. stoljeća europskom kontinentu, prema nizu pokazatelja, pripada posebno mjesto. Ponajprije, gledajući cjelovito, Europa je u 20. stoljeću – nakon nekoliko tisućljeća dominacije – prestala biti središte svijeta.

Naime, nedvojbeno je kako je europski prostor, u razdoblju od antičkog doba do početka 20. stoljeća, ostavio najdublji trag u povijesti svijeta. O tome svjedoči većina civilizacijskih činjenica koje se mogu promatrati integrirano ili s politološkog, vojnog, gospodarskog, tehnološkog i kulturno-istorijskog motrišta. Pojednostavljeni rečeno, u Europi je neprekiniti niz stoljeća bila smještena svekolika svjetska moć, odnosno Europa je bila gospodar svijeta u svakom pogledu. To se najkonkretnije može ilustrirati višestoljetnim razdobljem kolonijalizma, kad su europske metropole (zemlje posjednice kolonija) bile izravni posjednik *ostatka svijeta*.

Prijelomni događaj kojim je započela svjetska detronizacija Europe bio je Prvi svjetski rat, što se najjasnije prepoznaće u gospodarskim pokazateljima; do Prvog svjetskog rata Europa je prema ukupnoj gospodarskoj razmjeni imala pozitivan saldo s *ostatkom svijeta* uključujući i SAD, a završetkom svetskog rata Europa je postala gospodarski dužnik SAD-a.

Proces gospodarskog stagniranja Europe prema SAD-u i nekim drugim dijelovima svijeta trajao je tijekom cijelog 20. stoljeća te je imao niz izravnih i posrednih posljedica na sve aspekte društvenog života. O tome – osim ekonomskih – egzaktne svjedoči i niz demografskih, vojnih, politoloških i drugih pokazatelja; primjerice, u završnim desetljećima 20. stoljeća gotovo sve europske zemlje imaju negativan prirodni prirast stanovništva, a vojna moć i politički utjecaj Europe prestali su imati svjetski značaj.

Osim toga, detronizacija Europe kao središta svijeta može se u proteklih stotinjak godina pratiti i na svim kulturno-istorijskim aspektima, s kojima je Europa bila posebno ponosna. Tradicionalni europski kulturno-istorijski obrasci koji su stoljećima izgrađivani – od svjetonazora i vrednota do umjetnosti i načina življenja – ne samo što su prestali biti uzor ostatku svijeta nego su i u samoj Europi postali se-

kundarni. Na taj su način europski povijesni identiteti u svakom pogledu postajali sve više destruirani, te su namjesto njih u Europi dominaciju preuzela ohlokratska društva s masovnom potrošačkom *kulturom*.

Proteklih dvjestotinjak godina na europskom prostoru je o ovoj problematici napisan golem broj raznovrsnih (filozofskih, socioloških, politoloških, historiografskih itd.) anticipirajućih i postanalitičkih djela koja su promjenu svjetskog statusa Europe predviđala ili joj pronalazila umerke u rasponu od opće starosti europske civilizacije do rasta moći izvaneuropskih silnica. Ovdje nije moguće podrobnija ulaziti u naznačeni problem, ali ga je neophodno uvažavati kao osnovni okvir za potpunije razumijevanje teme koju obrađuje ovaj rad.

Nadalje, posebno je znakovita i zanimljiva činjenica što je Europa istodobno ishodište, poprište i u svakom pogledu najveća žrtva dvaju svjetskih ratova. Na taj je način i Drugi svjetski rat nedvojbeno bio naredni (nakon Prvog svjetskog rata) ključni negativni događaj u cjelokupnom procesu detronizacije Europe kao svjetskog središta moći.

Zbog svega toga je razumljivo i opravdano što je – narочito u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata – očuvanje europske sigurnosti i stabilnosti bilo glavno, gotovo sudbinsko pitanje ne samo u Europi nego i u svijetu. Zajednička svijest o tome prioritetu jasno se očitovala praktički, teoretski i deklarativno na međunarodnoj razini kao i na razinama politika većine europskih država, stavova javnog mnenja, djelovanja nevladinih udružuga i istaknutih pojedinaca.

U tom kontekstu mogu se razumijevati gotovo svi glavni procesi koji se događaju u Europi nakon 1945. godine, bez obzira na njihovu unutarnju složenost ili djelomičnu kontradiktornost. Tako primjerice dubinski poratni proces denacifikacije Njemačke treba promatrati ne samo kao uobičajeni obračun s ratnim gubitnikom nego prvenstveno kao dugoročnu europsku sigurnosnu zaštitu koju su u svojim okupacijskim područjima prema istim načelima provodili *bladnoratovski* suparnici.

Isto tako, svekoliki negativni događaji i posljedice koji su nastali zbog *bladnim ratom* i *željeznom zavjesom* rascijepljene Europe nisu niti jednom prerasli u oružani sukob, te se nekoliko desetljeća europske *ravnoteže straha* ipak treba promatrati i kao kontinentalnu sigurnosnu zaštitu. Slijedom toga, s današnjim odmakom, ne treba izbjegavati razmatrati i sigurnosnu dimenziju koju je odigralo udruživanje europskih zemalja u dva suprostavljenja vojnopolitička saveza (*Sjevernoatlantski pakt* i *Varšavski pakt*), jer unatoč niza prigoda nije došlo do njihovog međusobnog oružanog sukoba na prostoru Europe.

Gospodarski i drugačiji europski integrativni procesi koji su se nakon Drugog svjetskog rata događali u pozadini *bladnog rata* također su imali izravnu i posrednu sigurnosnu ulogu i značaj. To se jednako odnosi na *Europsku zajednicu* (EZ, kasnije *Europska unija*) i na *Vijeće za uzajamu gospodarsku pomoć* (SEV), a naročito na političku organizaciju – *Vijeće Europe* koje je osnovano 1949. godine kao regionalna međuvladina organizacija kojoj je osnovni cilj prevenirati ponavljanja ratnih pustošenja u Europi.

Vijeće Europe je radi ostvarenja tog cilja težište svog djelovanja stavilo na razvoj parlamentarne demokracije i ljudskih prava, te njenom članicom (prije i nakon *bladnog rata*) nije mogla postati država koja nije prihvaćala i provodila ta načela koja se smatraju temeljem tzv. demokratske sigurnosti.²⁶ Pravna osnova djelovanja *Vijeća Europe* su njena dva ugovora (*Europska konvencija o ljudskim pravima* i *Europska socijalna povelja*) i dopunski protokoli. *Konvencija*²⁷ se općenito smatra najrazvijenijim i najučinkovitijim sustavom za ljudska prava u svijetu. Kako bi se osiguralo njeno provođenje osnovane su dvije stalne ustanove: *Europska komisija za ljudska prava* i *Europski sud za ljudska prava*.

Na području Europe djeluje i niz drugih gospodarskih, političkih, društvenih i drugih organizacija koje prostorno imaju kontinentalni ili regionalni doseg, a njihovo djelovanje u većoj ili manjoj mjeri predstavlja dio europske sigurnosne mreže.²⁸ Unutar toga posebno mjesto imaju sve brojnije nevladine udruge i organizacije – NGO (*Non-Governmental Organizations*) – koje su utjecale na razvoj međunarodnog prava te međunarodnih ustanova i različitih vrsta postupanja.²⁹

No, kad je riječ o institucionaliziranoj europskoj sigurnosti koja je imala cjelovite kontinentalne dosege i u vrijeme *bladnog rata* te je bitno pridonijela njegovu okončanju, onda posebno mjesto pripada *Konferenciji o europskoj sigurnosti i suradnji* (KESS, od početka 1995. godine mijenja naziv u OESS – *Organizacija za europsku sigurnost i suradnju*). Proces ustrojavanja KESS-a započeo je 1972. a dovršen je 1975. godine temeljnim dokumentom – *Helsinski završnim aktom* (HFA – *Helsinki Final Act*) koji su potpisale 33 europske zemlje (uključujući i Sovjetski Savez; tada je samo Albanija odbila pristupiti) te SAD i Kanada.

Polazište koncepcije HFA bilo je u nadilaženju *bladnoratovskog* procjepa koji je dijelio Europu, s jasnom svrhom očuvanja europske sigurnosti i stabilnosti te uspostavljanja sve veće međudržavne suradnje na europskom kontinentu. Pritom je kao jamstvo za ostvarenje ove svrhe usvojena *Deklaracija o načelima koja određuju odnose država sudionica* KESS-a; 1. nepovredivost i poštivanje prava suvereniteta

svake države, 2. suzdržavanje od prijetnje silom ili od uporabe sile, 3. nepovredivost granica, 4. neupitnost teritorijalne cjelovitosti država, 5. mirno rješavanje sporova, 6. nemiješanje u unutarnje poslove, 7. poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda, uključivši slobodu misli, savjesti, vjere ili uvjerenja, 8. ravnopravnost i pravo na samoodređenje naroda, 9. suradnja između država i 10. izvršavanje obveza iz međunarodnog prava na načelu savjesnosti i poštenja.

Helsinski završni akt se sastoji od četiri osnovna poglavlja (tzv. košare). Košara prva je nazvana *Pitanja koja se tiču sigurnosti u Europi*. Predmet Košare druge je *Suradnja na području ekonomije, znanosti i tehnologije te čovjekove okoline*. Košara treća odnosi se na *Suradnju na humanitarnom i drugim područjima*. Košara četvrta sadrži odredbe koje se odnose na *proces kontinuiteta*, tj. nastavak procesa suradnje u sklopu narednih zasjedanja. Ona su do kraja *hladnog rata* održana u Beogradu (1977./1978.), Madridu (1980.-1983.) i Beču (1986.-1989.), a na njima su doneseni završni dokumenti koji su predstavljali dopune i proširenja HFA i drugih dokumenata.

Za temu ovog rada posebno su značajna dva dokumenta KESS-a iz 1990. godine koji su vremenski neposredno prethodili srbjanskoj oružanoj agresiji. Radi se o *Kopenhaškom završnom dokumentu* koji između ostalog sadrži i dijelove o vladavini prava, slobodnim izborima i demokratskim vrijednostima, te *Pariskoj povelji za novu Europu* (*Paris Charter for a New Europe*) kojom je KESS od *ad hoc* konferencije preoblikovan u međunarodnu organizaciju sa stalnim institucijama.

Kad se sustav europske sigurnosti, koji je izgrađivan nakon Drugog svjetskog rata, promatra cjelovito ili s motrišta svojih sastavnica (formalna i stvarna nazočnost međunarodnog prava; volumen i gustoća mreže institucija koje su u cijelosti ili djelomično uključene u sigurnosno djelovanje; postojanje sigurnosne svijesti na svim društvenim razinama) onda većini stručnjaka nije bilo teško zaključivati kako se s njim prema razvijenosti ne može mjeriti nijedan izvaneuropski sigurnosni model. Jednostavnije rečeno, izgrađenost modela europske sigurnosti uvjerljivo se nalazila na prvom mjestu u svijetu.

Ovaj zaključak se najčešće dokazivao sintetičkom činjenicom kako stabilnost prostora Europe – kao najratobornijeg, najnaoružanijeg te svakovrsno najpodjeljenijeg ili najsloženijeg kontinenta – ipak, od 1945. do 1990. godine, nije bila narušena međunarodnim oružanim sukobom. Na tragu takvog iskustva, a naročito procesom neoružane dekonstrukcije komunističkih sustava vlasti, tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća opći standard europske sigurno-

sne samosvijesti dosegao je visoku razinu koja se prema slijedu događaja pokazala neutemeljenom. Privid europske sigurnosti bio je toliko velik da se tada čak ni na njegovim rubovima nije mogla pronaći ozbiljnija procjena ili uvjerenje o mogućnosti pojave oružane agresivnosti. To je – kad je srbijanska oružana agresija započela i ubrzano se širila – bitno odredilo percepciju i (ne)postupanje europskih sigurnosnih mehanizama.

Vukovar '91

Osim što je srbijanska oružana agresija na Republiku Hrvatsku te Bosnu i Hercegovinu (1990.-1995.) *značajna* po tome što je bila prvi rat u Europi nakon Drugog svjetskog rata, ona je *još značajnija* po tome što je svojim uzrocima, tijekom i posljedicama na više načina odstupala od europskih suvremenih ratnih iskustava te doktrinarnih pretpostavki. Na taj je način istovremeno otvoren i golemi niz pitanja koja se odnose na civilizacijski identitet kojeg je Europa stvarno dostigla na kraju drugog milenija, a unutar toga međunarodnopravni i sigurnosni aspekti su tek dio problema.

Prema suvremenim europskim standardima koncepcijski temelji srbijanske agresije su potpuno zastarjeli, odnosno oni su neeuropski. Naime, većina europskih nacija (posebno razvijene zemlje) samu naciju ne poistovjećuju s etničkim podrijetлом, a nacionalne interese ne ostvaruju vojnim osvajanjem i etničkim čišćenjem nego gospodarskim, tehnološkim, znanstvenim, političkim, diplomatskim i sličnim sredstvima. Srpska agresija je idejnu i političku osnovu postavila na etničkovjerskoj identifikaciji (“Svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi”, vjerska ornamentika, pozivanje na grobove, sudjelovanje Srpske pravoslavne crkve itd.), a nacionalne interese planirala je i pokušala ostvariti vojnom okupacijom, etničkim čišćenjem nesrpskog stanovništva i naseljavanjem pripadnika svoje etničke skupine (o tome najbolje mogu svjedočiti bivši okupirani dijelovi Republike Hrvatske i još postojeća “Republika Srpska” na prostoru Bosne i Hercegovine).

Srbijanska agresija se odvijala bez objave rata, korištenjem niza zabranjenih oružja, a osim službene vojske u značajnoj mjeri su korištene najrazličitije paravojne i dragovoljačke postrojbe i skupine. Etničko čišćenje provodilo se svim vrstama zastrašivanja i zlostavljanja, masovnim ubojstvima, masakriranjem, zatvaranjem u logore i progonstvom. Glavne mete razarajućih napada – bez vojnih razloga – bili su civilni objekti (stanovi, bolnice, škole itd.), naročito kulturna baština (naselja, dvorci, muzeji,

crkve, groblja itd.) sa svrhom uništavanja povijesnog identiteta prostora.

U razdoblju 1991.-1995. godine posebno mjesto prema povijesnom značaju i simbolici pripada *Vukovaru '91*. Tijekom tromjesečnog trajanja, *Vukovarska bitka* je postala vojni fenomen, ključni vojni i politički događaj za obranu hrvatske države od srbijanske agresije te simbol herojstva, hrvatskog nacionalnog ponosa i žrtve.³⁰

Osim toga, *Vukovar '91* je tada i u međunarodnoj javnosti s pravom prepoznat kao materijalno i ljudsko stradanje koje je neposredno prije toga bilo teško zamislivo na europskom kontinentu. Srbijanska vojska je tijekom napada na Vukovar i nakon njegove okupacije na najdrastičniji način počinila sve vrste ratnih zločina koji su sankcionirani međunarodnim ratnim i humanitarnim pravom te niz zločina koje međunarodno pravo nije predvidjelo u svojim specifikacijama. Stoga je *Vukovar '91* spontano u javnosti opravданo prepoznat kao opći simbol žrtve srbijanske oružane agresije na Republiku Hrvatski te Bosnu i Hercegovinu.

Vukovar, u kojem nije bilo hrvatskih vojnih objekata, srbijanska vojska je tijekom tromjesečne opsade doslovno potpuno razorila topništvom i bombardiranjem iz zraka, te se u ovom hrvatskom i europskom gradu s izuzetno bogatim arheološkim i povijesnim naslijeđem dogodio najgori oblik kulturocida, urbocida i ekocida.³¹ Gledajući zbirno, taj zločin se događao planski s namjerom promjene cjelokupnog (civilizacijskog, nacionalnog i prirodnog) materijalnog identiteta prostora kako bi se do neprepoznatljivosti uništeni grad i prostor mogao nakon okupacije proglašavati povijesno srpskim.

Najtragičnije je što su s istom namjerom na vukovarskom prostoru izvršeni planirani masovni zločini genocida ne samo prema većinskom hrvatskom narodu nego i prema svim nesrpskim etničkim skupinama (Mađari, Ukrajinci, Rusini, Slovaci i dr.). Na taj je način vukovarski prostor etnički očišćen od većine svojih dotadašnjih stanovnika, uz primjenu najbezobzirnijih zločina i okrutnosti. Nalazi iz masovnih grobnica – koje se još uvijek otkrivaju na vukovarskom području – jedno su od svjedočanstava o masovnim likvidacijama, masakriranjima i zlostavljanjima koja su izvršena nad civilima i hrvatskim braniteljima, a likvidacije nije bilo pošteđeno ni dvjestotinjak ranjenika iz vukovarske bolnice. Približno sedam stotina Vukovaraca još se vodi među nestalim osobama.³² Približno pet tisuća Vukovaraca je bilo zarobljeno i upućeno u srbijanske logore u kojima su bili izloženi gotovo nezamislivim načinima fizičkog i psihičkog zlostavljanja.

Približno trideset tisuća Vukovaraca je otjerano u progonstvo.³³

Međutim zastrašujuća realnost stradavanja Vukovara i Vukovara uvećana je zabrinjavajućom činjenicom da se srbijanska oružana agresija (uključujući i *Vukovarsku bitku*) pripremala i događala – doslovno – pred očima svjetskih i naročito europskih organizacija koje su institucijski nositelji međunarodnog prava i sigurnosti (od UN-a do KESS-a, *Vijeća Europe* i EZ-a) te pred očima niza humanitarnih udruga (od *Međunarodnog odbora Crvenog križa* do niza drugih europskih humanitarnih organizacija).

Doslovnu nazočnost ovih institucija ni u kojem slučaju ne treba razumjeti kao neodređeni stilski izraz, a o tome ponajbolje svjedoče video zapisi o činu protupravnog zarobljavanja nešto kasnije likvidiranih ranjenika iz vukovarske bolnice. Naime, taj bizarni čin je srpska vojska obavljala uz nazočnost svog zapovjednika V. Šljivančanina te C. Vancea (u statusu posebnog izaslanika UN-a) i predstavnika *Međunarodnog odbora Crvenog križa* (ICRC).³⁴

U kontekstu teme ovog rada je posebno znakovito što se *Vukovar '91* – i sve što on simbolizira – događao krajem 20. stoljeća u Europi koja samu sebe smatra najciviliziranim kontinentom u kojem se međunarodnopravni standardi, sigurnosne institucije i humanistička svijest nalaze na najvišoj razini. No, *Vukovar '91* istovremeno najdrastičnije svjedoči o potpunoj neučinkovitosti i europskih i svjetskih sigurnosnih i humanitarnih sustava. U tom pogledu je još znakovitije što *Vukovar '91* nije bio izuzetak, jer su međunarodni mehanizmi na isti način (ne)postupali u Hrvatskoj i prije vukovarske jeseni 1991., a nakon nje i u Bosni i Hercegovini.

Prema tome, iskustvo *Vukovara '91*, između ostalog, stvarno znači i slom međunarodnih sigurnosnih i humanitarnih sustava u čiju strukturu i povjerenje su nakon 1945. godine uloženi golemi svjetski intelektualni, moralni, organizacijski i materijalni resursi. Taj zaključak se još bjelodanije prepoznaje kad se s današnjeg motrišta promatralju događaji u jugoistočnoj Europi krajem 80-ih i u prvoj polovici 90-ih godina, odnosno kad se, s jedne strane, uspoređuje javna očiglednost cjelokupnog procesa pripreme i ostvarivanja srbijanske oružane agresije te, s druge strane, nedjelotvornost nadležnih međunarodnih institucija.

Naime, tada je prepoznatljivost razvoja događaja bila razvidna barem na dvije analitičke razine – povijesnoj i aktualnoj. U povjesnom smislu je postojalo dovoljno znanstvene literature i svijesti da je jugoistočna Europa stoljećima, uključujući i dvadeseto, jedno od najdinamičnijih i najnestabilnijih područja u svijetu. Taj proces dodira (su-

koba i suživota) naroda, civilizacija, kultura i religija na prostoru jugoistočne Europe može se pratiti od starog vijeka. U posljednje stoljeće i pol, problem nestabilnosti ovog prostora uglavnom se veže uz ostatke tzv. istočnog pitanja kojeg su europske sile nastojale konačno riješiti još od *Berlinskog kongresa* (1878. g.). Međutim, svi događaji u 20. stoljeću pokazuju daljnju otvorenost tog problema – u čijem se središtu nalazi prostor Bosne i Hercegovine.

U sklopu tog i usporedo s tim, povijesno se unatrag stoljeće i pol može pratiti i kontinuitet razvoja ideološke i praktične (vojnopolitičke) agresivnosti srbijanskog nacionalizma koji se uporno pokušava teritorijalno proširiti u smjeru zapada, naročito na prostor Bosne i Hercegovine. To se ponajbolje može ilustrirati srbijanskim organiziranjem sarajevskog atentata (1914. g.) koji je bio povod Prvom svjetskom ratu, zatim, velikosrbijanskom politikom u dvije Jugoslavije te napokon nedavnom oružanom agresijom na Republiku Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Najave srbijanske ratne agresije krajem 20. stoljeća postajale su javno sve učestalije od objavljivanja *Memoranduma Srpske akademije nauka i umjetnosti* (1986.), a organizacijski sve prepoznatljivije dolaskom S. Miloševića na vlast u Srbiji (1987. g.). Nakon toga u strukturama vlasti Srbije je nasiljem (*antibirokratska revolucija*) izvršena potpuna homogenizacija, koja se (*jogurt revolucijom*) proširila na dodata autonome pokrajine Vojvodinu i Kosovo te jugoslavensku republiku Crnu Goru. Pokušaj izvoza *jogurt revolucije* – pohodima rulje – u Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Sloveniju nije se pokazao uspješnim. No, kad su 1990. g. u tri zapadne republike bivše Jugoslavije provedeni prvi više-stranački parlamentarni izbori srpske vlasti su provodile završne operativne pripreme za oružanu agresiju, koja je na Republiku Hrvatsku započela sredinom kolovoza 1990. godine.

Svi ovi događaji bili su potpuno javni na prostoru bivše Jugoslavije što se na prvi pogled može prepoznati ljestvom tadašnjeg tiska. Na isti način se može pratiti i sve veća fizičko-promatračka, politička i diplomatska nazočnost različitih predstavnika međunarodne zajednice (svjetske i europskog dijela) u tim događajima. Prema tome, razlozi nedjelotvornosti međunarodnih sigurnosnih institucija nikako se ne mogu pronalaziti u neznanju povijesnih ili tada aktualnih činjenica i procesa. Pritom je zanimljivo naglasiti kako je velikosrbijanski nacionalistički projekt krajem 20. st. – prema koncepciji i metodama – veoma usporediv s razdobljem fašizma u Italiji i nacizma u Njemačkoj, kao što je u oba slučaja zapanjujuće jednako usporediva i nedjelotvornost međunarodne zajednice.

Stoga je *Vukovar '91* otvorio i još jedno pitanje koje se odnosi na sagledavanje uzroka zbog kojih je potpuno zakazao međunarodni zaštitni sustav. Međutim, i desetak godina nakon *Vukovara '91* na međunarodnoj i unutarhrvatskoj razini se izbjegava suočavanje s ovim pitanjem. Na taj način se i ovaj aspekt uklopio u opću institucijsku nepoželjnost spoznavanja događajne i značenjske istine o fenomenu *Vukovara '91*. Ta nespremnost na suočavanje s istinom ukazuje na niz stvarnih slabosti ustroja svijeta u kojem živimo kao i hipokriziju njegovih vrijednosnih načela.

Jedan od pokazatelja stvarne slabosti je i u tome što u Hrvatskoj i u međunarodnoj zajednici nije sankcioniran najveći dio zločina koji su se dogodili tijekom srpske oružane agresije. Pritom nužnost provođenja sankcija nije zbog nekakvih potreba osvete nego zbog elementarnog civilizacijskog i formalnog prava koje ima prvenstvenu svrhu u prevenciji ponavljanja zločina. Isto tako, mnogo brojna povjesna iskustva su potvrđila uteviljenost starog biblijskog vrijednosnog načela koje kaže kako će nas u svakom pogledu samo istina oslobođiti. Pritom istina nije apstraktni ili romantičarski pojam nego djelotvorna spoznaja koja pridonosi ne ponavljanju pogrešaka.

Zaključno ustrajanje na ovim vrijednostima dovodi nas u područje elementarne pojedinačne i zajedničke odgovornosti prema nama samima, prema baštini humanističke tradicije i najviše prema odgovornosti za sigurnost budućih naraštaja, jer, da smo mi prije desetak godina bili dorasli toj odgovornosti, *Vukovar '91* se zasigurno ne bi dogodio.

BILJEŠKE

¹ v. *Vukovar '91 - značenje, vrednote, identitet*, zbornik (ur. J. Jurčević), Zagreb, Institut Pilar, 2000.

² *Crna knjiga komunizma*, Zagreb, 2000.

³ v. J. Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb, 1971.

⁴ Dva *Dopunska protokola Ženevskim konvencijama* donesena su 1977. godine te su oni izravni sastavni dio Konvencija.

⁵ ICRC je formalno privatna humanitarna ustanova koja je 1860-ih godina osnovana u Švicarskoj. Međutim, dugotrajnim humanitarnim djelovanjem ICRC je stekao poseban stvarni i formalnopravni međunarodni status po kojem se razlikuje od ostalih nevladinih udruženja i organizacija.

⁶ Ovdje je nepotrebno ulaziti u raspravu o razlikama koje postoje u teoriji o tome što je humanitarno pravo, humanitarna pravila, ljudska prava itd. U svakom slučaju nešlaganja su posljedica opravdanog objektivnog preklapanja kao i veoma brzog razvoja tih područja međunarodnog prava. Tako je u novije vrijeme sve prisutniji trend da se humanitarno pravo smatra tek jednim dijelom ljudskih prava. (Usp.

- T. Buergenthal, *International Human Rights in a Nutshell*, St. Paul, Minn., USA, 1995.)
- ⁷ Donesena na Konferenciji UN-a u San Franciscu 26. lipnja 1945.
- ⁸ Konvenciju je donijela Opća skupština UN-a 9. prosinca 1948., a stupila je na snagu 12. siječnja 1951.
- ⁹ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 10. prosinca 1948.
- ¹⁰ Usvojena u UN-u 28. srpnja 1951., a stupila na snagu 22. travnja 1954.
- ¹¹ Donesena od Međunarodne organizacije rada 25. lipnja 1958., a stupila na snagu 15. lipnja 1960.
- ¹² Usvojena u UN-u 21. studenog 1965., a stupila na snagu 4. veljače 1969.
- ¹³ Proglašena na Općoj skupštini UN-a 4. studenog 1968.
- ¹⁴ Usvojen u UN-u 16. prosinca 1966., a stupio na snagu 3. siječnja 1976.
- ¹⁵ Usvojen u UN-u 16. prosinca 1966., a stupio na snagu 23. ožujka 1976.
- ¹⁶ Usvojen u UN-u 16. prosinca 1966., a stupio na snagu 3. rujna 1976.
- ¹⁷ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 30. studenog 1973., a stupila na snagu 18. srpnja 1976.
- ¹⁸ Usvojena u UN-u 9. prosinca 1975.
- ¹⁹ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 18. prosinca 1979., a stupila na snagu 3. rujna 1981.
- ²⁰ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 25. studenog 1981.
- ²¹ Usvojena na Općoj skupštini UN-a 20. studenog 1989., a stupila na snagu 2. rujna 1990.
- ²² Komisiju je 1946. godine – temeljem članka 68. Povelje UN – osnovalo Ekonomsko i socijalno vijeće UN-a. Članove Komisije imenuju pojedine države, a njihova učinkovitost je ograničena činjenicom što oni formalno imaju status ovlaštenih predstavnika svojih država.
- ²³ Ona je osnovana 1947. godine kao tijelo Komisije. Članovi Potkomisije imaju osobni status, a birani su na određeno vrijeme od strane Komisije.
- ²⁴ Osnovana je 1947. godine, a njeni članovi su predstavnici država.
- ²⁵ Osnovan je tek 1994. godine, nakon bezuspješnih pokušaja u pretvodnim desetljećima. Visoki Komesar je službenik UN-a (Ured je služba UN-a) sa statusom podtajnika UN-a te predstavlja glavnu instituciju za područje ljudskih prava u UN-u.
- ²⁶ Primjerice, Grčka je za vrijeme diktature bila isključena iz članstva u Vijeću Europe, a 1991. godine je bivšoj Jugoslaviji oduzet status "posebnog gosta" u Parlamentarnoj skupštini Vijeća Europe.
- ²⁷ Potpisana je 1950. a na snagu je stupila 1953. godine.
- ²⁸ Primjerice: ECE (Economic Commission for Europe – Ekonomска komisija UN za Europu) utemeljena 1947.; OEEC (Organizacija za europsku ekonomsku suradnju) osnovana 1948., a 1961. zamijenjena je novom organizacijom OECD (Organization for Economic Cooperation and Development – Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj); Vijeće europskih općina i regija (Conseil des Communes et Regions d'Europe) osnovano 1951.; Nordijsko vijeće (Nordic Council) osnovano 1952.; Radna zajednica Alpe-Jadran utemeljena 1978.;

SEI (Central European Initiative – Srednjoeuropska inicijativa) osnovana 1989., itd.

²⁹ Primjerice: Europski pokret (European Movement) osnovan 1948.; Amnesty International osnovan 1961.; Helsinki Watch osnovan 1979.; Međunarodna helsinška federacija za ljudska prava (International Helsinki Federation) osnovana 1982., itd.

³⁰ v. *Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Koprivnica, 1994.

³¹ O tome podacima i slikama govori rad dr. Karača (koji je objavljen u ovom zborniku) te brojni filmski, video i fotografски zapisi.

³² v. *Deset godina nade i boli*, Zagreb, 2001. (poglavlja IV.-VI.).

³³ v. Isto, poglavljje II.

³⁴ O tome djelomično govori izlaganje M. Bella koje je objavljeno u ovom zborniku; v. dokumentarni film *Kronika jednog zločina*, autora T. Žaje – prikazala ga HTV sredinom studenoga 1998. godine.

Paul
LEMMENS

Katoličko sveučilište, Leuven, Belgija

PRAVO NA ŽIVOT I
ZABRANA MUČENJA
KAO OSNOVNE
VRIJEDNOSTI
DEMOKRATSKIH
DRUŠTAVA U EUROPI
(Neautorizirano izlaganje)

Za mene je predstavljalo veliku čast sudjelovati na Simpoziju u povodu jedanaeste obljetnice pada Vukovara kako bismo sačuvali sjećanje na postojanje koncentracijskih logora i osvrnuli se na ljudska prava. Prolazeći kroz grad, bio sam, naravno, šokiran onime što sam video. Ruševine napuštenih kuća, koje su nekad bile domovi obitelji, prizvale su u moje sjećanje slike rata.

Mi, u Zapadnoj Europi, bili smo suočeni s tim slikama na bolan i često posramljujući način i to nas je ponukalo da shvatimo kako ljudska prava nisu nešto što možemo uzeti olako, zdravo za gotovo. Naravno, vi znate bolje od nas da je to, uistinu, tužna stvarnost. Zasigurno su sa sličnim slikama u mislima predstavnici zemalja članica *Ujedinjenih nacija*, nekoliko godina nakon Drugog svjetskog rata, sastavili *Opću deklaraciju o ljudskim pravima*, prihvaćenu na *Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija* 1948. godine. Ta je *Deklaracija* službeno obznanila nekoliko temeljnih ljudskih prava. Međutim, to nije bio obvezujući tekst, već jednostavno službena objava. Ali, opći stav je ipak bio postavljen.

Neposredno nakon prihvatanja deklaracije započeo je rad na postizanju međunarodnih sporazuma o ljudskim pravima, koji bi sadržavali obvezujuće dužnosti svih država spremnih na ratifikaciju tih sporazuma. U tom je kontekstu, 1950. godine, prihvaćena *Europska konvencija o ljudskim pravima*. Taj se sporazum sastoji od dva dijela. Prvi dio sadrži neovisne odredbe kojima se jamče temeljna građanska i politička prava. Drugi dio je možda čak i važniji, zato što se njime postavlja međunarodni kontrolni mehanizam, koji danas uključuje i *Europski sud za ljudska prava* u Strasbourg.

U svom bih izlaganju želio malo ozbiljnije razmotriti neke aspekte spomenute *Europske konvencije o ljudskim pravima*. Namjeravam govoriti o dvjema vrstama temeljnih prava koja se najčešće krše u slučajevima osoba lišenih slobode - pravu na život i zabrani mučenja, te nehumanog ili

ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja. Moje će izlaganje biti podijeljeno u tri dijela. Prvo ću se općenito osvrnuti na ta prava, na to što ona predstavljaju, što štite, jesu li ona zaštićena i koje je područje zaštite. To će, kao što sam rekao, biti općeniti dio. Kao drugo, spomenut ću neke konkretnе slučajevе koji su iznijeti pred *Europski sud za ljudska prava*, a koji uključuju navodna ili stvarna kršenja tih temeljnih prava. Konačno, na kraju, u trećem dijelu, osvrnut ću se na europski pristup prevenciji kršenja ljudskih prava, osobito glede osoba lišenih slobode.

Dakle, prvo ćemo razmotriti standarde ljudskih prava, obuhvaćene u Člancima 2. i 3. *Europske konvencije*. Članak 2. bavi se pravom na život, a Članak 3. zabranom mučenja te nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja. Prema *Europskom sudu za ljudska prava*, ti članci sadržavaju najtemeljnije odredbe *Konvencije* te predstavljaju neke od osnovnih vrijednosti demokratskih društava koja čine *Vijeće Europe*. Je li to točno?

Pogledajmo što kaže *Europska konvencija*. Kao prvo, koje je područje primjene tih članaka? Što je zaštićeno, a što zabranjeno? Što se tiče prava na život, to i nije tako teško zaključiti – zaštićen je život, fizički život. Nije bilo teško doći do zaključka što je to život. Postojali su neki problemi glede shvaćanja početka i svršetka života, te pitanje može li nerođeni fetus biti zaštićen pravom na život. I to je vrlo teško pitanje, na koje *Europski sud* još nije dao odgovor; pitanje je ostalo otvoreno.

Nedavno je *Europski sud* morao odgovoriti na pitanje uključuje li pravo na život također i pravo na smrt, na primjer za osobe koje su neizlječivo bolesne, paralizirane i nisu sposobne više ništa obavljati te misle da više nemaju doličan život. U spomenutom slučaju koji se ticao jedne Engleskinje, *Sud* je prije nekoliko mjeseci donio odluku da pravo na život ne uključuje i pravo na smrt.

Članak 3. sa sobom nosi nešto teži problem interpretacije. Što je zapravo zabranjeno tim člankom kada on zabranjuje mučenje te nehumano ili ponižavajuće postupanje i kažnjavanje? U *Sporazumu Europske konvencije* nema definicije nehumanog ili ponižavajućeg postupanja, niti definicije mučenja. *Europski je sud* zaključio da zlostavljanje mora dostići barem minimalni stupanj žestine, kako bi moglo biti zabranjeno. Ali, to je naravno relativno i ovisi o brojnim okolnostima, kao što su duljina trajanja postupka, njegovi fizički i psihički učinci te u nekim slučajevima spol, dobna starost i zdravstveno stanje žrtve.

Nadalje, možemo razlikovati razne vrste zlostavljanja. S jedne strane, postoji nehumano ili ponižavajuće postupanje, a s druge strane, mučenje. Prema *Europskom sudu*,

nehumano je postupanje ono koje uzrokuje, ako ne stvarnu tjelesnu ozljedu, a onda barem intenzivnu psihičku ili fizičku patnju.

Ponižavajuće postupanje je ono koje u žrtvi pobuđuje osjećaj straha, strepnje i inferiornosti, te ponižava osobu i eventualno slama njegov ili njezin fizički ili psihički odpor. Mučenje je specifičan oblik takvog nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i ponekad je važno naglasiti kako se ne radi samo o nehumanom ili ponižavajućem postupanju, već zaista o mučenju, zbog toga što pojam mučenja zlostavljanju daje poseban pečat. Koja je onda razlika između nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i mučenja? Međunarodno je pravo postavilo to pitanje. Početkom sedamdesetih godina, *Europski sud za ljudska prava* je uzimao u obzir samo težinu učinka na žrtvu. I naravno, učinak na žrtvu vrlo je važan. Ali, rezultat tog običajnog prava bio je da su samo zaista vrlo oštra kažnjavanja ili nanošenje boli smatrani mučenjem. Od tada do danas predodžbe su se promijenile i razvile, i više je pažnje posvećeno namjeri s kojom se djela zlostavljanja vrše nad žrtvama.

Konvencija Ujedinjenih naroda protiv mučenja, prihvaćena 1984. godine, definira mučenje kao zlostavljanje okarakterizirano s dva aspekta: s jedne strane teškom boli i patnjom, a s druge strane namjerom počinitelja – na primjer, namjerom da se dobiju informacije ili priznanje, namjerom kažnjavanja žrtve, zastrašivanja, te diskriminacijom žrtve ili skupine kojoj žrtva pripada. Otada je *Europski sud* prihvatio tu novu definiciju mučenja prema *Ujedinjenim narodima* te je promijenio vlastito običajno pravo, tako da danas također smatra da je mučenje okarakterizirano s ta dva elementa – učinkom na žrtvu, koji bi morao sadržavati ozbiljnu i tešku patnju, te, s druge strane, namjerom počinitelja da nanese tešku bol ili patnju s određenom svrhom.

Sada kada znamo što je zabranjeno, razmotrimo područje zaštite. Koliko daleko seže ta zaštita?

Općenito govoreći, kada je riječ o ljudskim pravima, ne smatramo ih apsolutnima. Ljudska prava mogu biti ograničena iz valjanog razloga. Ako postoji dobro opravdanje, međunarodno pravo prihvata činjenicu da postoje ograničenja u ljudskim pravima. I o tome bih sada želio govoriti: dokle seže zaštita; gdje se mogu postaviti ograničenja? Također bih želio razmotriti i različite obvezu država. S jedne strane, države imaju negativnu obvezu, obvezu da se ne upleću u temeljna ljudska prava pojedinaca. U tom je smislu država, koja ne čini ništa, država koja potpuno poštuje ljudska prava. No s druge strane, država može imati i pozitivnu obvezu, obvezu poduzimanja mje-

ra zaštite ljudskih prava, kako bi ljudima osigurala potpuno i valjano uživanje njihovih ljudskih prava.

Razmotrimo najprije negativnu obvezu, obvezu ne-upletanja, obvezu poštivanja temeljnih prava. Kada govorimo o pravu na život, obveza je potpuno jasna. Dakle, obveza je ne ubijati pojedince. Ali mogli biste se iznenaditi - to nije apsolutna obveza. U zabrani ubijanja ljudi moguće su iznimke. Pod određenim okolnostima, postoji mogućnost uporabe sile, čak i smrte sile, koja može dovesti do smrti pojedinaca. *Europska konvencija* navodi tri takve situacije u kojima se može uporabiti sila. Najvažnija od njih je svakačko obrana bilo koje osobe od nezakonitog nasilja, bilo da se radi o civilnoj građanskoj osobi ili o samome policajcu. Samoobrana također može predstavljati opravdanje za uporabu sile. To ne znači da možete ubijati ljude kad god se nađete u takvoj situaciji. Naprotiv, čak i u takvim situacijama, uporaba sile mora biti apsolutno neophodna, i u tom pogledu *Europski sud* vrlo strogo kontrolira poštuju li oni koji koriste silu i oni koji planiraju akcije u kojima će sila biti korištena taj princip proporcionalnosti.

Sljedeća iznimka obvezi poštivanja života pojedinaca bila je, ne kažem da još uvijek jest, ali je bila - smrtna kazna. U izvornom tekstu *Europske konvencije* smrtna kazna koju je odredio neki neovisni sud smatrala se zakonitom iznimkom obvezi poštivanja života. Ali danas se međunarodno pravo razvilo na takav način da se situacija potpuno promijenila. Postoje raznovrsni novi sporazumi i dodatni sporazumi, a najnoviji sporazum stavlja smrtnu kaznu izvan zakona u svakom pogledu i pod svim okolnostima, tako da ne mogu reći da smrtna kazna još uvijek predstavlja iznimku obvezi poštivanja života.

Glede zabrane mučenja i zabrane nehumanog ili ponижavajućeg postupanja i kažnjavanja područje zaštite vrlo je izrazito. To je apsolutna zabrana. To je jedino pravo gdje se ne prihvataju nikakva ograničenja, čak niti ako je žrtva mučenja ili bilo koje druge vrste zlostavljanja žrtva koja u očima mnogih to zaslужuje. Danas, naravno, u vremenu kada je mnoštvo terorista i osumnjičenika za teroristička djela zadržano u zatvorima ili policijskim postajama, vrlo često postoji osjećaj da mučenje može poslužiti kao sredstvo za dobivanje priznanja ili korisnih informacija. No, prema međunarodnom zakonu o ljudskim pravima, mučenje se ne smije koristiti nikada, čak ni kada se radi o teroristima.

Nakratko ću se osvrnuti na pozitivne obveze, na ono što se može potraživati od države i na pozitivna djelovanja koja se mogu očekivati od države. Ne radi se samo o tome da se država mora susregnuti od upletanja u živote i inte-

gritet pojedinaca. Ponekad, ili u većini slučajeva, od država se traži da poduzmu preventivne mjere. Preventivne mjere, u prvom redu su naravno sljedeće: učinkovito kazneno pravo, te učinkovita mašinerija primjene zakona takve prirode da ljudi koji se bave mišljem da ubiju nekog pojedinca ili da ga zlostavljuju, na vrijeme i uspješno budu odvraćeni od takvoga čina.

Ponekad je potrebno puno više – kada je navedeni pojedinac suočen s velikim rizikom, mogu biti potrebne operativne mjere.

Nedavno, prije nekoliko tjedana, *Europski je sud za ljudska prava* podsjetio talijansku vladu na njihovu obvezu da budu vrlo oprezni. Radilo se o slučaju kada je zatvorska uprava odlučila pustiti na slobodu čovjeka osuđenog zbog ubojstva, i to na uvjetnu slobodu, prije isteka njegove zatvorske kazne. Nadležni su organi morali uzeti u obzir činjenicu postoji li stvaran rizik da će ta osoba počiniti novo ubojstvo ili ne postoji. On ga je uistinu i počinio, i tada je taj slučaj došao pred *Europski sud*, a ticao se pitanja jesu li talijanske vlasti bile dovoljno oprezne.

Ako, na žalost, dode do nasilja, ako je pravo na život prekršeno ili je u pitanju mučenje ili nehumano postupanje, država je obvezna izraziti žaljenje i ispriku. Kao prvo, dužna je započeti službenu, neovisnu i učinkovitu istragu kako bi se otkrilo što se uistinu dogodilo, te kako bi se moglo kazneno goniti i kazniti odgovorne pojedince. A glede žrtava, također je potrebna neka vrsta odštete. U tom se pogledu kazneno pravo *Europskog suda* još razvija. Očito je da *Europski sud* u tom smislu postaje mnogo zahtjevniji, ali još je uvijek nejasno kakva se odšteta za žrtve može stvarno tražiti od države.

Nakon ovog općenitog uvoda, želio bih razmotriti zakon o ljudskim pravima koji je na snazi. To će biti drugi dio mog izlaganja – osvrт na kontrolu poštivanja ljudskih prava od strane *Europskog suda*. Kao prvo, želio bih reći nekoliko riječi i o samom *Europskom sudu za ljudska prava*. To je međunarodni sud, utemeljen *Europskom konvencijom o ljudskim pravima*, sa sjedištem u Strasbourg, u Francuskoj. Službeni radni jezici suda su engleski i francuski, ali svatko, bilo koji stanovnik Europe može koristiti svoj materinji jezik kako bi podnio žalbu *Europskom sudu*.

Međutim, postoje neki važni uvjeti prihvatljivosti žalbi. Žalba se može podnijeti samo protiv određene države, pojedinac se ne može žaliti na kršenja ljudskih prava počinjena od strane drugih pojedinaca. Takav bi slučaj možda bio prihvatljiv na *Međunarodnom kaznenom sudu* u Haagu, ali zasigurno ne i na *Europskom sudu* u Strasbourg. Drugi važan uvjet jest da svi domaći pravni likovni mora-

ju biti iskorišteni prije nego što se slučaj uputi na *Europski sud* u Strasbourg, a to je nešto što podnositelji zahtjeva često zaboravljaju. Ovaj je sud stvaran sud, donosi presude i te su presude obvezujuće za sve vlade. I pritom se ne radi samo o komadu papira; kontrola provođenja presuda osigurana je od strane *Vijeća ministara Vijeća Europe*.

Želio bih navesti nekoliko primjera iz običajnog prava *Europskog suda*, koji se bave trima pitanjima: kao prvo – nestankom osoba; kao drugo – zlostavljanjima od strane policije i snaga sigurnosti; te kao treće – zatvorskim uvjetima.

Što se tiče otmica, postoji cijeli niz slučajeva donesenih pred *Europski sud* u zadnjih nekoliko godina. Slučajnošću su svi ti slučajevi upravljeni protiv Turske i uključuju žalbe podnijete od strane Kurda koji žive u Turskoj. U prvom takvom slučaju *Sud* je bio vrlo oprezan i smatra da nije dovoljno vidjeti da je netko jednoga dana odveden kako bi se, čak i nakon mnogo godina, moglo zaključiti da je ta osoba nestala. Za dokaz je ipak potrebno više. Međutim, odluka je bila takva samo u prвome slučaju. U svim kasnijim slučajevima, *Sud* se zadovoljio činjenicom da se osoba smatra nestalom ako tijekom šest ili više godina nitko nije primio nikakvu informaciju o toj osobi; također, bio je slučaj da su simpatizeri Kurdske pokrete bili u opasnosti te se, uvezvi u obzir sve te okolnosti, može pretpostaviti da je nakon tolikog broja godina ta osoba uistinu mrtva, iako tijelo nikada nije pronađeno. Tada bi najčešće odgovornost države trebala biti da objasni i opravda što se dogodilo. No, bit je u tome što u slučajevima nestalih osoba država ne daje nikakva objašnjenja, te se neizostavno mora zaključiti da je prekršeno pravo na život.

Zlostavljanje osoba od strane policije ili snaga sigurnosti predstavlja drugi niz odluka. Mnogo je slučajeva koji uključuju takvu vrstu zlostavljanja iznijeto pred *Europski sud*. Za takvo je zlostavljanje tipično da se događa u prvih nekoliko dana nakon uhićenja određenog pojedinca, kada policija ili snage sigurnosti pokušavaju doći do svih mogućih informacija od te osobe, osumnjičene da je pripadnik određenog pokreta ili osumnjičene da je počinila neke zločine. Ipak, postoje ograničenja ovlasti policijskih organa u slučajevima ispitivanja osumnjičenika.

Prije nekoliko godina postavljen je presedan u slučaju vođenom protiv Francuske, koji je uključivao osobu osumnjičenu za trgovinu drogom. Osumnjičenik je bio uhićen i doveden u jedinicu specijaliziranu za borbu protiv zlouporebe droga, gdje su odlučili dobiti priznanje, bez obzira na koji način. U presudi je objasnjeno da je osumnjičenik bio podvrgnut različitim oblicima zlostavljanja. Udarali su ga

šakama i nogama, primio je više udaraca, ponižavali su ga, jedan je policajac po njemu mokrio, prijetili su mu opeko-tinama itd. Možda vam se čini da to sve i nisu tako ozbiljni oblici zlostavljanja, ali *Europski je sud* presudio da je u tom slučaju zlostavljanje bilo dovoljno ozbiljno kako bi bilo zabranjeno *Europskom konvencijom o ljudskim pravima*.

Budući da je opisano zlostavljanje provedeno s jasnog namjerom – namjerom postizanja priznanja, *Sud* je zaključio, na iznenadjenje mnogih, da se nije radilo samo o nehumanom postupanju, već i o mučenju. Ima i drugih slučajeva u kojima se zlostavljanje osoba u policijskom pritvoru proglašilo mučenjem. Osvrnut ću se samo na dva primjera. U jednom je osoba bila podvrgnuta *palestinskom vješanju*, dobro poznatoj tehnici mučenja. *Sud* je zaključio da se tu uistinu radilo o mučenju. U drugom primjeru, *Sud* je zaključio da silovanje također predstavlja mučenje.

Zatvorski uvjeti, moj treći niz primjera, pitanje su koje se često spominje u prijavama koje stižu pred *Europski sud za ljudska prava*. *Sud* je, na primjer, morao naglasiti da zatvorenici imaju pravo na odgovarajuću medicinsku pomoć; da su zatvorske vlasti odgovorne voditi brigu o zatvorenicima, o njihovoj dobrobiti; da je potreban detaljni pregled i istraga zatvorenika ako on predstavlja opasnost samome sebi ili drugima. Ne može se takvoga zatvorenika jednostavno ostaviti u ćeliji s drugima. Nadležni bi organi trebali obrađivati, odnosno liječiti takvoga zatvorenika, te poduzeti sve mjere kako on ne bi ubio druge ili sebe.

Nadalje, sa zatvorenicima treba postupati uz poštivanje njihovog ljudskog dostojanstva. Nedavno je bilo nekoliko slučajeva na *Europskom sudu*, u kojima je *Sud* zaključio da nepotrebno pretraživanje osoba, u slučajevima kada su se ljudi morali svlačiti zbog rutinske kontrole, a kada nije bilo potrebe ići tako daleko, predstavlja ponižavajuće postupanje.

Želio bih spomenuti nedavni slučaj, presuđen u srpnju 2002. godine, a koji se ticao Rusije. Želio bih ga spomenuti iz razloga što će on vjerojatno imati određene posljedice na običajno pravo *Europskog suda za ljudska prava*. To nije bio tako strašan slučaj. Osnovna žalba gospodina Kalašnikova bila je da dijeli ćeliju s prevelikim brojem zatvorenika. I zaista, takav slučaj potiče maštu. Radilo se o ćeliji veličine otprilike dvadeset četvornih metara, kakva je inače odgovarajuća za osam zatvorenika, a u kojoj je najčešće bilo smješteno dvadesetak osoba. To je, dakle, jedan četvorni metar po zatvoreniku. Nisu mogli spavati svi u isto vrijeme ležeći na krevetima, morali su dijeliti krevete, nije bilo odgovarajućeg sanitarnog čvora te je dolazilo do brojnih infekcija koje su prenosili insekti.

Takva situacija zasigurno nije bila u skladu sa standarnim zatvorskim uvjetima propisanim od strane europskih organa kontrole. U spomenutom je slučaju *Europski sud* donio odluku da takva situacija predstavlja ponižavajuće postupanje prema gospodinu Kalašnjikovu. Zbog čega to spominjem? Zbog toga što je prvi argument ruske vlade bio taj da se gospodin Kalašnjikov ne bi trebao žaliti, jer se uvjeti u kojima se on nalazi ne razlikuju mnogo od uvjeta u kojima se nalaze svi ostali zatvorenici u Rusiji, i da zasigurno nije postojala namjera poniziti gospodina Kalašnjikova, ali Rusija jednostavno nema ekonomskih izvora za odgovarajuću brigu o svim svojim zatvorenicima. *Europski sud* nije bio impresioniran tim argumentom, ali čuo sam da je nakon presude u tom slučaju u Strasbourg u zavladala zabrinutost da će im pristići tisuće, ako ne i desetine tisuća žalbi od strane kolega gospodina Kalašnjikova, koji će čuti ili pročitati kako se gospodin Kalašnjikov nalazio u situaciji vrlo sličnoj njihovoj.

Odmah prelazim na treće pitanje - zabranu kršenja ljudskih prava. U Europi danas postoji *Europska konvencija za sprječavanje mučenja i nehumanog ili ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja*. Tom je *Konvencijom* utemeljen neovisni odbor, odbor koji ima pravo posjećivati mjesta u kojima borave osobe lišene slobode. Tu je ulogu u ranijim godinama ispunjavao *Međunarodni crveni križ*. Danas je to neovisno, službeno tijelo, koje najavljuje da će posjetiti određenu državu, ali ne otkriva koja će mjesta u toj državi obići.

Nakon obilaska, *Odbor* sastavlja opsežno izvješće o onome što je video, zatim to izvješće šalje vlasti i pozove ju da na njega odgovori i najavi što će učiniti u svezi nedostataka. To je zapravo čitav dijalog koji se uspostavlja između *Odbora* i nacionalnih vlasti. U početku je to zamisljeno kao povjerljivi dijalog, ali u međuvremenu je većina vlasti pristala na to da izvješća *Odbora*, kao i njihovi odgovori na izvješća, budu javno objavljeni. I ja sam na Internetu pronašao izvješće *Odbora* nakon posjeta Hrvatskoj 1998. godine, kao i odgovor hrvatske vlade na to izvješće.

Ponekad, u izuzetnim okolnostima, *Odbor* može dati javnu izjavu o određenoj zemlji, koja zapravo predstavlja neku vrstu sankcije. Do danas se to dogodilo dva puta u pogledu Turske i jedanput u pogledu Rusije, a u svezi s Republikom Čečenijom. Postoji također i poveznica s *Europskom konvencijom o ljudskim pravima*. Kada *Europski sud* mora razmotriti žalbe glede zlostavljanja, smije se poslužiti izvješćima *Odbora* za sprječavanje mučenja.

Vrlo nedavno, prošloga tjedna, jedan je slučaj koji je ilustracija takve situacije, podignut protiv Hrvatske. Pod-

nositelj tužbe, gospodin Benzon, požalio se na uvjete u Državnom zatvoru u Lepoglavi. *Europski odbor za sprječavanje mučenja* posjetio je upravo taj zatvor, te je u svome izvešću opisao zatvorske uvjete kao nezadovoljavajuće. Tužba koja je kasnije iznijeta pred *Europski sud* proglašena je prihvativom, no prije nego što je *Europski sud* donio presudu, hrvatska je vlada sklopila prijateljski sporazum s podnositeljem tužbe, te je obećala, citiram iz službene izjave, da će "prije isteka rujna 2003. godine obnoviti krilo B Državnog zatvora u Lepoglavi". Na temelju tog prijateljskog sporazuma, *Europski je sud* zatvorio slučaj.

Nakon ovog pregleda načela u odnosu na ljudska prava ali i primjera kršenja ljudskih prava, možemo se zaključno upitati jesu li ljudska prava učinkovito zaštićena. Naravno, sami tekstovi nisu dosta. Čak ni sporazumi, obvezujući sporazumi neće biti dovoljni. A naročito u vrijeme rata, kada su na djelu snage koje su, nažalost, mnogo jače od tekstova. Ipak, uvjeren sam da sporazum kao što je *Europska konvencija o ljudskim pravima* može pridonijeti kratkoročnom i dugoročnom osiguravanju učinkovitog poštivanja ljudskih prava. U stabilnim demokratskim društvima postoji tradicija poštivanja presuda donesenih od strane neovisnog suda, tako da su u zapadnoj Europi mnogi zakonodavci već bili prisiljeni, od strane *Europskog suda za ljudska prava*, mijenjati svoje nacionalne zakone. To je jednostavno dio demokratskog napretka u europskim društvima.

U novim demokratskim društvima, međunarodni sustav zaštite može pomoći izgraditi kulturu ljudskih prava koja je zaista potrebna, kulturu, u kojoj uistinu postoje mogućnosti za poštivanje međusobnih ljudskih prava. Kulturu koja podrazumijeva poštivanje različitih mišljenja i toleranciju. I to je poruka o ljudskim pravima. Jednom kada se kršenje ljudskih prava prepozna i prizna i ponudi se neka vrsta isprike, ljudi i narodi moraju nastaviti dalje te graditi budućnost u međusobnom poštivanju i toleranciji. To je uistinu težak zadatak i ja vam želim svu sreću na tom putu.

Josip
JURČEVIĆ

Katica
IVANDA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

VUKOVAR '91
– ŽENEVSKE
KONVENTCIJE I
LOGORASKA
ISKUSTVA

U povijesti civilizacije se bez većih poteškoća mogu pronačititi mnogobrojni oblici nehumanog međuljudskog postupanja. To se jednako prepoznaje u promatranju cjeline i pojedinih razdoblja civilizacije kao i promatranjem svih razina odnosa između ljudi – od odnosa između pojedinaca do odnosa između ustrojenih društvenih zajednica. Unutar tih negativnih iskustava, logori su tijekom cijele civilizacije bili mjesta na kojima su se sustavno i najzgusnutije događali najnehumaniji oblici organiziranog međuljudskog postupanja, kako s motrišta civilizacijskih standarda tako i s motrišta običaja ili formalnog pozitivnog prava.

Logore se u pojmovnom pogledu može “odrediti kao šire ili uže lokacije na kojima su sustavno i organizirano te samoinicijativno – od strane vojnih, policijskih i drugih tijela vlasti ili od strane različitih grupa i pojedinaca – zatvorene skupine osoba prema različitim ratnim, rasnim, vjerskim, etničkim, političkim, socijalnim i drugim kriterijima.”¹ U stručnoj literaturi i javnoj percepciji logori su se najčešće klasificirali na nekoliko oblika (vrsta); zarobljenički, sabirni (koncentracijski), radni, privatni i logori za provođenje masovnih silovanja. Međutim, u logoraškim iskustvima su veoma rijetko postojali logori koji bi se mogli svesti samo na jedan oblik, te je ova podjela uvjetna i vršila se uglavnom prema prevladavajućim okolnostima stradavanja u pojedinim logorima.

Promatrajući cjelokupnu povijest logora nedvojbeno se može zaključiti kako su se uvjerljivo najnegativnija logoraška iskustva događala u 20. stoljeću, u kojem su logori postali redovito sredstvo oružanih sukoba a često i sredstvo unutardržavnih ili međudržavnih obračuna u tzv. mirnodopskim razdobljima. Osim toga, tijekom 20. stoljeća događala se i neka vrsta barem načelne paradoksalnosti. S jedne strane neprekidno se povećavao broj žrtava i načina stradavanja u logorima, a s druge strane je međunarodno pravo sve više razvijalo normativni sustav koji je trebao štititi logoraše.²

U tom pogledu je znakovito što su u drugoj polovici 20. stoljeća – putem medija ali i povijesne i politološke literature – u hrvatskoj ali i svjetskoj javnoj percepciji glede logora prevladavali brojni stereotipi, tj. pogrešne predodžbe. Ponajprije nametani su netočni podaci koji su problem logora gotovo isključivo smještali u razdoblje Drugog svjetskog rata, te je nastajao potpuno pogrešan javni utisak kako se u poratnom (i prijeratnom) svijetu nisu primjenjivali logori.

Zatim, stvorena je druga osnovna pogrešna predodžba kako su logori ilegalno (protulegalno) ratno sredstvo. Međutim, stvarnost je potpuno obrnuta: tijekom cijelog 20. stoljeća logori su prema međunarodnom pravu bili legalizirano ratno sredstvo. Štoviše, može se reći kako je jedan od najrazrađenijih specijalističkih dijelova međunarodnog prava upravo onaj koji se odnosi isključivo na reguliranje logorske (ili logoraške) problematike.

Ovdje je nepotrebno govoriti o složenim razlozima ili interesima koji stoje iza proizvodnje ovako stereotipiziranog općeg stanja, no sve skupa je nedvojbeno utjecalo na smanjivanje mogućnosti preveniranja suvremenih logoraških iskustava kao i svekoliko suočavanje s njima i njihovim posljedicama. O tome ponajbolje svjedoči činjenica da su brojem i tragičnošću golema logoraška iskustva koja je proizvela srbijanska oružana agresija na Republiku Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu ostala drastično marginalizirana u hrvatskoj i svjetskoj javnoj percepciji te na lokalnoj i međunarodnoj političkoj i pravosudnoj razini. Radi prepoznavanja razmjera stradavanja dosta je kao uvodnu ilustraciju navesti podatak kako je u studenom 1991. godine, nakon okupacije Vukovara, srbijanska vojska zarobila i odvela u logore približno pet tisuća vukovarskih civila i branitelja, koji su potom bili izloženi najgorim – gotovo nezamislivim – oblicima fizičkog i psihičkog zlostavljanja.

Zbog svega naznačenog svrha ovog rada je – usporedljivom međunarodnog prava i logoraških iskustava koje je ostavila srbijanska oružana agresija krajem 20. stoljeća – pridonijeti promjeni postojećeg općeg stanja, u kojem je problem suvremenih logora neopravданo marginaliziran s motrišta objektivne spoznaje i humanistički utemeljenih perspektiva.

Međunarodno pravo

Unatoč brojnim logoraškim iskustvima, tijekom najvećeg dijela povijesti pravni status logora ili logoraša nije bio formalno reguliran. Stoga se logoraška problematika u tim razdobljima s pravnog aspekta može promatrati na teme-

lju različitih običaja i okolnosti, ili, dovoditi u posrednu vezu s općim načelima pozitivnog prava pojedinih razdoblja i pojedinih prostora.

Prve pravne norme koje se odnose na postupanja u logorima donesene su tek u drugoj polovici 19. stoljeća i to kao dio šire skupine pravnih propisa koji su nastojali pravno regulirati problematiku ratnih zarobljenika. U sve-mu tome, načelnici poticaj i konceptualni utjecaj pripadao je sve snažnijem građanskom svjetonazoru, dok je konkretni povod bio sve veći broj oružanih sukoba u kojima se po-većavala količina ljudskog stradavanja. Tako su pojedine europske države donijele i prve pisane propise o položaju ratnih zarobljenika, a na diplomatskoj, *Ženevsкој конференцији* – 1864. godine – po prvi put se na međunarodnoj razini razmatrala ta problematika, no nije donesena ni jedna nor-ma niti deklarativni dokument.

Deset godina kasnije (1874.), na međunarodnoj konfe-renciji održanoj u Briselu, 15 europskih država je prihvati-lo *Briselsku deklaraciju* koja se odnosila na ratne zakone i običaje, a dio se izravno odnosio na internirane vojne za-robljenike. Zanimljivo je da ova *Deklaracija* – zbog protiv-ljenja V. Britanije i sve napetijih međunarodnih okolnosti – nije nikada stupila na snagu, ali se svejedno u literaturi najčešće spominje kao prva međunarodna kodifikacija po-ložaja ratnih zarobljenika, uključujući i logoraše.

U Haagu su – 1899. i 1907. godine – održane dvije *Međunarodne konferencije mira* na kojima su donesene međunarodne konvencije i deklaracije koje su do početka *Prvog svjetskog rata* ratificirane od strane čak 44 države. Stoga kao i zbog njihovog kasnijeg značaja, ovi međuna-rodopravni akti predstavljaju jedan od temelja i dana-šnjeg međunarodnog ratnog i humanitarnog prava.

Unutar *Haaških konvencija* je, između ostalog, među-narodopravno reguliran status i način postupanja s rat-nim zarobljenicima. Tako je propisano osnivanje ureda za obavijesti o ratnim zarobljenicima, uvedena je obveza pla-ćanja rada ratnih zarobljenika, donesena su pravila o repa-trijaciji, pogodovalo se djelovanju humanitarnih organiza-cija u zarobljeničkim logorima itd.

Prva potpuno zasebna međunarodna konvencija koja je regulirala problem ratnih zarobljenika donesena je 1929. godine u Ženevi te je sukladno tome nazvana – *Ženevska konvencija o ratnim zarobljenicima*. Ona se – osim ratnih za-robljenika kopnene vojske – odnosila i na ratne zarobljeni-ke pomorskih i zrakoplovnih oružanih snaga. *Konvencija* je propisala zabranu primjene represije i prinude prema zarobljenicima, predviđela je osnivanje bolnica u zaroblje-ničkim logorima, propisan je općenito blaži postupak pre-

ma ženama ratnim zarobljenicama, zarobljenici su dobili pravo podnošenja žalbe vojnim vlastima itd.

Posebno je znakovito što su se navedene konvencije i drugi međunarodnopravni dokumenti odnosili isključivo na ratne vojne zarobljenike, tj. vojne osobe, iako su u 20. st. civilne osobe sve učestaliye, raznovrsnije i masovnije stradavale tijekom oružanih sukoba. Tek su *Ženevske konvencije* koje su donesene 1949. godine po prvi put propisale međunarodnopravnu zaštitu i civilnih (građanskih) osoba tijekom rata.

Ženevske konvencije iz 1949. godine sastoje se od četiri konvencije: 1. *Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu*; 2. *Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih snaga na moru*; 3. *Ženevska konvencija o postupanju s ratnim zarobljenicima*; 4. *Ženevska konvencija o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata*.

Sve četiri konvencije predstavljaju jedinstvenu cjelinu od ukupno 426 članka i brojnih priloga (aneksa, obrazaca i sl.) "kojima je osim donošenja novih propisa, u svakom pogledu znatno prošireno i razrađeno dotadašnje međunarodno humanitarno pravo u oružanim sukobima".³ *Ženevske konvencije* su uz djelomične rezerve ratificirane od strane gotovo svih država svijeta, a njihova načela su ugrađivana i u nacionalna zakonodavstva većine zemalja.

Nakon *Konvencija*, odnosno, do kraja 20. stoljeća donesen je niz međunarodnopravnih dokumenata koji se izravno i posredno odnose na humanitarno pravo, no oni se nisu značajem približili *Ženevskim konvencijama* iz 1949. godine. "Stoga, Ženevske konvencije i danas predstavljaju najtemeljitiju i najopsežniju važeću i općeprihvaćenu međunarodnu kodifikaciju koja se odnosi na zaštitu žrtava oružanih sukoba, uključujući i logore u koje su internirani ratni zarobljenici i civilne osobe".⁴

Pravnim reguliranjem logoraške problematike izravno i veoma detaljno se bave 3. i 4. *Konvencija* koje su načelno međusobno potpuno sukladne a značajan dio njihovih članaka je sadržajno i izričajem potpuno istovjetan. U prvom dijelu i 3. i 4. *Konvencije* su članci koji sadrže opće odredbe. Tako je prvim člankom *Konvencija* određeno kako se "Visoke strane ugovornice obvezuju da će poštivati ovu Konvenciju i da će joj osigurati poštivanje u svakoj prilici". Članak drugi propisuje kako će se konvencije "primjenjivati u slučaju objavljenog rata ili svakog drugog oružanog sukoba koji izbije između dvije ili više Visokih sila ugovornica, čak i ako jedna od njih nije priznala ratno stanje". Isto tako, konvencije će se "primjenjivati u svim slučajevima okupacije cijelog teritorija ... ili njenog dijela"

te "ako jedna od Sila u sukobu nije sudionik u ovoj Konvenciji, Sile sudionice Konvencije ipak će ostati vezane njome u svojim međusobnim odnosima".⁵

Članak četvrti *3. ženevske konvencije* (o postupanju s ratnim zarobljenicima) detaljno i precizno određuje kategorije ratnih zarobljenika i on je prostorno najopsežniji članak u obje konvencije. Ratni zarobljenici "u smislu ove konvencije" su klasificirani u tri skupine i ukupno devet kategorija, te ratni zarobljenici "jesu osobe koje pripadaju jednoj od ... kategorija, a koje (osobe, n.a.) su pale pod vlast neprijatelja". U prvoj kategoriji ratnih zarobljenika su "pripadnici oružanih snaga ... kao i pripadnici milicija i dragovoljačkih postrojbi koje ulaze u sastav tih oružanih snaga".

U drugoj kategoriji su "pripadnici ostalih milicija i pripadnici ostalih dragovoljačkih postrojbi, podrazumijevajući tu i pripadnike organiziranih pokreta otpora ... koji djeluju izvan ili u okviru svog vlastitog teritorija, čak i da je taj teritorij okupiran". Svakom dijelu ove (druge) kategorije *Konvencija* priznaje status ukoliko ispunjava sljedeće (pred)uvjeti: treba ih voditi "osoba (koja je, n.a.) odgovorna za svoje podređene", trebaju "imati određeni znak za razlikovanje i koji se može uočiti s odstojanja", trebaju "otvoreno nositi oružje" te se pri svom djelovanju trebaju "pridržavati ratnih zakona i običaja".

Treću kategoriju čine "pripadnici redovnih oružanih snaga koji izjave da pripadaju jednoj vlasti ili vlasti koju nije priznala Sila pod čijom se vlašću nalaze".

U četvrtoj kategoriji su "osobe koje prate oružane snage iako izravno ne ulaze u njihov sastav, kao što su civilni članovi posada vojnih zrakoplova, ratni dopisnici, opskrbljivači, članovi radnih postrojbi ili službi".

Peta kategorija su "članovi posada, podrazumijevajući tu zapovjednike, pilote i učenike trgovачke mornarice i posade civilnog zrakoplovstva ... koji ne uživaju povoljniji postupak na temelju drugih odredaba međunarodnog prava".

U šestoj kategoriji je "stanovništvo neokupiranog teritorija koje se, radi približavanja neprijatelja, dragovoljno diže na oružje kako bi pružilo otpor neprijateljskom napadu a koje nije imalo vremena organizirati se kao redovita oružana sila, ako ono otvoreno nosi oružje i ako poštuje ratne zakone i običaje".

U drugu skupinu ratnih zarobljenika *Konvencija* je uvrstila dvije kategorije osoba kojima se jamči potpuno isti status kao i osobama ostalih skupina i kategorija. Radi se o "osobama koje pripadaju ili su pripadale oružanim snagama okupirane zemlje" a okupatorska sila s nekim razlogom odluči "pristupiti njihovu interniranju, naročito

nakon neuspjelog pokušaja tih osoba da se spoje s oružanim snagama kojima pripadaju i koje su stupile u borbu, ili ako se one ne odazovu pozivu koji im je upućen u svrhu interniranja". Zatim, radi se o "osobama koje pripadaju jednoj od kategorija navedenih u ovom članku a koje su neutralne ili nezaraćene Sile primile na svoj teritorij i koje su one dužne internirati na temelju međunarodnog prava".

U trećoj skupini se navodi kako "ovaj članak ne mijenja položaj sanitetskog i vjerskog osoblja onako kako je predviđeno člankom 33. ove Konvencije".⁶

Člankom 4. je određeno da će se ova Konvencija "primjenjivati na osobe navedene u članku 4. čim padnu pod vlast neprijatelja pa do njihovog konačnog oslobođenja i repatrijacije" (tj. povratka u domovinu).

Člankom 5. je predviđeno kako će Sile moći zaključivati različite specijalne sporazume, no određeno je kako "nijedan specijalan sporazum neće moći pogoršati položaj ratnih zarobljenika, onako kako je on uređen ovom konvencijom, niti će ograničiti prava koja im ova konvencija priznaje". Dodatnu opću zaštitu prava ratnih zarobljenika odredio je članak 7. koji kaže: "Ratni zarobljenici ne mogu se ni u kojem slučaju odreći ni djelomično niti u cijelini prava koja im osigurava ova konvencija i specijalni sporazumi navedeni u prethodnom članku".

U nekoliko narednih članaka općeg dijela *Konvencija* izrijekom je preciziran status *Sila zaštitnica* ("Ova konvencija će se primjenjivati uz sudjelovanje i pod nadzorom Sila zaštitnica ... Strane u sukobu olakšavat će u najširoj mogućoj mjeri, zadatak predstavnika i delegata Sila zaštitnica."⁷) i *Međunarodnog odbora Crvenog križa* (ICRC) kao i drugih nepristranih humanitarnih organizacija.

Drugi dio *Konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima* sadrži pet članaka (12.-16.) koji se odnose na načela opće zaštite ratnih zarobljenika. Određeno je da su ratni zarobljenici "u vlasti neprijateljske Sile, ali ne u vlasti pojedinih osoba ili vojnih postrojbi koje su ih zarobile", te da neovisno o osobnoj odgovornosti "Sila koja ih drži odgovorna je za postupanje koje se na njih primjenjuje".⁸ Nadalje je propisano: "S ratnim zarobljenicima se mora u svako doba postupati čovječno" te se oni "moraju u svaku dobu zaštićivati naročito protiv svakog akta nasilja ili zastrašivanja, protiv uvreda i javne radoznalosti", odnosno: "Mjere represije prema ratnim zarobljenicima su zabranjene".⁹

Ratni zarobljenici "zadržavaju svoju punu građansku sposobnost" osim "u onoj mjeri u kojoj to zarobljeništvo zahtijeva",¹⁰ a "Sila u čijoj su vlasti ... dužna je osigurati

njihovo besplatno uzdržavanje” i pružati im “besplatnu liječničku njegu”.¹¹ Prema svim zarobljenicima mora se postupati “na isti način, bez ikakve nepovoljne diskriminacije zasnovane na rasi, narodnosti, vjeroispovijesti, političkom mišljenju ili drugim sličnim mjerilima”.¹²

Treći dio *Konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima* odnosi se na reguliranje konkretnih situacija zarobljeništva, te je prostorno i po broju članaka uvjerljivo najopsežniji. Ovaj dio sadrži šest odjeljaka i ukupno 92 članka.¹³

U prvom odjeljku regulira se situacija početka zarobljeništva. Najprije je propisano kako je svaki zarobljenik kod ispitivanja dužan reći “samo svoje prezime, ime i čin, svoj datum rođenja i svoj broj matrikule” a svaka “Strana u sukobu dužna je opskrbiti svaku osobu ... koja može postati ratnim zarobljenikom, osobnom kartom”¹⁴ koja sadrži navedene podatke. Isto tako je propisano da se nad ratnim zarobljenicima “ne smije vršiti nikakva tjelesna ili moralna tortura niti ikakva prisila u cilju da se od njih dobiju podaci bilo koje vrste”.¹⁵

Detaljno je propisano postupanje s predmetima za osobnu uporabu (uključujući novac i vrijednosti, a izuzimajući oružje, vojnu opremu i sl.). U načelu ovi predmeti ostaju u “posjedu ratnih zarobljenika”, a novac i vrijednosti mogu se oduzeti “samo iz razloga sigurnosti”, uz izdavanje detaljne priznanice. Na kraju zarobljeništva sve oduzeto mora biti vraćeno u “prvobitnom obliku”.¹⁶

Odmah poslije zarobljavanja, ratni zarobljenici moraju biti “u najkraćem mogućem roku, evakuirani u logore dovoljno udaljene od borbene zone kako bi bili izvan opasnosti”.¹⁷ Propisano je da će se uvjeti evakuiranja uvijek “vršiti čovječno” uz opskrbljenost “dovoljnim količinama vode za piće i hrane kao i potrebnom odjećom i liječničkom njegovom”, a “čim to bude moguće” ustanovit će se “popis evakuiranih zarobljenika”.¹⁸

Drugi odjeljak sadrži osam pododjeljaka s ukupno 28 članaka u kojima su detaljno razrađeni propisi interniranja ratnih zarobljenika. “Sila koja drži zarobljenike može ih internirati” i može im “nametnuti obvezu da se ne udaljavaju izvan određene granice logora”. No, isto tako, ratni zarobljenici “mogu biti djelomično ili u potpunosti pušteni na slobodu na riječ ili uz obvezu”, a pritom će biti obvezani “svojom osobnom čašcu ... na savjesno ispunjavanje obveze koju su primili”.¹⁹

Ukoliko su ratni zarobljenici “internirani u nezdravim krajevima ili u krajevima čija je klima po njih štetna, preselit će se čim to bude moguće u predio s povoljnijom klimom”.²⁰ Ratni zarobljenici “se ne mogu zatvarati u kaznene ustanove” nego “samo u zgrade koje se nalaze na

čvrstoj zemlji i koje su potpuno higijenske i zdrave”.²¹ Kod grupiranja zarobljenika u logorima ili dijelovima logora mora se “voditi računa o njihovoј narodnosti, njihovom jeziku i njihovim običajima”.²²

“Nijedan ratni zarobljenik ne smije niti u jednom trenutku biti poslan ili zadržan u nekoj oblasti u kojoj bi bio izložen vatri borbene zone, niti se smije upotrebljavati za to da svojom prisutnošću zaštiti od vojnih djelovanja izvjesne točke ili izvjesne oblasti”.²³ Osim toga je propisano da će ratni zarobljenici “raspolagati, u istoj mjeri kao i lokalno građansko stanovništvo, zaklonima protiv bombardiranja iz zraka i drugih ratnih opasnosti”.²⁴

Propisano je da uvjeti smještaja interniranih ratnih zarobljenika moraju biti “isto tako povoljni kao i oni koji su osigurani postrojbama Sile koja drži ratne zarobljenike a koje su smještene u istoj oblasti”. Zatim, ti “uvjeti moraju odgovarati običajima i navikama ratnih zarobljenika i ne smiju, ni u kojem slučaju, biti štetni po njihovo zdravlje”, a sve ove odredbe “naročito će se primjenjivati na spavaonice ... kako u pogledu ukupne površine i minimalne kubature zraka tako i uređenja i posteljine, podrazumijevajući i pokrivače”.²⁵ Osim toga, sve prostorije koje koriste ratni zarobljenici “moraju biti potpuno osigurane od vlage, dovoljno zagrijane i osvijetljene”, a ženama, ratnim zarobljenicama, moraju se osigurati spavaonice koje su odvojene od muškaraca.²⁶

“Osnovni svakodnevni obrok mora biti dovoljan po količini, kakvoći i raznovrsnosti da bi se zarobljenici održali u dobrom zdravlju i spriječilo gubljenje (tjelesne, o.a.) težine” a osigurat će se “vode za piće u dovoljnoj količini”. Također, “zabranjene su sve kolektivne disciplinske mjere koje bi se odnosile na hranu”.²⁷

“Sila koja drži ratne zarobljenike osigurat će im u dovoljnoj količini odjeću, rublje i obuću, vodeći pri tome računa o klimi” te će se skrbiti za “redovito zamjenjivanje i popravak tih stvari”.²⁸

“U svim logorima bit će otvorene kantine u kojima će ratni zarobljenici moći nabavljati predmete redovite uporabe, sapun i duhan, čija prodajna cijena ne smije ni u kojem slučaju prelaziti cijenu na mjesnom tržištu” a dobit ostvarena u kantini mora se “upotrijebiti u korist zarobljenika; u tu svrhu će se osnovati zaseban fond”.²⁹

Ratnim zarobljenicima moraju “danju i noću stajati na raspolaganju higijenski uređaji”, pritom će se ženama “osigurati odvojeni uređaji”. Logori će “osim kupaonica i tuševa” biti opskrbljeni “dovoljnom količinom vode i sapuna za održavanje ... svakodnevne tjelesne čistoće i za pranje rublja”.³⁰

“Svaki logor imat će odgovarajuću ambulantu”, dok u slučaju teških bolesti ili potrebe izvršenja bilo kojeg liječničkog zahvata zarobljenici moraju biti primljeni “u svaku vojnu ili građansku ustanovu” namijenjenu liječenju, a svi troškovi liječenja, pomagala itd. padaju “na teret Sile koja drži zarobljenike”.³¹

Detaljno je razrađen status i način djelovanja liječnika, sanitetskog osoblja te vjerskog osoblja koje je zarobljeno kao i onog koje je zadržano “u vlasti Sile koja drži ratne zarobljenike radi pružanja pomoći ratnim zarobljenicima”, s tim da će oni “uživati bar sve koristi i zaštitu ove konvencije”.³²

Interniranim ratnim zarobljenicima propisana je “najšira mogućnost za ispovijedanje njihove vjere, podrazumijevajući tu i sudjelovanje u vjerskim obredima” za koje će se “osigurati primjerene prostorije”.³³ Ratnim zarobljenicima je predviđena mogućnost (a razrađen je i način) ispovijedanja vjere čak i u situacijama kad nije dostupan svećenik.³⁴

“Sila koja drži ratne zarobljenike davat će poticaj intelektualnim, obrazovnim, rekreativskim i sportskim djelnostima ratnih zarobljenika” i “poduzimat će potrebne mjere radi osiguranja njihova obavljanja, stavljući im na raspolaganje odgovarajuće prostorije i potrebnu opremu ... i da se koriste otvorenim prostorom”.³⁵

Detaljno je propisan način upravljanja logorom, premeštanje zarobljenika nakon njihovog dolaska u logor, održavanje discipline u logoru kao i postupanje s časnicima,³⁶ a posebno je određeno: “U svakom logoru ... na mjestima pristupačnim svim ratnim zarobljenicima bit će izložen, na jeziku zarobljenika, tekst ove konvencije”. Slično je propisano i za svu komunikaciju (propisi, zapovijedi, objave i sl.) prema interniranim zarobljenicima.³⁷ Pri reguliranju ovih situacija temeljno načelo bilo je – propisati najveću zaštitu (sigurnosnu, materijalnu, tjelesnu, emotivnu, duševnu, zdravstvenu i higijensku) interniranih osoba.

Konvencija je reguliranje rada ratnih zarobljenika propisala u posebnom odjeljku od devet članaka.³⁸ Tako je određeno da “Sila koja drži ratne zarobljenike može koristiti zdrave ratne zarobljenike kao radnike”, s tim da su dočasnici mogli obavljati “samo nadzorne radove” a časnici “se ni u kojem slučaju ne mogu primorati da rade”.³⁹ Točno je propisano u kojim gospodarskim oblastima i vrstama radova je ratnim zarobljenicima dopušteno raditi; isključeno je bilo sve što ima vojnu prirodu ili namjenu kao i ponižavajući i javni radovi te posebno teške i zdravstveno rizične vrste proizvodnje.⁴⁰

Uvjjeti rada ratnih zarobljenika (smještaj i ishrana; dužina radnog vremena; pravo na dnevni, tjedni i godišnji odmor; liječnički pregledi; naknade za nesreće na radu; zaštita na radu itd.) ne smiju biti “lošiji od onih koje uživaju državljanji Sile koja drži ratne zarobljenike”.⁴¹

Ratnim zarobljenicima koji rade mora se isplaćivati naknada za rad, što je razrađeno zasebnim člankom⁴² koji se nalazi u odjeljku u kojem su detaljno propisana prava zarobljenika glede novčanih sredstava. Ovaj odjeljak obuhvaća 11 članaka. U njima je između ostalog određeno da “Sila koja drži ratne zarobljenike” mora “svim ratnim zarobljenicima isplaćivati iznos na ime plaće” zbog toga što su u statusu zarobljenika,⁴³ a za svakog od zarobljenika vodit će se zaseban račun.⁴⁴ Propisano je kako svaki ratni zarobljenik ima pravo na raspolažanje s “aktivom svog računa”,⁴⁵ kao i način postupanja s računom i njegovim zaključivanjem.

U devet članaka petog odjeljka detaljno je reguliran odnos zarobljenika s vanjskim svijetom.⁴⁶ Propisano je: “Svakom ratnom zarobljeniku bit će pružena mogućnost ... najkasnije tjedan dana po njegovom prispjeću u logor ... da neposredno uputi svojoj obitelji ... i Centralnoj agenciji za ratne zarobljenike ... dopisnicu” u kojoj “će ih obavijestiti o svom zarobljavanju, o svojoj adresi i o stanju svojeg zdravlja”.⁴⁷ Određeno je pravo ratnih zarobljenika na dopisivanje (“najmanje dva pisma i četiri dopisnice mjesечно”) prema obrascima koji su u prilozima Konvencije⁴⁸ te na primanje pojedinačnih i zajedničkih paketa s tim što su sve pošiljke pomoći ratnim zarobljenicima oslobođene svih uvoznih, carinskih i drugih dažbina te svih poštanskih taksa u zemljama otpreme, prolaza i prijema.⁴⁹

U veoma opsežnom šestom odjeljku (s ukupno 31 člankom) izuzetno detaljno su regulirane različite vrste odnosa između ratnih zarobljenika i vlasti koja drži zarobljenike.⁵⁰ Ratnim zarobljenicima je zajamčeno pravo podnošenja predstavki vojnim vlastima u pogledu zarobljeničkog režima, i one neće “davati povoda nikakvom kažnjavanju, čak i kad se utvrdi da su neosnovane”.⁵¹

“U svim mjestima u kojima se nalaze ratni zarobljenici ... zarobljenici će birati slobodno i tajnim glasovanjem, svakih šest mjeseci ... povjerenike kojima je dužnost da ih predstavljaju pred vojnim vlastima, Silama zaštitnicama”, *Crvenim križem* i drugim organizacijama koje pružaju pomoć.⁵² Ukoliko logor ima odsjeke, svaki od njih mora imati posebnog povjerenika, a povjerenici mogu među zarobljenicima odrediti svoje pomoćnike. Isto tako propisan je niz dužnosti i ovlasti povjerenika kojima je pogodovano njihovom radu u svrhu svakovrsne pomoći i zaštite zarob-

ljenika te komunikacije s vlastima, *Silama zaštitnicama* i ostalim organizacijama. Povjerenik u logoru časnika ima jednak status, osim što se on ne bira nego se za povjerenika priznaje časnik s najvišim činom.⁵³

U čak 27 članaka su naročito detaljno i precizno razrađena pitanja disciplinske i kaznene odgovornosti ratnih zarobljenika.⁵⁴ U općim odredbama je propisano da *Sila* koja drži ratne zarobljenike ne može kažnjivim djelom zarobljenika smatrati djelo koje nije kažnjivo i u slučaju kad ga izvrši vojnik te *Sile*, a isto načelo se odnosi i na izricanje vrste i visine kazni.⁵⁵ Između ostalih bitna načela su kako ratni zarobljenik "ne može ni u kojem slučaju biti izveden pred sud koji ne pruža opće priznata jamstva nezavisnosti i nepristranosti" kao i pravo na obranu,⁵⁶ te da je zabranjeno "svako kolektivno kažnjavanje za pojedinačna djela, svaka tjelesna kazna, svako zatvaranje u prostorije koje nisu osvijetljene dnevnim svjetлом, svaki oblik mučenja ili svireposti".⁵⁷

Zanimljivo je ovdje primjerice navesti odredbu kako se ratni zarobljenik koji bude uhvaćen u bijegu iz zarobljeništva može kažnjavati samo disciplinski, te kako se uspješni bjegunac neće zbog toga kažnjavati u slučaju ponovnog pada u zarobljeništvo.⁵⁸

U četvrtom dijelu *Konvencije* propisani su postupci završetka ratnog zarobljeništva, naročito postupak repatrijacije.⁵⁹

U petom dijelu je određen status institucija koje vode evidenciju o ratnim zarobljenicima te društava i organizacija koje pružaju pomoći zarobljenicima. Propisano je: "Čim započne sukob i u svim slučajevima okupacije, svaka od Strana u sukobu osnovat će jedan službeni Ured za obavijesti o ratnim zarobljenicima koji se nalaze u njoj vlasti" te "Svaka od Strana u sukobu dostaviti će u najkraćem mogućem roku svom Uredu ... sve obavijesti koje se tiču svake neprijateljske osobe" i te obavijesti će "najbržim sredstvima dostaviti zainteresiranim Silama".⁶⁰

Osim toga, "u nekoj neutralnoj zemlji će se osnovati središnja agencija za obavijesti o ratnim zarobljenicima", a njen je "zadatak da prikuplja sve obavijesti o ratnim zarobljenicima do kojih može doći službenim ili privatnim putem; ona će ih dostavljati što je moguće brže zemlji porekla zarobljenika ili Sili čiji su oni pripadnici".⁶¹

S motrišta teme ovog rada posebno je značajan za vršni, šesti dio *Konvencije* u kojem su propisi o njenom izvršenju, uključujući formalnopravnu odgovornost i sankcije.⁶² Određeno je: "Predstavnici ili delegati Sila zaštitnica su ovlašteni posjećivati sva mesta na kojima se nalaze rat-

ni zarobljenici” a iste “povlastice uživat će i delegati Međunarodnog odbora Crvenog križa”.⁶³

Zatim je propisano kako se potpisnice *Konvencije* obvezuju da će “u vrijeme mira kao i u vrijeme rata” upoznati stanovništvo svojih zemalja s tekstrom ove *Konvencije* “a naročito da će proučavanje njenih odredbi unijeti u programe vojne nastave, a po mogućnosti i građanske nastave”.⁶⁴

Potpisnica *Konvencije* se obvezala da će “poduzeti svaku zakonodavnu mjeru potrebnu radi propisivanja odgovarajućih krivičnih sankcija protiv osoba koje su izvršile ili koje su izdale zapovijed za izvršenje neke od teških povreda ove konvencije” te je “dužna pronalaziti osobe osumnjičene da su izvršile, ili da su naredile izvršenje neke od teških povreda, i ona će biti obvezna izvesti ih pred svoje vlastite sudove”.⁶⁵

Konvencija je izrijekom odredila djela koja predstavljaju tešku povedu Konvencije: “namjerno ubojstvo, mučenje ili nečovječno postupanje, podrazumijevajući ovdje i biološke pokuse, namjerno prouzročenje velikih patnji ili nanošenje ozbiljnih povreda tijelu i zdravlju, prisiljavanje ratnog zarobljenika da služi u oružanim snagama neprijateljske Sile, ili njegovo lišavanje prava da bude redovito i nepristrano suđen prema odredbama ove konvencije”.⁶⁶

U sljedećem članku je propisana i izuzetno važna zaštita koja određuje: “Nijedna Strana ugovornica ne može oslobođiti samu sebe, niti drugu Stranu ugovornicu, odgovornosti koju je ona sama ili ta druga strana ugovornica na sebe navukla zbog povreda predviđenih u prethodnom članu”.⁶⁷

Ženevska konvencija o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata, ili Četvrta konvencija, na samo što sadrži sva zaštitna načela koja se nalaze u tri Ženevske konvencije koje se odnose na ranjenike i bolesnike oružanih snaga te naročito ratne zarobljenike, nego je u nekim dijelovima još temeljiti i prilagođena posebnostima koje proizlaze iz same objektivne činjenice da se radi o građanskim osobama.

Određeno je primjerice: “Države ugovornice još u vrijeme mira, a Strane u sukobu po otvaranju neprijateljstava, mogu osnovati na svom vlastitom teritoriju” (kao i na okupiranom teritoriju, n.a.) “sanitetske zone i mjesta sigurnosti koja će biti tako organizirana da stave izvan dosega rata ranjenike i bolesnike, nemoćne, stare osobe, djecu ispod petnaest godina, trudne žene i majke s djecom ispod sedam godina”.⁶⁸ Isto tako, svaka strana u sukobu može predložiti “protivničkoj Strani stvaranje, na područjima na kojima se vode borbe, neutraliziranih zona kojima je cilj

stavljanje izvan dosega borbe ... ranjenike i bolesnike, bojovnike ili nebojovnike” te “građanske osobe koje ne sudjeju u borbi”.⁶⁹

Po pitanju građanskih bolnica određeno je kako se neće “smatrati kao štetna radnja okolnost što se u tim bolnicama liječe ranjeni i bolesni vojnici ili što se u njima nalazi osobno oružje i streljivo oduzeto od tih vojnika”.⁷⁰

Radi zaštite djece i obitelji propisano je da će strane u sukobu olakšati prijem ratne siročadi i djece odvojene od obitelji u neutralnu zemlju te da će “olakšavati istraživanja koja poduzimaju članovi obitelji koju je rat razdvojio da ponovno dođu u vezu jedni s drugima i da se sastanu ako je to moguće”.⁷¹ Isto tako je određeno: “Žene će biti posebno zaštićene protiv svakog napada na njihovu čast, a naročito protiv silovanja, prinudivanja na prostituciju i protiv svakog napada na njihovu stidljivost”.⁷²

Konvencija je izričito zabranila “bez obzira na razlog” prinudna preseljavanja i progonstva zaštićenih osoba, “masovna ili pojedinačna”, a jedino se može pristupiti “djelomičnoj ili potpunoj evakuaciji određene okupirane oblasti ako to zahtijeva sigurnost stanovništva ili imperativni vojni razlozi”. No, ova evakuacija se može izvršiti “samo u unutrašnjost okupiranog teritorija”, a evakuirano stanovništvo mora “biti vraćeno u svoje domove čim prestanu neprijateljska na tom području”.⁷³

Isto tako je određeno: “Okupatorska Sila ne smije pristupiti deportiranju niti preseljenju nekog dijela svog vlastitog građanskog stanovništva na teritorij koji je okupirala”.⁷⁴

Logori za interniranje građanskih osoba obilježavaju se slovima “IC” koja su danju vidljiva iz zraka, a tim znakom ne smije se obilježavati ni jedno drugo mjesto.⁷⁵ “Interniranje ili upućivanje na prinudni boravak zaštićenih osoba može se narediti jedino ako to apsolutno zahtijeva sigurnost Sile u čijoj se vlasti te osobe nalaze”. Propisano je i da pojedine konvencijom zaštićene građanske osobe mogu dragovoljno, posredovanjem predstavnika *Sile zaštitnice*, zatražiti da ih se internira i u tom slučaju *Sila* u čijoj su vlasti mora postupiti po njihovom traženju.⁷⁶ Ukoliko interniranje ostaje na snazi, “sud odnosno administrativno tijelo će povremeno, a najmanje dva puta godišnje, pristupiti ispitivanju” opravdanosti internacije za svaku osobu.⁷⁷

Određeno je: “Internirane osobe moraju biti smještene odvojeno i njima se mora upravljati odvojeno od ratnih zarobljenika i osoba lišenih slobode iz svakog drugog razloga”,⁷⁸ dok cijelo vrijeme boravka u logoru “članovi iste obitelji, a naročito roditelji i djeca, imaju biti okupljeni na istom mjestu internacije”.⁷⁹

Za razliku od postupanja s ratnim zarobljenicima, *Sila* koja u internaciji drži građanske osobe “može ih upotrebljavati kao radnike jedino ako to one žele”, ali i u tom slučaju internirane građanske osobe mogu po točno određenoj proceduri “u svakom trenutku otkazati daljnji rad”.⁸⁰

Propisano je da internirane građanske osobe u svakom mjestu interniranja između sebe biraju “slobodno i tajnim glasovanjem, svakih šest mjeseci, članove jednog odbora kojemu je dužnost da ih predstavlja pred vlastima Sile koja ih drži, pred Silama zaštitnicama”, ICRC-em i drugim organizacijama.⁸¹

U *Ženevske konvencije o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata* također su izrijekom određena djela koja se smatraju teškim povredama *Konvencije*. Osim navođenja svih teških povreda kao i u 3. *konvenciji*, ovdje je izvršeno i proširenje na sljedeća djela teških povreda *Konvencije*: “nezakonita progonstva i preseljenja, protuzakonita zatvaranja, uzimanje talaca, uništavanje i prisvajanje imovine koje nije opravdano vojnim potrebama i koje se vrši u velikom opsegu na nedopušten i samovoljan način”.⁸²

U desetljećima nakon donošenja *Ženevskih konvencija*, kao temelja humanitarnog prava, u velikoj se mjeri razvijalo međunarodno pravo kao jedinstveni sustav. Na taj način cijeli niz različitih međunarodnopravnih akata – koji se u posljednje vrijeme najčešće nazivaju zbirnim pojmom ljudskih prava – predstavlja istovremeno i posrednu dopunu *Ženevskih konvencija*.⁸³

Zbog niza golemih negativnih iskustava u oružanim sukobima koji formalno nisu bili međudržavni (“međunarodni”) ili sukoba u kojima su države sudionice oružanog sukoba odbijale priznati njegov međunarodni karakter – sve češće se osporavala primjenjivost *Ženevskih konvencija* koje su po definiciji međunarodne (međudržavne). S druge strane događala se sve ubrzanja integracija svijeta tako da se stvarno mijenjalo tradicionalno značenje pojmoveva *suverenosti* država i *međunarodnosti* događanja.

Na taj način se u punoj mjeri otvorilo pitanje nadležnosti *Ženevskih konvencija* za sukobe koji su (prema označiteljima i svekolikim posljedicama) stvarno međunarodni, a kojima se prema stariim kriterijima mogao pripisivati unutarnji (ne-međunarodni) karakter.

Problem je već bio otvoren odnosno propisan i u člancima 3. svih *Ženevskih konvencija*. Tako je članak 3. u svakoj od četiri *Ženevske konvencije* istovjetan i izrijekom se odnosi na slučajeve oružanih sukoba “koji nemaju međunarodni karakter”, te propisuje da će u njima svaka od strana u sukobu biti “dužna primjenjivati barem sljedeće odredbe: ... postupat će se, u svakoj prilici, čovječno, bez

ikakve nepovoljne diskriminacije zasnovane na rasi, boji kože, vjeri ili uvjerenju, spolu, imovinskom stanju ili bilo kojem drugom sličnom mjerilu".

Nadalje se u članku 3. izrijekom zabranjuju, "u svako doba i na svakom mjestu", prema zaštićenim licima sljedeći postupci: "... sve vrste ubojstva, sakraćenja, okrutnog postupanja i mučenja ... uzimanje talaca ... povrede osobnog dostojanstva, osobito uvredljivi i ponižavajući postupci ... izricanje i izvršavanje kazni bez prethodnog suđenja od strane redovito ustanovljenog suda koji pruža sva jamstva, priznata kao nužna od civiliziranih naroda".

No, to pitanje - kao i neka druga - donekle su se nastojala određenije regulirati i s dva *Dopunska protokola Ženevskih konvencija*, koja su donesena 1977. godine i koji predstavljaju izravnu dopunu, tj. od 1977. g. su sastavni dio *Ženevskih konvencija*.

Opsežni *Dopunski protokol I* već u članku prvom određuje da se nadležnost između ostalog primjenjuje i na oružane sukobe u kojima se narodi bore protiv kolonijalne dominacije i strane okupacije te protiv rasističkih režima pri ostvarivanju prava naroda na samoodređenje, koje je zajamčeno *Poveljom Ujedinjenih nacija*. Na taj način je određenje međunarodnog sukoba iz *Ženevskih konvencija* (1949. g.) prošireno i na neke oružane sukobe koji se vode za nacionalno oslobođenje te su tako na njih proširena i sva zaštitna prava *Konvencija*.

Dopunski protokol II je znatno kraći i nerazrađeniji, a gledje nadležnosti određeno je da se on primjenjuje na sve oružane sukobe koji su obuhvaćeni *Ženevskim konvencijama* i *Dopunskim protokolom I* te osim toga na oružane sukobe "koji se odvijaju na području visoke stranke ugovornice i između njezinih oružanih snaga i odmetničkih oružanih snaga ili drugih organiziranih naoružanih skupina". No, navedeno je i ograničenje, da se "ne primjenjuje na situacije unutarnjih nemira i napetosti, kao što su pobune, izolirani i povremeni čini nasilja ili drugi čini slične prirode".⁸⁴

Budući je srpski promidžbeni sustav dugo vremena pokušavao srpsku oružanu agresiju na Hrvatsku, Sloveniju, BiH i Kosovo predstavljati kao *unutarnju* (ne-međunarodnu) *stvar* te je s tim stavom postizao različite medijske, psihološke, političke, diplomatske i pravne učinke unutar najšireg prostora i institucija međunarodne zajednice kao i na prostoru jugoistočne Europe, ovdje je potrebno podsjetiti i na *Rezoluciju UN-a - G. A. Res. 3314* iz 1974. godine. Ova rezolucija agresiju određuje kao uporabu vojne sile jedne države protiv suvereniteta, teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti druge države, ili na bilo koji drugačiji način suprotan Povelji UN-a koji nije ovdje naveden.

Pritom je određen i sadržaj pojma država te je između ostalog određeno da se on koristi bez obzira je li država priznata, ili je li član UN-a.

Logoraška iskustva

Kad se radi o suvremenim logoraškim iskustvima onda je iznova potrebno naglasiti kako su logori tijekom cijelog 20. stoljeća bili redovita praksa, ne samo u nizu lokalnih, regionalnih i svjetskih ratova nego i u tzv. mirnodopskim razdobljima i okolnostima.⁸⁵ Uzroci nastanka suvremenih logora su mnogostruki i mogu se istraživati i obrazlagati s motrišta svih društvenih znanosti, a ovdje je najprimjerenije naznačiti dva općenitija konteksta. Prvi je civilizacijski kontekst koji nastanak suvremenih logora može pratiti kao historiografski i vrijednosni kontinuitet odnosa koji su europske metropole (posjednice kolonija) od 16. stoljeća imale prema svojim izvaneuropskim kolonijalnim posjedima i narodima.

Taj odnos je u svakom pogledu – civilizacijskom, kulturnoškom, humanističkom, pravnom itd. – bio diskriminirajući jer su kolonijalni prostori, uključujući i njihovo stanovništvo, bili izloženi najnehumanijoj, što znači i logoraškoj praksi postupanja. I upravo na tim temeljima europskog odnosa prema kolonijalnom svijetu mogu se promatrati korijeni pojave i masovne primjene logora i u europskim iskustvima u 20. stoljeću, naročito tijekom Prvog i Drugog svjetskog rata.

Druga opća okolnost koja je pogodovala primjeni logora veže se za sve veću i svekoliku međuovisnost događanja i društvenih procesa u svijetu. Na taj način je u 20. stoljeću došlo i do totalitarizacije rata. Naime, vođenje suvremenih ratova – radilo se o agresiji ili o obrani – postalo je nezamislivo (ili bezizgledno) bez uključivanja svih društvenih (državnih, nacionalnih itd.) potencijala. Takva situacija pogodovala je sve masovnijem stradavanju ljudi a naročito civilnog pučanstva.

Sukladno tome, logori su postali sastavni dio vojnih doktrina, planova i operativnih djelovanja odnosno jedno od redovitih ratnih sredstava za ostvarivanje pobjede. Interniranje određenih društvenih skupina primjenjivalo se kao redovita suvremena ratna praksa u gotovo svim oružanim sukobima od lokalne do globalne razine, a koristile su je sve strane u sukobu – poražene i pobjedničke.

Kad se radi o logoraškoj praksi na južnoslavenskom prostoru veoma se rijetko navodi da su na teritoriju autoritarne prve Jugoslavije logori primjenjivani i prije početka Drugog svjetskog rata. Tako je režim prvi logor osno-

vao 1935. godine u Višegradu (istočna Bosna i Hercegovina) u kojem su – što je osobito zanimljivo – bili uglavnom internirani studenti i ostali intelektualci koji su vlastima bili nepoželjni. Na području Banovine Hrvatske su nakon sporazuma Cvetković-Maček (ljeto 1939.), znači nepune dvije godine prije dolaska svjetskog rata na ovaj prostor, također primjenjivani logori (Kruščica, Kerestinec, Lepoglava) kao sredstvo represije prema nepoželjnim društvenim skupinama.

Unatoč teškim iskustvima iz Drugog svjetskog rata, logori su i nakon toga bili redovita praksa svih sudionika u više stotina regionalnih i lokalnih oružanih sukoba diljem svijeta koji su se odvijali zbog najrazličitijih razloga. Radi ukazivanja na potpunu netočnost prevladavajućeg stereotipa koji primjenjuje logoraške prakse gotovo isključivo ograničava na razdoblje Drugog svjetskog rata treba navesti nekoliko primjera. U *Korejskom ratu* (1950.-1953.) su izravno vojno sudjelovale i najjače države svijeta, a posebno je značajno što su na južnokorejskoj strani *zapadne* zemlje (na čelu s SAD-om) formalno nastupale kao *vojska* UN-a. Tada su se sve strane koristile logorima, uključujući i postrojbe SAD-a (UN-a) koje su samo u jednoj korejskoj provinciji (Chungchong) osnovale 72 logora u kojima je bilo internirano približno 100.000 osoba.

I u drugom velikom regionalnom, *Vijetnamskom ratu* jedan od glavnih aktera bile su postrojbe SAD-a (ovaj put bez formalnog pokroviteljstva UN-a) koje su zajedno sa sajgonskim režimom osnivale veliki broj tzv. strateških naselja (zapravo sabirnih logora) u koja je internirano civilno stanovništvo.

U brojnim pokušajima metropola da zaustave procese političkog osamostaljenja kolonija može se navesti i podatak kako je Francuska početkom 60-ih godina (prije proglašenja nezavisnosti Alžira – 1962. g.) na alžirskom području raspolagala s više od 2.200 tzv. sabirnih središta (*centres de regroupement*) u koje je bilo internirano približno dva milijuna Alžiraca.

Zatim, u nizu komunističkih država istočne i južne Europe režimi su koristili logore (zarobljeničke, sabirne i radne) kao jedno od represivnih sredstava pomoću kojih su se održavali na vlasti. Tako je i na cijelom teritoriju komunističke Jugoslavije krajem rata i u neposrednom poraču osnovan sustav logora u koji su zatvarane mnogo-brojne osobe prema različitim ideološkim, političkim, imovinskim i dugim kriterijima. Zanimljivo je pritom što su, uz niz novoosnovanih logora, za internaciju korišteni i svi lokaliteti i objekti koje su u ratu kao logore upotrebljavali komunistima suprotstavljeni režimi i vojske.

Sva ukratko spomenuta logoraška iskustva predstavljuju i dio konteksta unutar kojeg treba promatrati i genezu logoraških iskustava koje je prakticirala srbijanska oružana agresivnost od 1990.-1995. godine. Taj čin agresivnosti predstavlja složeni i osmišljeni proces "ratnog osvajačkog pohoda koji je cijelovit prema nizu obilježja: povijesnoj genezi, ciljevima, načinu provođenja, posljedicama itd.", te je tek na temelju poznavanja ove cijelovitosti moguće relevantno razumijevati sustav logora koji su srbijanske strukture koristile tijekom oružane agresije na susjedne države.⁸⁶

Kao i cjelokupna srbijanska agresivnost – prema konцепцији, ciljevima, izvedbi i posljedicama – tako je i sustav srbijanskih logora koji je osnivan od 1990. g., u svim navedenim sastavnicama, veoma usporediv s logorima koje je osnivala nacistička Njemačka. Kao što su logori savezničkih država u Drugom svjetskom ratu bili bitno različiti prema porijeklu i svrsi od sustava logora pod nacističkim nadzorom, tako se i logori koji su od 1991. godine osnivani pod nadzorom napadnutih država bitno razlikuju od sustava srbijanskih logora. Najjednostavnije rečeno, ovi logori – za razliku od srbijanskih – nisu bili unaprijed osmišljeni sustav niti su bili sastavni dio vojne strategije i političkih ciljeva. Ovaj zaključak će se prepoznati i iz niza činjenica i dokumenata koji se navode u nastavku teksta.

U ovom smislu je paradoksalno znakovita, a na prvi pogled i nevjerojatna, činjenica što su se u Hrvatskoj i u međunarodnoj zajednici izbjegavala podupiranja provođenja sustavnih istraživanja, a time i javne prezentnosti i drugačijeg suočavanja s logoraškim iskustvima koja je ostavila srbijanska agresija. Tako primjerice u Hrvatskoj (BiH itd.) ne postoje ni službeni niti drugačiji strukturirani logoraški podaci, njihova obrada i interpretacija.

U takvoj situaciji golemu polaznu vrijednost predstavlja rijetko spominjano *Završno izvješće i Aneksi* koje je 1994./95. g. izradilo *Stručno povjerenstvo* koje je osnovano na temelju *Rezolucije 780 Vijeća Sigurnosti UN-a* iz 1992. godine.⁸⁷

Stručno povjerenstvo UN-a u dokumentu navodi zemljopisni položaj niza od približno 480 (četiri stotine i osamdeset) pojedinačnih logora koji su kao sustav osnovani pod srbijanskim nadzorom, a u logore su internirane vojne i civilne osobe. Prema navodima *Povjerenstva*, od tog broja postojanje približno 300 logora je prijavljeno od strane jednog ili više neutralnih izvora te komisija postojanje tih logora smatra pouzdano potvrđenim (*corroborated*), a postojanje približno 180 logora je prijavljeno od strane ne-neutralnih izvora, te njih *Povjerenstvo* vodi pod oznakom "nepotvrđeno" (*uncorroborated*).

Od ukupno 480 srbijanskih logora, približno 330 (200 potvrđenih i 130 nepotvrđenih) nalazilo se na području Bosne i Hercegovine; približno 80 (30 potvrđenih i 50 ne-potvrđenih) na području okupiranih dijelova Republike Hrvatske; a približno 70 (40 potvrđenih i 30 nepotvrđenih) na području Srbije (60) i Crne Gore (10).

Sustav srbijanskih logora – kao i ostale značajke – zorno potvrđuje da je srbijanska oružana agresija bila cjelovit (integralan) projekt. Naime, sustav logora je predstavljao jednu cjelinu, što potvrđuje i *Izvješće Povjerenstva* u kojem se navodi da su internirane osobe iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine bile bez ikakvih zapreka raspoređivane i pre-seljavane u logore koji su se nalazili na području sve tri države (okupirani dijelovi R. Hrvatske te Bosne i Hercegovine te teritorij Srbije i Crne Gore). U *Izvješću* se također navodi da su srpski civili i vojnici s područja jedne države posjećivali logore i u drugim dvjema državama kako bi “sudjelovali u zlostavljanju” interniranih osoba.

Osim toga *Povjerenstvo* tvrdi kako je “zlostavljanje za-točenika” bilo uobičajeno te da su zapovjednici srbijanskih logora “znali za zlostavljanja i često su dozvoljavali srpskim civilima i paravojnim postrojbama zlostavljanje zatočenika”. Zatim se opisuje kako su “Srbi koji su držali logore u Hrvatskoj više puta pokušali obmanuti posjetioce zainteresirane za uvjete u logorima” (ICRC i druge) itd.

Radi razumijevanja složenosti i osmišljenosti srbijanske oružane agresije znakovit je i navod *Povjerenstva* u ko-jem se kaže: “Bilo je zatočenika koji su prisiljeni na Beogradskoj televiziji opisivati svoje navodne napade na Srbe”. Naime, *ugroženost srpstva* bila jedna od osnovnih parola i socijalno-motivacijskih čimbenika s kojima su velikosrbijanske strukture provodile nacionalnu homogenizaciju Srba za pripremu agresije koja je izvedena. Na istim stereotipiziranim složenicama temelje se i svi tadašnji i današnji po-kušaji da se u međunarodnoj javnosti srbijanska oružana agresija prikaže i opravda kao obrana *ugroženih Srba*.

Među sustavno počinjenim zločinima koje je primje-njivala srbijanska oružana agresija posebno negativno mje-sto pripada srbijanskim logorima za provođenje masovnih silovanja koje su osnivale srbijanske vlasti na prostoru okupiranih dijelova Bosne i Hercegovine. Naime, tijekom povijesti ratovanja redovito su se događala i seksualna zlostavljanja, uključujući i silovanja, ali tek u srbijanskoj oružanoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu (od 1992. godine) prvi put su sustavno osnivani logori za provođenje masovnih silovanja. U ove logore su zatvarane isključivo ženske osobe nesrpskog etničkog podrijetla (pretežito Bošnjakinje Muslimanke) nad kojima su izvršavana masovna silovanja.

Kad su silovane žene došle u visoku dob trudnoće puštane su na slobodu.

Logori za provođenje masovnih silovanja bili su dio strategije kojoj je svrha bila etnički očistiti prostor od nesrpskog pučanstva, a silovane žene predstavljale su dio prognaničke populacije koja je – radi psiholoških, moralnih, vjerskih, običajnih i drugih razloga – bila najviše motivirana na ostanak u izbjeglištvu, odnosno trajno nastanjanje u što udaljenijim dijelovima svijeta.

Povjerenstvo UN-a u posebnom dijelu izvještava o provođenju silovanja i seksualnog zlostavljanja u srbijanskim logorima,⁸⁸ uključujući navođenje slučajeva objekata koji su bili *logori silovanja* u kojima su “sve žene bile silovane kad bi se vojnici vratili s fronte, svakih 15 dana” ili su bili *zatočenički centri za žene* u kojima se radilo “uglavnom o seksualnom zlostavljanju”.⁸⁹

O načinu postupanja u srbijanskim logorima na određen sintetizirani način jednim dijelom govore i rezultati ankete provedene među preživjelim logorašima koji su (rezultati) objavljeni u posebnom poglavlju ove knjige.⁹⁰

Međutim, zbog općeg nepovoljnog statusa logoraške problematike te što cjelovitije, objektivnije i konkretnije mogućnosti uspoređivanja međunarodnog prava i logoraških iskustava koje je ostavila srbijanska oružana agresija, nužno je upoznati se i suočiti s narednim tekstrom koji se temelji na nizu potpuno marginaliziranih knjiga u kojima su izneseni dokumenti i svjedočanstva koja su prikupile i objavile udruge preživjelih logoraša srbijanskih logora ili pojedini preživjeli logoraši.⁹¹ Izvadci iz ovih djela odabrani su kao prevladavajuća tipična iskustva logoraša te će ovdje biti navedeni u cilju što jednostavnije usporedivosti s dijelom ovog rada koji se odnosi na međunarodno pravo.

Iz svih dokumenata i svjedočanstava je potpuno razvidno kako su – u srbijanskim logorima – sve odredbe *Ženevske konvencije* koje se odnose na logore sustavno i najnehumanije kršene kao i sve druge mnogobrojne odredbe međunarodnog prava koje reguliraju međuljudsko postupanje.

Lokacije srbijanskih logora nisu uopće uvažavale klimatske uvjete koji ne bi štetili zdravlju i sigurnosti interniranih osoba. Stanje objekata u kojima su bile internirane osobe bilo je potpuno neprimjereno smještaju i boravku ne samo ljudi nego i životinja. Unutarnji uvjeti smještaja (broj osoba, higijenski uvjeti, odjeća, ležajevi, pokrivači itd.) bili su katastrofalni. Logori su se osnivali na zapanjnim poljoprivrednim imanjima, u skladištima, u podrumima najrazličitijih javnih i privatnih objekata, dijelovima vojarni i redovitih zatvora itd.

Kod većih logora u koje je smještano tisuću ili više logoraša najčešće se radilo o narušenim i potpuno zapuštenim ostacima objekata u kojima su nekad bile farme za uzgoj stoke. To je primjerice bio slučaj s logorom Begejci i logorom Stajićevu koji su se nalazili u Vojvodini. Logor Begejci djelovao je pedesetak dana, od početka listopada do pred kraj studenog 1991. godine; logor Stajićevu djelovao je 35 dana od sredine studenog (18. 11., tj. od okupacije Vukovara) do 21. prosinca 1991. Tijekom njihova postojanja i poslije njihova zatvaranja nekoliko tisuća logoraša je preseljeno u druge logore uglavnom na području Srbije (Sremska Mitrovica, Niš, Beograd itd.).

Jedan od preživjelih logoraša opisao je fizički izgled logora Stajićevu na sljedeći način: bila je to nekadašnja štala za uzgoj goveda, "koja je bila napuštena prije desetak godina. Dugačka oko 200, a široka oko 30 metara. Bila je bez stropa, samo pokrivena crijevom. Po dužini s jedne i s druge strane bili su valovi za hranjenje stoke. Valovi su bili odmaknuti oko metar od dužih zidova. Od valova prema sredini bio je prostor na kojem je (nekoć, o.a.) bila stoka, a cijelom dužinom štale bio je prolaz oko tri metra (širine, o.a.). Između valova nalazila se zemlja, a drugi dijelovi štale bili su pokriveni nekakvim već odavno istrošenim betonom ... u taj prostor sabili su nas oko tisuću. Nije bilo nikakvog životnog prostora ... sabijali smo se i gazili jedni preko drugih".⁹²

Postupanje s logorašima – od zarobljavanja ili uhićenja do izlaska iz logora ili smrti logoraša – bilo je u svim srpskim logorima zasićeno izuzetno učestalom, okrutnim i najrazličitijim oblicima fizičkog i psihičkog zlostavljanja. Torturama su logoraši bili izlagani kolektivno i pojedinačno, tijekom dana i noći, prigodom postrojavanja, obroka, rada, boravka i spavanja. Jednako se postupalo prigodom sustavnih ispitivanja na koja su višekratno odvođeni svi zatočenici.

Predmeti osobne uporabe, novac, nakit i ostale vrijednosti koje su kod sebe imali logoraši najčešće su im otimanji uz primjenu nasilja i prijetnji a bez ikakve priznanice. Najčešće su u iste prostorije internirani muškarci, žene i djeca. Često su vršena premještanja logoraša bez najave i obavijesti o odredištu te uz nečovječne uvjete i najokrutnije postupanje.

U svim prigodama – upućivanju u logor, premještanju i boravku u logoru – hrana je bila neredovita, kolicinom izrazito nedovoljna i izuzetno loše kakvoće. Na to su se nadovezali potpuno nehigijenski uvjeti, nepostojanje ambulanta i liječnika. Sve to se jednostavno očitovalo u drastičnim gubicima tjelesne težine svih preživjelih logoraša i u učestalim obolijevanjima.

Ispovijedanje vjere ne samo što je bilo potpuno one-mogućeno logorašima, nego su mnoga zlostavljanja bila zasnovana i motivirana na vjerskoj diskriminaciji. Isto tako za logoraše nije postojala ni najmanja mogućnost zadovoljavanja intelektualnih, obrazovnih, kulturnih i drugih potreba. Logoraši su između ostalog zlostavljeni priopćavanjem nepovoljnih i tragičnih lažnih općih i osobnih podataka. Ni u jednom logoru nije bio logorašima dostupan ni tekst *Konvencija* niti druge službene pisane obavijesti glede njihovog statusa.

Logoraši (vojnici i časnici te civilni) su morali obavljati najrazličitije rade prema nahođenju vlasnika logora. Prilikom su logoraši zlostavljeni a potpuno su zanemareni uvjeti rada, dodatna ishrana i novčana naknada za rad.

Na različite načine je onemogućavana i usporavana komunikacija prema vanjskom svijetu. To se jednako odnosilo na obavijesti o postojanju logora i evidencijama logoraša, kao i na komunikaciju logoraša prema obiteljima, prema vlastima matične države i prema međunarodnim organizacijama, uključujući i ICRC. Ni u jednom srpskom logoru nije izabran niti jedan povjerenik logoraša.

Internirane civilne osobe redovito su smještane u logore zajedno s ratnim zarobljenicima, a u nizu slučajeva i logoraši su zatvarani s domaćim osobama koje su bile osuđene za različita kaznena djela. Veoma često je vršeno razdvajanje interniranih članova iste obitelji uključujući i djecu.

U svim logorima su, između ostalog, masovno vršena djela koja su *Konvencije* označile teškom povredom *Konvenciju*; namjerna ubojstva, mučenja i nečovječno postupanje, nanošenje velikih patnji i ozbiljnih povreda tijelu i zdravlju, lišavanje prava na redovito i nepristrano suđenje, nezakonita progonstva i preseljenja, protuzakonita zatvaranja, uzimanje talaca te uništavanje i prisvajanje imovine. Srpske vlasti ne samo što nisu poduzimale mjere kojima bi to spriječile i kazneno sankcionirale nego su u sve-mu organizacijski i provedbeno sudjelovale.

Dolazak u bilo koji logor izgledao je slično te se i iz toga može zaključiti kako se radilo o organiziranom modelu postupanja. Jedan od logoraša to je opisao na sljedeći način: "Od izlaznih vrata autobusa pa sve duboko u samu štalu, s jedne i s druge strane bili su vojni policajci-rezervisti i njihova civilna milicija ... Svaki od njih imao je u ruci nekakvu dugačku palicu ili neki drugi tvrdi predmet. Prisilom ulasku nismo smjeli trčati. Hodajući oni su imali više vremena da nam zadaju što više udaraca. Put od izlaza iz autobusa bio je dug i do sto metara, za one što su izlazili među prvima, a kako se štala popunjavala bio je sve kraći. Mi smo izlazili a oni su tukli ... od zadobivenih

udaraca mnogi su padali, a neki se čak nikada više nisu uspjeli podignuti ... Nosili smo i ranjenike ... Ništa milosrdniji nisu bili ni prema njima. Bilo je naših ljudi i na štakama. Njima bi podmetali noge da bi padali i tada bili potpuno nemoćni. Bilo je slomljenih ruku, nogu, rebara i razbijenih glava. Tako teško ranjenima nitko od nas nije smio prići i pomoći im ... Uza sve to prijetili su nam da to u stvari nije još ništa, što nas sve čeka u logoru. I bili su u pravu".⁹³

Logor Sremska Mitrovica (u Srijemu, jugozapadno od Beograda) bio je smješten u sklopu starog velikog zatvora koji je bio okružen četiri metra visokim zidom na čijem se vrhu nalazila bodljikava žica. U srbijanskom sustavu, ovaj logor je bio jedan od najvećih i najdugotrajnijih; otvoren je 18. studenog 1991. i djelovao je do 13. kolovoza 1992., a u njemu je duže "zadržano cca 1500 zatočenika, dok je u kraćem vremenu zadržano 4000 žena, djece i staraca".⁹⁴

U jednom od brojnih međusobno sličnih svjedočanstava o logoru Sremska Mitrovica nalazi se i sljedeći dio: "Po pričama onih koji su došli prije moje grupe, a ni ona nije prošla bolje, svi dočeci u logoru bili su popraćeni tzv. 'špaljom' kroz koji su morali proći zatočenici dok su po njima pljuštali udarci palica u rukama službenih zatvorskih stražara ... U sobama se bukvalno gušilo i do sto pedeset zatočenika, koji nisu imali nikakve uvjete za održavanje osobne higijene, pa čak nam nisu davali ni toaletni, niti bilo kakav drugi papir koji bi mogao poslužiti u te svrhe. Svi smo bili obrasli u brade i kose, nokte smo smanjivali kako smo znali i umjeli, a naglo smo gubili na težini, jer ono što smo dobivali za jelo bilo je kvalitativno i kvantitativno takvo i toliko da je bilo pitanje hoćemo li izdržati ako zatočeništvo dulje potraje.

Za doručak i večeru dobivali smo krišku crnog, više dana starog, suhog i često pljesnivog kruha, sirovu hrenovku, tvrdo kuhanu jaje, komad neosušene slanine koju nismo imali čime rezati ... komadić salame sumnjive valjanosti, nekuhani, nezaslađeni i neposoljeni griz na vodi, nekuhani i neposoljeni kukuruzni 'šrot' i sve tako iz dana u dan.

Za ručak se dobivala jedna kriška kruha i u tanjuru nekoliko žlica neslane tekućine teško prepoznatljiva mirisa i ukusa o onome što bi u njoj moglo biti kuhan. Bile su to uglavnom bistre tekućine koju bi logoraš popio u dva gutljaja, a onda bi pojeo suhu i pljesnivu krišku crnog kruha, i to je bilo sve. Do kraja zatočeništva hrana se nije poboljšala ni kvalitetom ni količinom".⁹⁵

U dijelu vojarne uz izlaznu cestu iz Beograda prema Valjevu nalazio se logor Bubanj Potok. I ovdje su pro-

vođene torture koje su dijelom opisane od strane preživjeleg logoraša: "Bilo je dana kada su nas pojedinačno odvodili u praznu spavanaonicu, na njima svojstven način razgovora. U spavanaoni je sjedio oficir i gledao kroz prozor. Nezainteresirano je slušao naše jauke i zapomaganja od boli od udaraca koje smo primali u lice i trbuh. Kada je oficir bio zadovoljan našim jaucima tada je naredio da završe s poslom. Trbuhi mi je bio šaren od zadobivenih udaraca, a debelo meso i kukovi crni od podljeva krvi ... Drugi su pak dan stražari zahtijevali da ližem parket u spavanaoni. To sam morao raditi tako da oni vide ispružen jezik na parketu.

Nekoliko sam puta morao u spavanaoni pred svima plesati. To su zahtijevali balavci kojima sam mogao biti otac ... jednom su me tako izveli u hodnik, počeli tući i pao sam u nesvijest od siline udaraca ...

Čitavu spavanaonicu, nas 10-12 zatočenika maltretirali su i grupno. Bila bi prisutna dva-tri stražara i davali bi zastrašujuće naredbe. Od ranih sati pa do duboko u noć. Morali smo stati jedan nasuprot drugoga i udarati se glavama tako dugo dok oni nisu bili zadovoljni. Zatim smo morali šamarati jedni druge po licu. Potom se zalijetati i udarati glavom u željezne šipke kreveta, i to što jače. Morali smo stajati u koloni okrenuti jedan prema drugome, a jedan po jedan morao je prolaziti pokraj kolone i svakoga udarati u tur. Morali smo po nekoliko sati stajati i gledati gore u strop ... Jedna od 'igara' bila je da smo na naredbu 'avioni' morali poskakati s kreveta, obući se i leći pod krevet".⁹⁶

Izvadak iz iskaza jednog od zatočenika logora Bubanj Potok svjedoči o tipičnom načinu ispitivanja te suđenju: "Pozvali su me u posebnu sobu. Unutra je desetak njih. Početak je bilo udaranje u trbuhi i pendrekom po leđima. Kapetan, koji me je ispitivao, ponudio me je cigaretom i rekao mi da se ne bojim jer me neće ubiti, ali tući će me dok god polagano ne umrem. Počeo me udarati o rešetke na krevetu, potekla mi je krv iz usta i polagano sam se grubio. Kada sam došao svijesti ležao sam na krevetu sav u krvi. Ponovo su me izvukli iz kreveta i odnijeli u WC da se operem. Bilo mi je malo hladno malo vruće. Popio sam malo vode, ali su me ubrzo odmakli od vode i ponovo počeli tući ... Padao je mrak izgubio sam pojma o vremenu ...

Ujutro ... strpali su me u 'maricu' i vozili oko jedan sat, do Topčidera, u Beogradu. Tu su ponovo slijedila ispitivanja iz početka, ali ovaj put pred kamerom. Ponovo su slijedile teške batine, pa mučenja. Gasili su mi cigarete po nogama i rukama, lomili mi rebra, udarali me po glavi.

Šamarali su me sve dok nisam pljuvao komade zubi iz usta, a oni su se samo svemu tome smijali. Počelo je novo ispitivanje, drugačije od dosadašnjeg. Gušili su me žicom, bockali me iglicama po rukama i nogama ... Potom su me odveli u ćeliju ... Oko ponoći dolazi mi u 'posjet' grupa vojnika od njih 5-6 i ponovo počinje mučenje ... Dvojica me drže, jedan me udara, a jedan mi skida hlače, zatim me vežu za donji ekstremitet i vuku po sobi, nedugo zatim ponovo gubim svijest, te me polijevaju vodom i tako sam mokar tresući se od hladnoće zaspao ... Poslije doručka ponovo dolazi nekakva komisija. Očitali su mi moja prava i presudu na 20 godina zatvora ... Tu su me noć pustili da odspavam, ali već kod jutarnjeg umivanja ... počinje ponovno maltretiranje, udaranje, iživljavanje. Govorili su kako će me izrezati na komade i tako me u dijelovima poslati kući. Dani na Topčideru su bili nezamislivi i neizdrživi, da čovjek ne povjeruje što su sve ljudi u stanju drugom čovjeku učiniti".⁹⁷

Srbijanske vlasti su na okupiranim dijelovima Hrvatske već 1990. godine započele otvarati brojne logore. Tako je u Borovu Selu otvoren logor "negdje iza Božića 1990. i to u prostoriji kino dvorane. Sve što je zarobljeno od Tenje do Dalja, završavalo je u Borovu Selu". Kad se od ljeta 1991. počeo naglo povećavati broj interniranih osoba, u logor su pretvorene školske učionice i školska sportska dvorana. Logoraši su zlostavljeni na mnogobrojne načine, a neki su ubijani "na zvverski način: izmasakrirani su razbijenim bocama, metalnim predmetima i noževima, te bačeni u Dunav".⁹⁸

Slična situacija bila je i u drugim srbjanskim logorima na okupiranim dijelovima Hrvatske; u Dalju, Dardi, Jagodnjaku, Belom Manastiru, Petrovcima, Negoslavcima, Bučju, Okučanima, Glini, Kninu itd.⁹⁹

Primjerice, u svjedočenju logoraša iz Dalja navodi se i sljedeće: "Mučenja su bila stalna, i kada smo radili. Pa čak smo i travu morali čupati s tri prsta ... Dan prije mog povrata ubijeni su zatvorenici: novinar radio Vukovara Stjepan Penić. Njega su toliko pretukli, a onda ga poluživog polili benzinom i zapalili. To su naredili Željko Čizmić i Lalo Mijoković. Drago i Franjo Kovčilija morali su sami sebi iskopati grobnicu, a tada su ih poubijali kao i Nikolu Grobljara. Istoga dana ubijeni su i Andrija Ripić, Janoš Dioši kao i Stipo Lijić kojega su zaklali u krevetu".¹⁰⁰ Kada je riječ o Dalju, "malo je poznato da je nesrpski živalj u Dalju osobno preslušavao i mahniti četnički vojvoda Šešelj".¹⁰¹

U srbjanskim logorima je posebno učestali oblik psihofizičkog zlostavljanja predstavljalo odvođenje na lažna ubijanja i strijeljanja.

“Noću su nas iznenada strpali u kampanjolu, i to nas sedam. Svi smo bili svezani ... Nakon nekog vremena vozi-lo je stalo. Prvog zatvorenika izbacuju iz auta. Čujem kako ga udaraju, kako krklja. Očito je da se guši od udaraca, ili ga dave. Tako prolazi svaki sljedeći. No, mrak je i ne vi-dim jesu li te jadne zatvorenike ubili, ili su ih samo do smrti prebili.

Došao je red i na mene. Bio sam zadnji. Čujem da se netko s moje lijeve strane dere: 'Ne toga klati, tog ćemo ka-petana živog oderati'. Čim su me oni stražari izbacili iz auta, počeli su udarati po meni. Ja, onako u mraku, pipam hoću li nagaziti na one mrtve zatvorenike koje su prije me-ne tukli i davili. Tako udarajući i gurajući nabili su me na neki zid ili među, ali i dalje tuku. Svlače me do gola. Onda me dvojica uhvatiše i unose onako polumrtvog u neku prostoriju”.¹⁰²

Drugo svjedočanstvo: “Onda su prozvali jednog od nas i izveli iz kuće u kojoj su nas ispitali. Čula se koman-da jugovojnika: 'Vežite mu oči! Vod spreman za strijeljanje. Pali!' Čuo se i reski rafal. Onda su odveli drugog za-robljenika i sve su to ponovili. Onda je došao red i na me-ne. U trenutku odvođenja na to strijeljanje, mnogo toga mi je prošlo kroz glavu. Noge su mi se odjednom odsjekle i, nekako instinkтивno, iz mene se prołomio očajni vrisak, kao oproštaj sa životom. Kad sam došao do mjesta strije-ljanja, ostao sam zaprepašten jer sam vidio da su moji prethodnici živi i da se nalaze u onoj garaži”.¹⁰³

U neke srbijske logore bili su internirani i pojedini Srbi koji su odbijali sudjelovati u agresiji ili se s njom nisu solidarizirali. “Logorski stražari su te Srbe nazivali izdaji-cama srpskog naroda. Prema njima su se također brutalno ponašali. Tako su nečovječno postupali prema jednom Srbinu iz Lozice kod Dubrovnika. Tukli su ga i zlostavljali kao da je Hrvat”.¹⁰⁴

Osim što su logoraši bili primoravani davati različite lažne izjave za srbijske televizijske postaje, svjedočenja potvrđuju i ostalo: “Bili smo primorani potpisivati svakojake izjave koje nismo izjavili, npr. da smo strani plaćeni-ci, da smo organizatori pobune u raznim mjestima i da je kod nas pronađeno svakojako oružje za klanje i vađenje očiju srpskom stanovništvu”.

Logoraši su psihološki naročito dugo i teško doživljava-vali organiziranje lažnih razmjena. Logorske vlasti bi pro-čitale “po desetak imena, pa bi zatvorenike ukrcali u auto-bus i onda s njima kružili oko kasarne dok bi ih stražari tokom vožnje mlatili, a oni su stalno morali držati sagnute glave s rukama na potiljku. Onda bi ih nakon pola sata, isprebijane, vratili u spavaonicu”.¹⁰⁵ “Nakon lažne razmje-

ne bi govorili da nas neće naši, da nas neće Tuđman, da je hrvatska strana odustala od razmjene itd.”.¹⁰⁶

Mnogi logoraši svjedoče kako su logorske vlasti učestalo skrivale dio logoraša od ICRC ili su onemogućavale slobodnu komunikaciju s predstavnicima ICRC. To potvrđuje i dio sljedećeg, tipičnog iskaza preživjelog logoraša: “Mene su tek treći put po dolasku predstavnici MKCK (*Međunarodnog komiteta crvenog križa*, ICRC) identificirali i uveli u zatvoreničke popise. Tom je prilikom službena prevoditeljica bila gospođa iz YUGOTURS-a iz Herceg Novog. Poslije smo doznali da je šefu zatvora 'otkucala' sve što su zatvorenici govorili predstavnicima MKCK o tretmanu u zatvoru ... Zbog toga su mnogi zatvorenici po odlasku predstavnika MKCK znali dobiti teške batine”.¹⁰⁷

Međutim i među najnehumanijim okrutnostima koje su ovdje malim dijelom tek spomenute, posebno ekstremni oblici postupanja u srbijanskim logorima primjenjivani su prema interniranim braniteljima i civilima Vukovara koji su činili više od polovice ukupno interniranih osoba s područja Republike Hrvatske. To se jednako događalo u logorima koje su srbijanske vlasti osnivale u okupiranom Vukovaru kao i u brojnim drugim logorima u koje su Vukovarci poslije bili upućivani. O tome najzornije svjedoče ekshumirane žrtve brojnih masovnih grobnica na području Vukovara, kao i dio objavljenih svjedočanstava preživjelih logoraša.¹⁰⁸

U navedenom *Izvješću Povjerenstva* UN-a koje se odnosi na silovanje i seksualne napade, dio koji govori o vukovarskom području je najopsežniji i opisuje najveće okrutnosti u slučajevima “seksualnih zverstava”. U logoru Velepromet koji “je služio kao veliki sabirni centar za tisuće civila uhvaćenih nekoliko dana nakon okupacije Vukovara ... muškarci su bili tučeni po genitalijama i kastrirani. U jednom slučaju srpski su vojnici ... prezali testise i penis Hrvatu. U drugom slučaju žrtva je prijavila da je uzastopce bila tučena po genitalijama i da je s grupom zatočenih muškaraca bio poredan u vrstu, genitalije su im povezali žicom i tako su morali hodati u krug po sobi ... Zatočenici svjedoče kako su čuli urlike žena koje su silovane. Drugi svjedok svjedoči o (u izvješću nije navedeno ime) trudnici, njegovoj poznanici i još 15 Hrvatica koje su bile silovane u logoru. Srpskinja koja je bila udana za Hrvata također je bila silovana. Posljednji izvor svjedoči kako je Velepromet bio mjesto 'brutalnog silovanja'”.

Seksualni napadi su počinjeni i izvan logora ... Kapetan je silovao dvije 14-godišnje djevojčice pred njihovom bakom, a onda ih sve tri ubio ... mlade hrvatske djevojke koje su služile srpske dobrovoljce, bile su prisiljene na sek-

sualni odnos ... Albanka je prijavila kako je 12 sati uza-stopce ispitivana i silovana od grupe vojnika JNA".¹⁰⁹

Velepromet je bio veliki ograđeni skladišni prostor istoimenog poduzeća a imao je sedam zidanih zgrada i osam limenih skladišta. Tu su srbjanske vlasti prije potpune okupacije Vukovara otvorile logor koji je postojao do proljeća 1992. godine. U prva tri dana od okupacije Vukovara "stalno su se izvodili ljudi i gubi im se svaki trag. Ispitivanja su se vršila u prve dane 24 sata na dan ... U sve objekte ulazili su uniformirani ljudi i prozivali pojedince ili ih samo prepoznavali i odvodili, poslije su se čuli jauci, zapomaganja, a i pucanja, kako pojedinačna tako i rafalna".

"U jednoj limenci smješteno je više od 1000 ljudi, bez vode, WC-a i bilo čega, pod je od betona. Nije se moglo ništa nego stajati. Ljudi, žene i djeca mokrili su ispod sebe".¹¹⁰

"U dnu dvorišta bio je dio ograđen žicom, a u tom ograđenom prostoru bilo je natiskano ljudi koji su očajno pružali ruke kroz žicu prema ljudima dovezenim iz bolnice i iz grada i zazivali nas pretpostavljajući svoj skorašnji kraj, a sa željom da ih vidi netko poznat kako bi, ako preživi, mogao reći gdje ih je posljednji puta vidio ... Tijekom noći su razjareni četnici upadali u hangare tukli ljude raznim palicama, metalnim šipkama, višeslojnim metalnim sajlama, kundacima pušaka, šakama, vojničkim čizmama i čime sve ne. Tražili su i uzimali ručne satove, zlatne lančice, prstenje i sve vrijedno što je tko kod sebe imao ...

Taj koji se meni obratio izvadio je iz džepa predmet metalne žute boje i pogledavši po svima nama upitao: 'Da li znate šta je ovo?'

Naravno da smo znali, bio je to tzv. pištolj za ubijanje stoke, iz kojega kada se otpusti otponac izleti dugački šiljati metalni klin koji trenutno ubija i najjačeg bika.

Nismo ništa odgovorili jer smo zamrli od straha, a on se na to uspravio u svoju veličini važno napunivši pluća zrakom i značajno naglašavajući svaku riječ, poručio nam: 'S ovim se fino ubija'. Kad smo izašli (tj. završili zatočeništvo, o. a.) saznao sam od naših da je to bio Miloš Bulić zvani Bulidža. 1999./2000. suđen je u vukovarskom Županijskom sudu i oslobođen zbog nedostatka dokaza".¹¹¹

Srbijanske vlasti osnovale su i logor *Ovčara* na dijelu istoimene farme koja je nekoliko kilometara udaljena od Vukovara. U ovom logoru likvidirano je 200 zatočenika a 61 je nestao; to su uglavnom bili ranjenici iz vukovarske bolnice koji su iz nje odvedeni od strane srbjanske vojske uz nazročnost predstavnika ICRC i posebnog izaslanika UN-a (C. Vance).

Zaključna napomena

Na temelju podataka iznesenih u ovom radu nedvojbeno se može zaključiti kako su i pri kraju 20. stoljeća u Europi i svijetu logori ostali uobičajena praksa u međuljudskom postupanju, naročito tijekom pripremanja i provođenja oružanih sukoba. Isto tako je nedvojbeno kako se protokom vremena događa sve veće udaljavanje između, s jedne strane, međunarodnog prava a naročito njegovih dijelova koji se izravno i posredno odnose na logore te, s druge strane, praktičnih logoraških iskustava. Odnosno, što je međunarodno pravo razrađenije propisivalo zaštitu logoraša, njihova iskustva bila su sve negativnija.

O tome su u najgorim oblicima bjelodano posvjeđočila logoraška iskustva koja su se događala u sustavu logora koji su osnovale srpske vlasti tijekom oružane agresije na Republiku Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Međutim, unatoč takvim okolnostima, izostalo je primjereno suočavanje s logoraškim iskustvima nakon Drugog svjetskog rata kako na razini javne percepcije tako i glede javnog statusa ove problematike. I o tome svjedoči sustavna marginalizacija logoraških iskustava koja su se događala tijekom srpske agresije.

Stoga svaki objektivni javni govor o suvremenim logorima ima poseban značaj, kao poticaj dalnjim istraživanjima i prevenciji ponavljanja logoraških iskustava.

BILJEŠKE

¹ Jurčević, J., *Povijest logora*, u D. Rehak, *Putevinama pakla u 21. stoljeće*, Zagreb, 2000., str. 10.

² v. Isto; gdje se podrobnije govori o vrstama logora, povijesti logoraških iskustava i nastanku međunarodnog humanitarnog prava.

³ Isto, str. 19.

⁴ Isto, str. 20.

⁵ U obje Konvencije su potpuno istovjetna prva dva članka.

⁶ Ovime se htjelo onemogućiti možebitno zlonamjerno sužavanje zaštite i prava koje je u većem opsegu sanitetskom i vjerskom osoblju osigurano člankom 33. – o čemu će se više govoriti u nastavku ovog teksta.

⁷ Članak 7. Konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima.

⁸ Članak 12.

⁹ Članak 13.

¹⁰ Članak 14.

¹¹ Članak 15.

¹² Članak 16.

¹³ Od 17. do uključivo 108. članka.

¹⁴ Članak 17.

¹⁵ Članak 17.

- ¹⁶ Članak 18.
¹⁷ Članak 19.
¹⁸ Članak 20.
¹⁹ Članak 21.
²⁰ Članak 22.
²¹ Članak 22.
²² Članak 22.
²³ Članak 23.
²⁴ Članak 23.
²⁵ Članak 25.
²⁶ Članak 25.
²⁷ Članak 26.
²⁸ Članak 27.
²⁹ Članak 28.
³⁰ Članak 29.
³¹ Članak 30.
³² Članak 33.; v. još članke 32., 35., 36. i 37.
³³ Članak 34.
³⁴ v. članak 37.
³⁵ Članak 38.
³⁶ v. članke 39.-48.
³⁷ Članak 41.
³⁸ Od 49.-57. članka.
³⁹ Članak 49.
⁴⁰ Članci 50. i 52.
⁴¹ Članak 51.
⁴² Članak 62.; v. još članak 54.
⁴³ Članak 60.
⁴⁴ Članak 64.
⁴⁵ Članak 63.
⁴⁶ Članci 69.-77.
⁴⁷ Članak 70.
⁴⁸ Članak 71.
⁴⁹ Članci 72., 73., i 74.
⁵⁰ Od 78.-108. članka.
⁵¹ Članak 78.
⁵² Članak 79.
⁵³ Detaljnije o povjerenicima zarobljenika v. članke 79., 80. i 81.
⁵⁴ Od 82.-108. članka.
⁵⁵ Članci 82. i 87.
⁵⁶ Članci 84. i 105.
⁵⁷ Članak 87.
⁵⁸ Članci 91.-94.
⁵⁹ Članci 109.-121.

- ⁶⁰ Članak 122.
- ⁶¹ Članak 123.
- ⁶² Od 126.-143. članka.
- ⁶³ Članak 126.
- ⁶⁴ Članak 127.
- ⁶⁵ Članak 129.
- ⁶⁶ Članak 130.
- ⁶⁷ Članak 131.
- ⁶⁸ Članak 14. *Ženevske konvencije o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata*.
- ⁶⁹ Članak 15.
- ⁷⁰ Članak 19.
- ⁷¹ Članci 24. i 26.
- ⁷² Članak 27.
- ⁷³ Članak 49.
- ⁷⁴ Članak 49.
- ⁷⁵ Članak 83.
- ⁷⁶ Članak 42.
- ⁷⁷ Članak 43.
- ⁷⁸ Članak 84.
- ⁷⁹ Članak 82.
- ⁸⁰ Članak 95.
- ⁸¹ Članak 102.
- ⁸² Članak 147.
- ⁸³ v. u ovoj knjizi rad Jurčević, J., *Vukovar '91 - međunarodno pravo i europska sigurnost*.
- ⁸⁴ Članak 1. *Dopunskog protokola II*.
- ⁸⁵ Dostatno je podsjetiti na mirnodopske logoraške žrtve totalitarnih sustava vlasti; osim uglavnom javno poznatih logora u predratnoj nacističkoj Njemačkoj i militarističkom Japanu te poratnih logora u Latino i južnoameričkim diktaturama, potrebno je naglasiti znatno manje javno spominjane a daleko brojnije mirnodopske žrtve komunizma – v. npr. *Crna knjiga komunizma*, Zagreb, 2000.
- ⁸⁶ Jurčević, J., *Povijest logora*, str. 28; Osim navedenog rada, opširnije o nekim obilježjima agresije v. *Rat protiv Hrvatske*, tematski broj časopisa *Društvena istraživanja*, Zagreb, 1993, 4-5.
- ⁸⁷ Final Report of the Commission of Experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S / 1994 / 674, 27 May and Annexes (submitted by the Secretary-General to the Security Council December 1994, available soon through United Nations documentation).
- ⁸⁸ Vol. V Anex IX.
- ⁸⁹ Isto; primjerice točka 111. i 114.
- ⁹⁰ v. poglavље *O čemu svjedoče zatočenici srbijanskih logora*; autora Milas, G. i Šakić, V.
- ⁹¹ *Putevinama pakla u 21. stoljeće (kroz srpske koncentracijske logore)*, Zagreb, 2000.; *Sjećanja dubrovačkih logoraša*, Dubrovnik, 2003.; Njavro, J., *Glavu dolje ruke na leđa*, Zagreb, 1992.; Lukač, D., *Bosanski Šamac grad lo-*

gor, Scharnitz, 1992. - Orašje, 1993.; *Stotinu svjedočanstava*, Zagreb, 1993.; Plavšić, D., *Zapisi iz srpskih logora*, Zagreb, 1994.; Štefanac, V., *Iz Kostajnice na Manjaču*, Zagreb, 1994.; Štefanac, V., *U logorima Manjače i Gline*, Zagreb, 1996.; Vorgić, D., *Srpski logor Begejci*, Zagreb, 1996.; Božičević, M., *Hranite ili ubijte*, Zagreb, 1997.; Jelić, D., *Pogled u nepovrat*, Pazin, 1997.; *Vukovarski franjevcu u Domovinskom ratu (ratne i uznike zabilješke)*, Zagreb, 1997.; Antunović, D., *Od Kalvarije do pakla*, Zagreb, 1998.; Barbarić, M., *Pozdrav iz Knina* 10. 10. 1991., Zagreb, 1999.; Sablić, M., *Posljednja presuda "U ime naroda"*, Zagreb, 1999.; Miljković, M., *Vukovarski deveti krug*, Zagreb, 2000.

⁹² *Putevima pakla ...*, str. 74.

⁹³ Isto, str. 74; u ovoj knjizi su objavljeni podaci i svjedočanstva o 30-ak srbjanskih logora u kojima su opisani veoma slični oblici fizičkog i psihičkog zlostavljanja logoraša pri njihovom dolasku u logore. Još detaljnije o logoraškim iskustvima može se saznavati iz knjiga koje su objavili pojedini logoraši, a neke od tih knjiga navedene su u nadrednim bilješkama.

⁹⁴ Isto, str. 203.

⁹⁵ Isto, str. 206.

⁹⁶ Isto, str. 92-93.

⁹⁷ Isto, str. 95-96.

⁹⁸ Isto, str. 109.

⁹⁹ v. Isto, od 106 do 303 str.

¹⁰⁰ Isto, str. 138.

¹⁰¹ Isto, str. 129.

¹⁰² *Sjećanje dubrovačkih logoraša ...*, str. 51.

¹⁰³ Isto, str. 92.

¹⁰⁴ Isto, str. 211.

¹⁰⁵ Isto, str. 203.

¹⁰⁶ Isto, str. 179.

¹⁰⁷ Isto, str. 33; ovo svjedočanstvo je iz logora Morinj u Crnoj Gori; usp. primjerice sličan iskaz iz logora Sombor koji je objavljen u knjizi *Putevima pakla ...*, str. 159.

¹⁰⁸ Dio dokumenata, popisa i svjedočanstava objavljen je u navedenim knjigama - kojih se većina odnosi na logoraše Vukovarce; detaljna dokumentacija s dosadašnjih ekshumacija te popisi nestalih osoba nalaze se u posjedu *Komisije za zatočene i nestale* pri Vladi Republike Hrvatske; usp. knjigu *Deset godina nade i boli*, Zagreb, 2001.

¹⁰⁹ *Putevima pakla ...*, str. 162.

¹¹⁰ Isto, str. 163.

¹¹¹ Isto, str. 171-174; radi se o iskazu M. Miljkovića, koji je kasnije objavio knjigu koja je navedena u bilješci 91.

II.

MEDUNARODNA
—
PERCEPCIJA
—

Janusz
BUGAJSKI

Centar za strateška i međunarodna istraživanja,
Washington D.C., SAD

NA PRVOJ CRTI BOJIŠNICE ZA NEZAVISNOST – HRVATSKA I WASHINGTON

U listopadu 1990. godine, objavio sam u američkim novinama članak naslovljen *Balkanizacija kao blagoslov (Balkanization as a Blessing)*. Time sam zapravo želio biti neka vrsta “vražnjeg odvjetnika”, pozivajući na ukidanje Titove Jugoslavije i ukazujući na opasne političke težnje Slobodana Miloševića. Za takav sam stav imao nekoliko dodatnih razloga. Kao prvo, želio sam iskorijeniti uobičajeno mišljenje da Jugoslavija mora biti sačuvana po svaku cijenu, bez obzira na stremljenja državotvornih nacija. Kao drugo, namjera mi je bila zaviriti ispod onoga što se činilo kao neizbjegna dezintegracija i pokušati pridonijeti nužnom osnivanju demokratskih nezavisnih država. I kao treće, želio sam izazvati “jugocentrike” u Washingtonu, koji su dominirali u političkim debatama, ali su bili usko usmjereni na Beograd.

Dopustite da kažem nešto o osobnoj pozadini mog sudjelovanja u raspadu Jugoslavije. Do 1990. godine Jugoslavija nije bila dio moje profesionalne karijere, budući da sam izvještavao o razvoju događaja u sovjetskom bloku, najprije za Radio Europu, a zatim za Centar za strateška i međunarodna istraživanja u Washingtonu. Jugoslavija je postala jedan od mojih osnovnih interesa kada mi je Međunarodni republikanski institut (International Republican Institute) ponudio da pomognem pratiti prve višestranačke izbore u nekoliko jugoslavenskih republika, uključujući Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Kosovo. Moram reći da je otada prostor bivše Jugoslavije postao moje primarno područje u Washingtonu, u smislu analize i političkih preporuka.

Tijekom mojih posjeta u vrijeme izbora i političkih procjena u različitim republikama, vrlo sam brzo osjetio da će Jugoslavija uskoro nestati. Preostala su samo dva pitanja: koliko će nasilan biti taj proces i na koji će način reagirati Sjedinjene Države i njihovi europski saveznici te koje će konkretnе inicijative poduzeti. Zapravo, Hrvatska i ostale republike koje su težile nezavisnosti suočile su se s

Janusz Bugajski
**Na prvoj crti bojišnice za
nezavisnost – Hrvatska i
Washington**

borbom na dvije bojišnice – jednom na domaćem terenu i drugom u inozemstvu. Zato ću vam ukratko opisati moja iskustva na objema bojišnicama u to vrijeme – u Hrvatskoj i u Washingtonu.

Washingtonska bojišnica

Sjećam se ljeta 1990. godine kada sam za Ministarstvo obrane Sjedinjenih Američkih Država pripremao izvješće o mogućnostima izbjivanja nasilnih sukoba na području post-komunističke Istočne Europe. U njima sam opisao različite sporne točke na cijelom području Jugoslavije kao najočitija žarišta nasilnih sukoba. Međutim, bilo je teško uvjeriti nadležne vlasti i političke vladine stručnjake da se zaukuhava krvavi rat te da to neće biti uobičajena vrsta rata, već ona koja bi mogla prouzročiti znatne civilne žrtve. Pokušao sam upozoriti da će taj sukob biti obilježen borbama sukobljenih nacija za prisvajanje teritorija, uz sudjelovanje najveće i najbolje opremljene vojske na području Balkana.

Prije i za vrijeme protucivilnog rata, Washington je također vodio tešku borbu kako bi uvjerio političare i zakonodavce da središte problema zapravo i nije raspad Jugoslavije, već nasilni pokušaji da se očuva federacija i da se vlast, koja je podupirala i ozakonjivala nasilje, ponovo centralizira u Beogradu. Zbog mnogih se razloga vlada Georgea Busha starijeg zalagala za očuvanje Jugoslavije. Međutim, ne vjerujem da je to bila namjerno isplanirana urota protiv Hrvatske i Slovenije, kao što su neki tvrdili. Prije je u pitanju bilo zastarjelo konvencionalno mišljenje i pogrešno usmjerena svjetska politika.

Prisjetimo se da je Sovjetski Savez u to vrijeme još bio na snazi i da se Washington pribojavao kako bi nasilni raspad Jugoslavije mogao biti predznakom nasilne dezintegracije SSSR-a, ohrabrujući Ukrajinu i Baltičke zemlje da zatraže potpunu nezavisnost, izazivajući sukobe s Moskvom. Osim toga, nije postojalo ranije iskustvo priznavanja novih država, a očigledno ih je brinulo i to što bi se i ostale zemlje u regiji mogle rastrojiti ako bi se u Jugoslaviji postavio presedan. Također, Bijela kuća Georgea Busha bila je zaokupljena Zaljevskim ratom i njegovim posljedicama, tako da i nije previše obraćala pažnju na opasnosti u Jugoslaviji.

U to je vrijeme bilo izuzetno teško skrenuti čvrsto usmjerenu pažnju službenog Washingtona s Hladnog rata. Sve se to događalo unatoč dokazima da se rađa novo doba i unatoč ponovljenim upozorenjima nekih promatrača da će bez pravovremenog i intenzivnog američkog upletanja

mogućnosti rata porasti. Sa svog je stajališta Beograd shvatio američko neupletanje kao tiho odobrenje Miloševićeve politike i slobodne ruke da poduzme mjere i osigura prisilno održavanje integriteta jugoslavenske države.

Naravno, Beograd je vješto iskoristio sve te predrasude, strahove i odvraćanja pažnje i namjerno iskonstruirao krvavi rat kako bi dokazao da bilo kakav raspad Jugoslavije mora biti nasilan, te da su za izazivanje sukoba odgovorne države koje teže nezavisnosti. U to je bio uključen još jedan element: činjenica da je nekoliko američkih dužnosnika služilo u Jugoslaviji u nekom razdoblju svoje karijere te da su tu zemlju još uvijek promatrali kao neku vrstu štitnika protiv sovjetskog prodora i kao polu-saveznika Sjedinjenih Država, makar i komunističkog.

U to je vrijeme u Washingtonu postojala samo nekolica analitičara koji su podržavali raspad Jugoslavije i nezavisnost svih republika i pokrajina. Moram priznati da je meni mogućnost slovenskog i hrvatskog osamostaljivanja bila još privlačnija zbog upozorenja političara i analitičara da će Jugoslavija postati presedan za dezintegraciju Sovjetskog Saveza.

Od 1990. godine nadalje, u masovnim je medijima u Washingtonu također postojala intenzivna propagandna kampanja protiv Hrvatske i njezina osamostaljivanja. Komentatori i novinari, koji nikada ranije nisu ni čuli za tu zemlju, odjednom su otkrili neko novo fašističko čudovište koje je odlučilo uništiti prividno uspješnu multi-etničku Jugoslaviju. Neke od tih propaganda bile su primitivne, neke sofisticirane, no moglo se naslutiti da je u pozadini ozbiljna koreografija, ne toliko od strane Beograda, koliko od strane pro-beogradskih simpatizera na Zapadu, uključujući znanstvenike i političke stručnjake koji su pisali za vodeće novine i časopise i imali pristup zakonodavcima i vladinim službenicima.

U jednom sam značajnom pogledu imao sreće – u tome da nisam bio tradicionalni “jugoslavist” kao neke moje kolege znanstvenici ili djelatnici u nevladinim organizacijama. Mnogi od njih su bili toliko zaokupljeni mističnošću jugoslavenskog iskustva da nisu vidjeli nijednu moguću alternativu te su svaki korak prema nezavisnosti smatrali moralno odbojnim i politički destruktivnim. Bilo je teško pokušati protiviti se antihrvatskoj propagandi u tisku i u nekim političkim krugovima. Trebalо je strpljivo objašnjavati da postoji život i izvan Beograda i da su Jugoslaveni i Srbi zapravo manjina u toj umjetno stvorenoj državi. Trebalо je isticati da Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija također teže nezavisnosti i državotvorstvu, dok beogradski režim želi ne samo

Janusz Bugajski
**Na prvoj crti bojišnice za
nezavisnost – Hrvatska i
Washington**

ugušiti te težnje, već stvoriti još centraliziraniju državu od one koja je postojala u komunizmu, u kojoj bi srpska elita očigledno dominirala.

Pokušaj zadržavanja perspektive glede događanja u Jugoslaviji te nepristranog i istinitog pisanja o Hrvatskoj bio je dodatno otežan nekim političkim koracima Tuđmanove vlade, pogotovo kada je izbio rat u Bosni i Hercegovini u proljeće 1992. godine. Dokazi o tajnoj suradnji Zagreba i Beograda, o sudjelovanju u akcijama “etničkog čišćenja”, zvjerstvima, masovnim istjerivanjima i koncentracijskim logorima u Bosni i Hercegovini odigrani su u prilog Beogradu, kako bi se hrvatski nacionalisti prikazali jednakо brutalnima kao i njihovi srpski protivnici. Čak i kada je nezavisnost Hrvatske bila službeno priznata u Washingtonu, negativni publicitet koji je medijima proširen iz Beograda nanio je štetu hrvatskom slučaju i unazadio napredak zemlje prema međunarodnoj integraciji. Vlada u Zagrebu svojom je autoritarnošću i autodestruktivnom propagandom pridonijela tom negativizmu i izoliranosti, pa su trebale proći godine da se ta šteta ispravi. Napori se nastavljaju.

Hrvatska bojišnica

Okrenimo se domovinskoj bojišnici. Bio sam u Hrvatskoj na vrhuncu rata 1991. godine i posjetio neke od prvih crta bojišnice, kako bih se i sam uvjerio u učinak i prirodu sukoba. Uistinu je to bio rat državno-orkestiriranog terorizma s nadmoćnom silom protiv slabo naoružanih branitelja, u područjima koja su srpski nacionalisti i Jugoslavenska narodna armija namijenili osnivanju Srpske republike Krajine. Dopustite da se prisjetim nekoliko snažnih dojmova koje je rat ostavio na mene, ne toliko glede mojih političkih analiza, već glede mojih osobnih osjećaja i opažanja.

Kao prvo, bio sam izuzetno impresioniran hrabrim mladim Hrvatima, muškarcima i ženama, koji su došli iz Sjedinjenih Država, Australije, Kanade i iz drugih država kako bi branili zemlju svoga porijekla u vremenima prijeke potrebe. To me je u mnogočemu podsjetilo na Poljsku tijekom 1980. i 1981. godine, u vrijeme stvaranja Solidarnosti i nametanja vojnog zakona. Ti su mladi Hrvati izlagali opasnosti vlastite živote, ne samo kao vojni dobrovoljci, već i kao kuriri i vodiči stranih novinara i posjetitelja poput mene, duž opasnih prvih crta bojišnice i u okupiranim gradovima i selima diljem Hrvatske. Smatram da bi hrvatska vlada morala posebno priznati i nagraditi njihovu hrabrost i žrtve, jer one su zasigurno pomogle otkrivanju točnije slike o ratu u Hrvatskoj.

Kao drugo, iako nisam uspio ući u sam Vukovar na vrhuncu rata, posjetio sam nekoliko susjednih sela u istočnoj Slavoniji, između Osijeka i Vukovara, kao i područje Karlovca i Siska, gdje sam mogao čuti i vidjeti zvјerske napade na civile. Tada sam shvatio da će hrvatska težnja za nezavisnošću kad-tad prevladati, unatoč po oružju i ljudstvu nadmoćnoj vojnoj snazi protivnika. Mogao sam vidjeti na licima branitelja da su čvrsto odlučili vratiti ono što im je tako nasilno bilo oduzeto u ratu za koji jednostavno nisu bili pripremljeni. Uistinu mogu tvrditi da su zvјerska ubojstva, sakacanja i istjerivanja imala suprotan učinak od zamišljenog, učvršćujući otpor i snagu volje stanovništva.

Kao treće, sjećam se da sam nakon mog povratka iz Hrvatske govorio političarima i zakonodavcima u Washingtonu kako su razaranje Vukovara i bombardiranje Dubrovnika bili siguran razlog za snažan vojni odgovor Zapada protiv Jugoslavenske vojske. Govorio sam da će Milošević, njegovi generali i paravojne postrojbe, postati još drskiji izbjegne li Beograd ozbiljne reperkusije za te napadačke ispadne, i time će se rat gotovo sigurno proširiti na ostale republike i postati još destruktivniji. Na nesreću, sljedeća su događanja dokazala da je ta teza bila točna. Američki je odgovor bio slab i neučinkovit, a zamisao da bi se Zapadna Europa mogla usprotiviti Miloševiću bila je čista iluzija. Bolnu su lekciju najprije naučili obični hrvatski i srpski civilni uhvaćeni u žarište sukoba.

I kao četvrtto, vjerujem da je Vukovar svima nama bio značajna pouka, pogotovo sada kada se Amerika bori s vlastitim strašnim civilnim tragedijama koje su uslijedile nakon terorističkog napada na New York i Washington. Glavna je pouka da se teroristički i protucivilni ratovi jednostavno ne mogu smiriti pomoću diplomacije, pregovora i neučinkovitih sankcija. Slabi odgovori i međunarodna neodlučnost zapravo idu na ruku agresorima i teroristima. Pravovremene intervencije potrebne su kako bi se spriječila zvjerstva i ubojstva te pokazalo da su napadi na nenaoružane civile neprihvatljivi i strogo kažnjivi. To bi pogotovo moralо biti jasno ako smo ozbiljni u namjeri da stvorimo jedinstveni sigurnosni sustav za cijelu Europu. Prvi i osnovni princip sigurnosti je sigurnost i zaštita pojedinaca.

Stanovništvo Vukovara pokazalo je zadivljujući duh otpora i nepopustljivosti, unatoč njihovoj nepripremljenosti za rat. Hrabro su se odupirali nadmoćnim vojnim izgledima sve do zadnjeg metka. To me je na neki način podsjetilo na otpor Varšave protiv nacističke okupacije 1944. godine i na neke druge činove nevjerojatne kolektivne hrabrosti. Duh Vukovara može podići duh drugih građova i naroda koji se suočavaju s traumama i katastrofama.

Janusz Bugajski
**Na prvoj crti bojišnice za
nezavisnost – Hrvatska i
Washington**

ma. I sami Amerikanci, tako navikli na predvidivost, napredak i sigurnost, mogu od Vukovara naučiti kako se boriti s tragedijom i gubitkom i kako krenuti dalje. Čestitam hrabrim ljudima Vukovara i neka vaš grad ponovno uskrsne kao dragulj na Dunavu.

Martin
BELL

BBC London, Velika Britanija

RAZMATRANJA O VUKOVARU

Najprije bih vam želio zahvaliti što ste mi ukazali čast da me pozovete da prisustvujem i govorim na ovome skupu. Također bih se želio unaprijed ispričati ako će ikoga uvrijediti svojom iskrenošću ili nesmotrenošću u onome što imam reći. Ali radije bih bio provokativan nego obziran. Slobodno me možete kritizirati. Događaji o kojima govorimo nisu se zbili u mojoj zemlji. Zbili su se u vašoj. Bili su traumatični i zaista pogubni, za tisuće i tisuće ljudi. Još uvijek ne znamo točan broj smrtno stradalih.

Ono po čemu sam ja značajan u ovome slučaju jest to što sam bio svjedokom nekima od tih događaja. Moja su iskustva prije djelomična nego opsežna, kao što je to slučaj s ratnim izvjestiteljima. Moja prisjećanja također će biti djelomična. Nisam povjesničar, ali sam povremeno bio prisutan u stvaranju povijesti, koja se najprije skicira u vijestima. Bio sam u Vukovaru svaki dan u razdoblju između 15. i 21. studenoga godine 1991. Bio sam svjedokom završne faze borbe, pada grada i njegove predaje. Također sam svjedočio izgonu preživjelih civila. Bio sam povlašteni *autsajder*, s pismom autorizacije dobivenim od *Jugoslavenske narodne armije*. Pa ipak, bio je to jedan od najgorih tjedana u mom životu.

Ovo je prigodno, iako sumorno vrijeme za održavanje ovakvog skupa, neposredno nakon višestrukih katastrofa koje su se dogodile u New Yorku i Washingtonu, dok se sukobi i dalje nastavljaju. Ovi nas događaji podsjećaju, kao što su nas podsjećali i opsada i uništavanje Vukovara, da se suvremeno ratovanje po dva osnovna obilježja razlikuje od svih ratova u povijesti. Prvo je to da smo razvili načine međusobnog ubijanja na industrijskom stupnju, načine potpuno nezamislive u ranijim vremenima. Tko bi se sjetio da bi putnički zrakoplov mogao postati instrumentom masovnog ubojstva?

Dруго је обилjeże to da civili ne samo da nisu poštđeni, već su osobito zvјerski ciljani, bilo konvencionalnim oružjem, kao što je to bio slučaj u Vukovaru, bilo im-

proviziranim oružjem, kao što se zbilo u New Yorku. S obzirom na to koliko su se koristile u oba slučaja, *Ženevske konvencije* o pravilima oružanih sukoba kao da i ne postoje.

Imate dovoljno iskustva iz vlastite nedavne povijesti da znate kako ne treba prihvati mir kao gotovu činjenicu. Možda je mir napokon stigao u ovaj dio svijeta. Sigurno jest u Sloveniju i ovdje u Hrvatsku, ali nisam tako siguran za ostatak bivše Jugoslavije. Situacija u Bosni, Makedoniji i na Kosovu možda je samo prisilni prekid vatre, održavan pritiskom NATO-a i *Europske zajednice*. Razmislite malo o tome. Tamo su mladi vojnici na dužnosti održavanja mira, koji su imali samo osam godina u vrijeme kada su započeli ti *Balkanski ratovi* – ratovi koji sada, ako se mir ne održi, ulaze u drugo desetljeće postojanja.

Prema mom mišljenju, središnji se događaji tih godina nisu zbili u Bosni, niti u Beogradu, već istodobno ovdje, u ovoj zemlji, u studenom 1991. godine. Bili su to bombardiranje Dubrovnika i razaranje Vukovara. Dubrovnik je privukao daleko najveću pažnju svjetske javnosti. Vukovar nije bio tako međunarodno poznat. Vukovar nije predstavljaо – ili se nije smatralo da predstavlja – takvo kulturno i arhitektonsko blago kao Dubrovnik, iako je po mom mišljenju grad na Dunavu bio jednako povjesno značajan, jednako dragocjen i (osim novog hotela koji nije baš oku ugodna slika) jednako lijep.

Dubrovnik je bio spašen od barbara zbog svoje slave i međunarodnog statusa. Oštećeni gradski zvonik, balustrade, palače i mramorne ploče na ulicama popravljene su, djelomično velikodušnošću inozemnih dobročinitelja. Grad je bio vrlo oštećen, ali ne razoren i sveden na ruševine. Njegove srednjovjekovne zidine dobro su ga poslužile. Nikada nije pao, već je ostao na hrvatskom teritoriju. (Iako bi možda trebalo reći da je iz dalje povjesne perspektive, stari grad-država Dubrovnik relativno novi dio Hrvatske.)

Vukovar je, naprotiv, bio spljošten i okupiran. Doslovno je prestao postojati. Pad Vukovara zasigurno je za svakog Hrvata bio najgori dan rata. Stotine komada jakog naoružanja i tisuće komada lakšeg bombardirale su ga do sravnjenja sa zemljom. Sjećam se jednog pukovnika JNA koji je stajao na artiljerijskoj bateriji američkih haubica iz Drugog svjetskog rata hvaleći se kako su pogodili grad s dva milijuna granata – uglavnom *merzerima*, ali i jakim topništвom.

Pregledao sam jednu od tih granata prije no što ju je ispalio. Na čahuri je bila ispisana godina: 1937. Sve te godine bila je čuvana u federalnom jugoslavenskom arsenalu, iščekujući očekivani napad od strane NATO-a ili *Varšavskog pakta* (Titoisti se nikada nisu mogli odlučiti koji), i sa-

da narodi bivše Jugoslavije koriste te granate jedni protiv drugih. To je bila i još uvijek jest tragedija epskih razmjera. Nemojmo to zaboraviti.

Vuzeći kroz ruševine na vrhuncu sukoba, moj suputnik i ja tražili smo barem jednu neoštećenu zgradu. Nismo je našli. Barem grm? Čak ni grm. Nikada ranije nisam viđao takvo razaranje u trideset godina koliko sam reporter. Grad je izgledao kao Staljingrad na Dunavu. U rujnu 1991. godine, kada sam još ulazio u grad kroz Nuštar preko žitnih polja kako bih s hrvatske strane izvještavao o opsadi, jedna od najvatrenijih borbi odvijala se na groblju na južnoj periferiji grada. Nadgrobni su spomenici bili oštećeni, a zemlja je bila raskopana tenkovima i ostalim oklopnim vozilima. Sjećam se da sam se pitao kakav je to rat u kojem nije sigurno ni biti mrtav.

A malo izvan Vukovara, tko se sada sjeća crkve u selu Erdut među vinogradima? Posjećivao sam Erdut zbog sastanaka sa srpskim vojnim zapovjednikom Arkanom koji je tamo bio stacioniran.

Ne ispričavam se zbog toga. Bio mi je potreban pristup i informacije, a on mi je mogao dati oboje. Osim toga, ako novinar u vrijeme rata surađuje samo s onima koje moralno opravdava, prikazat će ograničenu i nedovoljnu, ili možda nikakvu, sliku onoga što se događa. Puno godina kasnije, kada je istočna Slavonija vraćena pod hrvatsku vladavinu, vratio sam se u Erdut i na trenutak pomislio da sam krivo skrenuo. Nešto je nedostajalo. Crkva. Kao i veliku crkvu u Petrinji, i ovu su Srbi sistematski ogoljavali i naposljetku uklonili, tako da joj nije ostalo ni traga: kao da su željeli reći, ovo je mjesto naše i oduvijek je bilo.

Takav kulturni vandalizam s predumišljajem, takvo nepoštivanje povijesti i religije, nešto je što nisam doživio niti u jednoj drugoj ratnoj zoni. Čak ni na Srednjem istoku. Čak ni u Irskoj niti u Africi. Nažalost, to je bilo jedinstveno *Balkanskim ratovima*. Kao i oskrvnuće grobova. A govoreći o Africi, dopustite da usput kažem moje kontroverzno mišljenje, kao preživjelog iz secesijskog rata u Biafra u razdoblju između 1967. i 1970. godine, kako narod Nigerije može narode bivše Jugoslavije poučiti o miru i pomirbi nakon građanskog rata. Bez obzira na to, kaže se - a to se danas također odnosi i na izvanredno stanje u Afganistanu - da možemo živjeti zajedno kao braća ili umrijeti zajedno kao budale. Izbor je naš.

Ti su mračni dani u studenom 1991. godine u Vukovaru i Dubrovniku odredili daljnji tok sukoba u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini u nadolazećim godinama. Moderno je kriviti vojne zapovjednike i nacionaliste s obje strane, uključujući i vašeg bivšeg predsjednika. Krivice

je zasigurno dovoljno za svih. Ali značajan dio krivice mora ostati među zapadnim demokracijama, uključujući i moju.

Bombardiranja Vukovara i Dubrovnika bila su okosnica oko koje se sve okretalo. *Haška konferencija*, kojoj je predsjedavao Lord Carrington zaista je tada imala posla. Tražili su konstitucionalno rješenje prihvatljivo za sve republike raspadajuće Jugoslavije. A *Europska zajednica* usvojila načelan stav da neće priznati niti jednu republiku dok se ne nađe rješenje za sve njih.

Ali ta je solidarnost počela popuštati pod teretom bombardiranja i pod pritiskom događaja. Moć televizije dovodila je razaranja Vukovara u domove ljudi u cijeloj Europi dan za danom kako su se događaji odvijali: to znam, jer sam se svake večeri vraćao u Beograd kako bih napisao moja izvješća i osigurao da se te slike emitiraju putem satelita. U slučaju Dubrovnika bilo je malih zakanjenja, jer sam bio odsječen. Ali kada su se i te slike odašlale, imale su jednak, ako ne i veći učinak. Prikazivale su dvije zajednice pod opsadom, Srbe kao agresore i Hrvate kao žrtve. Svijet je sve želio vidjeti crno-bijelo, iako je, po mom mišljenju, sve bilo nijansirano sivim bojama.

Je li Hrvatska vojska mogla oslobođiti Vukovar sa zatrobljenim oklopnim vozilima iz Varaždina i drugih mesta, pitanje je za vojne povjesničare, ne za mene. Ja ne znam. Ali znam da nisu učinjeni značajni napor da se prekine opsada. Branitelji grada imali su naredbu da se ne predaju, već da se bore do zadnjeg čovjeka. Vukovar je imao svojevrstan status žrtve, a njegova je žrtvenost upotrijebljena u svrhu dobivanja priznanja Hrvatske od strane *Europske zajednice*.

Ovu sam ocjenu iznio u mojoj knjizi o Balkanskim ratovima, naslovljenoj *In Harm's Way (U opasnosti)*, a ponovit će je ovdje. Unutar *Europske zajednice*, glavnu ulogu u priznavanju Hrvatske odigrala je Njemačka, koja je svoju diplomatsku snagu upotrijebila u ovom slučaju više nego u jednom drugom. Njezina je predanost možda bila povezana s unutarnjom dinamikom vladajuće koalicije. Hans Dietrich Genscher, vođa *Slobodnih Demokrata*, sedamnaestu je godinu za redom bio njemački ministar vanjskih poslova. Stranka CSU, bavarsko krilo *Kršćanskih Demokrata*, priželjkivala je njegovu poziciju. Većinom i sami rimokatolici, solidarizirali su se s rimokatolicima u Hrvatskoj. Zato je Genscher morao biti veći katolik, ako ne od Pape, onda barem od Bavaraca. U Zagrebu je smatrana herojem, a koliko znam, još uvijek jest. Nema ništa lošega u tome. Hrvatska se borila za svoj život, a građani glavnog grada imali su svako pravo birati svoje heroje.

Od svih europskih zemalja, Velika je Britanija bila najzabrinutija zbog rezultata postepenog priznavanja Hrvatske i Slovenije. Ne zbog neke pro-srpske pristranosti, već zbog činjenica u tom slučaju. Lord Carrington, predsjedavajući *Haške konferencije*, bivši tajnik NATO-a i visoko priznat britanski političar, 2. je prosinca 1991. godine pisao Hansu Van Den Broeku, nizozemskom predsjedniku *Vijeća Ministara* da pokuša spriječiti takvu odluku: "Rano priznanje Hrvatske nesumnjivo bi značilo prekid Konferencije. Takoder postoji prava opasnost, čak i vjerojatnost da će Bosna i Hercegovina također zatražiti nezavisnost i priznanje, što bi bilo krajnje neprihvatljivo Srbima u toj republici. To bi mogla biti iskra koja će zapaliti Bosnu i Hercegovinu".

I tako se uistinu i dogodilo, baš kao što je Lord Carrington predviđao. *Haška je konferencija* raspушtena, a Bosna i Hercegovina je ostavljena u svojevrsnom čistilištu da se za nju bore njezini konstitutivni narodi, a Srbi su udarili prvi. Po mišljenju Warrena Zimmermana, američkog velепoslanika u Beogradu "rat u Bosni tako je postao zaista neizbjegjan". Počeo je polako, kao što je to obično slučaj s građanskim ratovima. Ali jednom kad je započeo, nije ga se moglo zaustaviti tri i pol godine.

Otežavajući je čimbenik bio to što su Britanci u to vrijeme pregovarali o *Maastrichtskom sporazumu* glede ojačavanja *Europske zajednice*, i tražili njemačku koncesiju za izabrane točke *Sporazuma*. Britanski su *Konzervativci*, tada kao i sada, bili podijeljeni u svojim stavovima o Europi i premijer John Major trebao je nešto što bi svojoj stranci u *Donjem domu* mogao predstaviti kao pobjedu. Dana 10. studenog 1991. godine posjetio je njemačkog kancelara Helmuta Kohla u njegovom uredu u Bonnu.

Bio je to diskretan večernji sastanak: bez konferencije ili izvješća za tisak, bez ijedne riječi novinarima koji su čekali, bez da je ikada išta o tome rečeno. To je bilo neobično. Ali Britanci su dobili koncesiju od Nijemaca, a na nju su ih i podsjetili deset dana nakon završnih *Maastrichtskih pregovora*, na sastanku na kojem je donesena odluka o priznavanju Hrvatske u prosincu 1991. godine. Bio je to, ako ne i službeni dogovor, prikladan sporazum o uzajamnim uslugama.

I zbog toga vjerujem da su Britanci, iz razloga politički pogodnih za njihovu vladajuću stranku, odigrali značajnu ulogu u osuđivanju naroda Bosne i Hercegovine na rat, u kojemu je 200.000 njih izgubilo živote, a dva milijuna svoje domove. To je bilo neprincipijelno, nečasno i sramotno poglavlje naše politike i diplomacije. Vjerujem da vi u Hrvatskoj imate drugačije mišljenje o

tome, ali mi Britanci se toga trebamo prisjećati sa sramom.

Nisam toga bio svjestan u to vrijeme, iako sam osjećao da nešto nikako nije u redu; ali komadiće sam posložio kasnije, iz dokumenata koje sam dobio i rasprava s diplomatima na ophodnjii. Nije ih bilo mnogo i postali smo dobri prijatelji, i dok je Bosna padala sve dublje u rat i krvoproljeće puno snažnije od ičega što se dogodilo u Hrvatskoj, morali smo se upitati – nije li se to moglo izbjegći? Naravno, moglo se. Ali nije.

Dva dana nakon sastanka u Bonnu otpotovao sam u Beograd kako bih izvjestio o pojačanim sukobima u ratu u Hrvatskoj. Ponovo kažem, ne ispričavam se, čak ni ovoj publici, što sam to učinio sa srpske strane bojišnice. Ni sam heroj, iako sam poznavao neke (čak i u novinarstvu), od kojih je većina sada pokojna, i uvijek sam se borio ne samo da izvještavam o ratovima, već da ih i preživim. Nema takve kategorije kao što je posthumno novinarstvo, i mrtvi su novinari ispisali svoje zadnje priče.

U Beogradu sam posjetio Lorda Carringtona, koji je juriu gradom s mapama, pokušavajući spasiti pregovore. Tada sam zaposlio mladića koji je imao dar za jezike, koji je meni nedostajao. Zvao se Vladimir Marjanović. Tečno je govorio srpsko-hrvatski, njemački, francuski i engleski, poznavao je japanski, i budući da je odslužio vojni rok kao časnik zadužen za arsenal JNA u Srbiji, znao je kalibre i domete svih oružja koja će se upotrebljavati oko nas. Kasnije je također odigrao i svoju ulogu u vukovarskoj priči kao prisilni vojni obveznik. U izvanrednim okolnostima prijavio sam ga kao volontera-prevoditelja za *Međunarodni odbor Crvenog križa* prilikom predaje Hrvata 18. studenog.

U ratnom televizijskom izvještavanju, pristup predstavlja sve. Bez pristupa nema slika – a bez slika nema priče. Tako smo Vladimir Marjanović i ja, bez velikih nuda, posjetili predstojnika ureda za odnose s javnošću *Jugoslavenske narodne armije*, pukovnika Šušnjara. On nije bio ratnik s prve crte, već akademska vrsta vojnika i sigurno bi unutar starog ustrojstva JNA imao obavještajnu podlogu. Rekao nam je da je proučavao prethodne slučajeve odnosa vojske s medijima u ratu.

Na nesreću, s našeg stajališta, među slučajevima koje je proučavao bila je i operacija *Britanskog Odreda* za ponovno osvajanje Falklandskog otočja godine 1982. Bila je to novinarska noćna mora, u kojoj, na sreću, nisam sudjelovao. Sreća igra važnu ulogu u izvještavanju o ratu, kao i u borbi. Na Falklandskom je otočju cenzura bila stroga, a pristup ograničen, a da je *Kraljevska mornarica*, među nama poznata kao *nijema služba*, mogla postupiti po svome,

novinari uopće ne bi imali pristupa. Otplovili bi u tajnosti i kasnije izvijestili o ishodu. Samo je zbog inzistiranja premijerke nekolicini britanskih novinara bilo dozvoljeno da otpisuju zajedno s *Odredom*. Stranim novinarima to nije bilo dopušteno.

Na našu sreću, pukovnik Šušnjar nije bio oduševljen *Falklandsim modelom*. Kako se rat u Hrvatskoj pojačavao, on je uspostavio sustav *press-centara*, uglavnom za dobrobit beogradskog tiska, ali iz kojeg nije bio isključen ni strani tisak, čak je bio i dobrodošao. S njegovog stajališta, trebali smo ispričati priču o obrani Jugoslavije. Te nam je noći stigao fax u *Grand Hotel Hyatt*, u kojemu nas pozivaju da se sljedećeg jutra javimo u *press-centar* u pograničnom gradu Šidu.

Propisno smo otputovali i dočekali su nas kava, izvještaj, dodatna dokumentacija i kapetan JNA u oklopnom vozilu, koji nas je pratio kroz desetak cestovnih blokada do zapadnog predgrađa Vukovara. Budući da nije vjerojatno da će se JNA na ovome skupu pohvalno spominjati, želio bih iskoristiti ovu priliku kako bih iskazao štovanje njihovom medijskom djelovanju, koje je, prema tadašnjim standardima, bilo iznimno otvoreno i transparentno – zasigurno mnogo više no tadašnje i sadašnje djelovanje britanskog *Ministarstva obrane*.

Stigli smo u Vukovar u jutro 15. studenog. *Jugoslvenska narodna armija* ostvarila je značajan proboj na uzvisinu na središnjoj fronti prema zapadnom dijelu grada. Opor je još uvijek bio žestok i s hrvatskog stajališta mislim da bi riječ *herojski* bila opravdana. Pucalo se na sve što se pomaklo. Kolega sa suparničke britanske televizije, ITN, pogriješio je što je izašao na prozor crkve i teško je ranjen. JNA je mobilizirala anti-zrakoplovni top i koristila ga kao tešku artiljeriju, poprečno ispaljujući hice na preostale hrvatske položaje. U rano poslijepodne dana 17. studenog dogovoren je neslužbeni prekid vatre. Predaja je potpisana 18. studenog.

Rat u Vukovaru bio je završen, po zastrašujuću cijenu ljudskih života – od kojih su neki izgubljeni nakon predaje.

U to mi je vrijeme bilo začuđujuće koliki je mali broj časnika JNA bio prisutan na prostorima najžešćih sukoba. Svi su bili u službi u pozadinskim štabovima i svi su prisustvovali ceremoniji potpisivanja. Ali prave su bitke vodili ostali – bataljun rezervista koji su se (barem nam se tako činilo) izuzetno opirali svom učešću. Ulicama su tumarale neregularne čete, divlje odjevene i divljeg ponašanja, koje su izgledale kao da djeluju potpuno izvan službenog na-redbodavnog lanca. Nosili su značke prepoznavanja, obojane krpe zavezane na epoletama, kako bi omogućili pri-

padnicima svoje strane da razlikuju prijatelja od dušmanina. Ali činilo se da imaju odriještene ruke da na ulicama čine što ih volja.

Zauzimanje Vukovara trajalo je puno duže no što je itko u Beogradu očekivao. Svi se vojnici slažu da su ulične borbe najgora vrsta ratovanja, i izbjegavaju ih koliko je god moguće. Bombardiranje grada bilo je toliko snažno zbog toga što je otpor bio toliko žestok i pješadija je sporo napredovala. Artiljerija je užasno oružje, to zna svatko tko je iskusio takve napade. Ali je ograničena. Do neke granice, ona je nadomjestak za pješadiju. Priprema teren, ali ga ne može zadržati. Bitke se dobivaju samo čizmama na tlu.

JNA je u to vrijeme bila zapravo jedina potpuno djetotvorna federalna institucija u Jugoslaviji, a mislim da se tada i ona počela raspadati i gubiti samopouzdanje. Tih sam dana u svoj dnevnik zabilježio: "Neki su časnici miroljubiviji nego što to svijet vjeruje i duboko su nesretni zbog zadatka koji im je povjeren". I oni su bili pod beogradskim pritiskom, kao da im karijere ovise o tome, a vjerojatno i jesu, da ostvare odavno zakašnjelu i potpunu pobjedu. Ti su časnici bili uglavnom Srbi, ali to nije bila potpuno srpska vojska. Neki su vojnici bili Srbi, neki Albanci a neki *Bosanci*. Sljedeće sam godine u ratu u Bosni i Hercegovini upoznao jednog od muslimanskih branitelja Sarajeva, koji je kao vojnik JNA bio regrutiran za napad na Vukovar i koji je dezertirao. Zašto dati život za zemlju u koju ne vjerujete i koja je zapravo prestala postojati?

U velikoj su mjeri ulične borbe tada bile prepuštene srpskim neregularnim četama *Teritorijalne obrane*. S pravom ih mogu nazvati *četnicima*, jer su se i sami tako nazivali. Nosili su nacionalističke oznake, srpske zastave i bijelog orla. Pjevali su nacionalističke pjesme, neke od kojih su, što se vidjelo kada su snimke prikazane na televiziji, bile jako uvredljive za Hrvate. Nisam ih želio cenzurirati temeljem dobrog ukusa, jer rat nije stvar dobrog ukusa, i počušao sam stvari prikazati što je moguće vjerodostojnije. Ne ispričavam se ni zbog toga.

Jedan detalj koji mi pada na pamet su vojničke čizme. Rat je vrijeme zaplijene i pljačke, i branitelji Vukovara su se slobodno poslužili čizmama marke *Timberland* uzetima iz BATA-ine tvornice u Borovom Selu. Njihove su žute čizme bile distinkтивan dio njihove odore. Pripadnici srpskih neregularnih četa nosili su slične čizme, ali su ih obojili crnom bojom kako ih ne bi slučajno zamjenili za Hrvate.

Pitanje naredbodavnog lanca je vrlo značajno, i bit će presudno u svim budućim suđenjima za ratne zločine. Jesu li te neregularne čete bile unutar ili izvan tog lanca? Zapravedništvo JNA priznalo je da je problem postojao, ali

su tvrdili da su ga riješili. Zapisao sam što mi je jedan časnik rekao: "Sve naoružane formacije, svejedno odakle su stigle, pod našim su zapovjedništvom i izvršavaju naše naredbe. Sve ostale skupine vraćene su natrag".

"Sve ostale skupine" sigurno se odnosilo na Arkanove takozvane *Tigrove*, koji su djelovali u sjevernom dijelu Vukovara. Sam Arkan prezirao je JNA, kao i sve komuniste. "Oni sve vide crveno", rekao mi je. "Njima je i nebo crveno. Zemlja im je crvena. Stalno ponavljaju druže majore ovo, druže kapetane ono. Nemaju nimalo motivacije". Tada je ispod majice izvukao ogroman srebreni križ, kako bi mi pokazao kakav je on pobožan pravoslavac.

Ozloglašena fotografija Arkana i njegovih boraca u Erdutu, zajedno s pravim malim tigrom iz beogradskog zoološkog vrta, prikazuje ih kako poziraju na tenku koji su u to doba oteli Hrvatima blizu Vukovara. Kada sam ih jednog dana posjetio, Arkan i njegovi ljudi kopali su robove kako bi se zaštitili od očekivanog napada, ne od strane Hrvata, već od JNA, za koju su vjerovali da planira operaciju kako bi zaplijenila taj njihov tenk.

U to je doba u centru Vukovara bio i jedan istaknuti časnik JNA. Ja ga neću osuđivati, budući da se nadam da će u dogledno vrijeme o njegovim djelima suditi *Haški tribunal* za ratne zločine. Bio je to major JNA Veseljko Šljivančanin, danas tražen na *Tribunalu*. On je predstavniku *Međunarodnog crvenog križa* Nicholasu Borsingeru zabranio pristup vukovarskoj bolnici, dok su Srbi u njoj izabirali 200 muškaraca za koje su vjerovali da su sudjelovali u bombardama. Koliko znam, ti su muškarci predani snagama *Territorijalne obrane* i nikad više nisu viđeni živi.

Bio je to užas svojstven Vukovaru – i ne mogu tvrditi da sam sve vrijeme izvještavao o tome, jer nisam sve ni znao. Pripadnici neregularnih četa su počinili ratne zločine i pobili zarobljenike, dok su regularne snage održavale fasadu ispravnosti i službenog postupka. To je bila i svrha ceremonije predaje. JNA je uistinu uključila naš BBC-ev tim u njihov naoružani konvoj koji se kretao prema mjestu događaja u gospodarskoj zgradi među vinogradima na rubu grada. Mi smo bili službeni promatrači, kako bi se pokazalo da se poštuju *Ženevske konvencije*.

S današnjeg bi gledišta rekao da smo bili izmanipulirani. Moj je prevoditelj poslužio i kao prevoditelj gospodina Borsingera, budući da on sam nije bio dorastao tom poslu. Prevođenje nije stvar tehnike. Životi o njemu ovise. Dogovor je bio da žene i djeca mogu ići gdje žele, a na raspolaganju će im biti i autobusi koji će ih prevesti do mesta predaje u Dvorovima u Bosni i Hercegovini. S muškarcima će se postupati kao sa ratnim zarobljenicima prema

Ženevskim konvencijama. Dogovor nije poštivan, barem sigurno nije u slučaju muškaraca. A gospodin Borsinger, istinski heroj, istjeran je iz zemlje dva dana nakon što je poduzimao napore da spasi živote nevinih ljudi.

Prema dogovoru, tenk JNA ušao je u grad kako bi uklonio kamion pun eksploziva parkiran na posljednjem hrvatskom uporištu u Vukovaru. U životu sam vidio malo događaja tragičnijih od protjerivanja tisuća preživjelih iz grada, pod naoružanom stražom, u poslije podne na dan predaje. Neki su stariji muškarci nosili puške, koje su položili na tlo pred noge Srbima. Bilo je to staro, neuporabljivo oružje, a kad smo već kod toga, bili su to i stari, neuporabljivi muškarci. Snajperi su razborito bili sakriveni: ako bi se posumnjalo da posjedujete snajper, to bi značilo sigurnu smrt.

A moram priznati da čak nisam ni svoj posao obavio osobito dobro. Od pogleda na tu sporu kolonu tisuća poraženih ljudi potpuno sam zanijemio. Želio bih da sam razgovarao s njima, ali nisam ih imao što pitati. Bilo bi to upletanje u njihovu osobnu tugu. Izvještaj te večeri na BBC-u bio je potpuni nesklad između slika koje su govore mnogo i riječi koje im nisu bile dostatne.

Sa ove bi vremenske udaljenosti, nakon deset godina želio odati počast dvama, možda zaboravljenima, herojima opsade i događaja koji su uslijedili. Jedan je bio Hrvat, a drugi Srbin. Hrvat je bio posljednji zapovjednik rova u obrani Vukovara. Za vrijeme rata djelovao je pod lažnim *nom de guerre* imenom. Bilo mu je naređeno da se bori do zadnjeg čovjeka, a za vrijeme završnih pregovora u vinoigradu, zajedno s dvojicom kolega pokušao je stupiti u vezu sa Zagrebom kako bi dobio autorizaciju za predaju. Vezne su se prekinule. Svejedno se predao, i tako spasio živote koji bi inače bili izgubljeni – iako bi manje života bilo izgubljeno da se dogovor u cijelosti proveo.

Srpski heroj po mome je mišljenju kapetan Zoran Stanković, glavni patolog JNA u vrijeme opsade i nakon predaje. Bavio se svojim poslom u danima koji su uslijedili, među tisućama leševa premještenima u privremenu mrtvačnicu u staroj ciglani u Vukovaru. Svoju je profesionalnu dužnost obavljao poštujući mrtve, u svakom značenju riječi *poštivati*, i zbog toga je (vjerujem) dva puta bivao unazaden. Tada su uslijedile godine u kojima su tjeskobne obitelji s obju strana morale čekati na dokumente koji su identificirali mrtve i potvrđivali razloge njihove smrti, zbog stalne izmjene *patološkog protokola* – 20 ili 30 puta s jedne strane i isto toliko s druge.

Poznavao sam dva kapetana Stankovića u tim ratovima, oba su bili heroji. Zoran Stanković je jedan od njih.

Drugi je bio Miloš Stanković, časnik *Britanske vojske* srpskog podrijetla, koji je bio u službi kao savjetnik i prevoditelj generalima Sir Michaelu Roseu i Sir Rupertu Smithu, britanskim zapovjednicima UN-a u Sarajevu 1994. i 1995. godine. Kasnije ga je policija britanskog *Ministarstva obrane* nepropisno uhitila pod sumnjom da je bio špijun bosanskih Srba. On je spasio živote, koji bi bez njega bili izgubljeni. Ne ispričavam se u ime mojih prijatelja, osobito ne ako su heroji.

Moj prijatelj Miloš Stanković imao je dobar izraz za te sukobe. Nazivao ih je *nekroratovi* ("necrowars"), odnosno ratovi u kojima je teže razmijeniti leševe nego žive ljudе i u kojima mrtvi znače više nego živi. Pred ovom cijenjenom publikom, usuđujem se reći da o tome treba razmisliti. Gledajući nakon deset godina unazad na ratove u bivšoj Jugoslaviji, učestalo se pitam: Čemu su služili? I nisu li nas naučili da je vrijeme da ponovo oživimo riječi i duh *Ženevskih konvencija*? Te su konvencije nastale s razlogom, koji su danas vredniji i relevantniji nego ikada ranije.

Ne znam jesu li vukovarski događaji nakon deset godina ostali u hrvatskom sjećanju kao što bi trebali. Možda jesu. Ili se možda, kao i Britanci, želite sjećati samo svojih pobjeda i zaboraviti svoje poraze; ili prikazati svoje poraze kao pobjede, kao što to činimo mi. Uobičajeno je reći da vrijeme liječi sve rane. Mislim da u ovom slučaju nije tako.

Vrijeme neće zaliječiti vukovarsku ranu. Vukovarska će rana ostati u ljudima koji su tamo živjeli, i u Srbiji, i sjećat će je se ova generacija i generacije koje će doći. Vi ovdje proživljavate svoju povijest snažnije i prošlost baca veće sjene ovdje nego igdje drugdje u svijetu.

Zaista bismo trebali oprostiti, ali ne zaboraviti. Zaboraviti bi značilo ne poštivati one koji su poginuli, na obje strane.

Naposljeku, želio bih reći da u ovom slučaju nije bilo pobjednika, već samo gubitnika. U Vukovaru su Hrvati izgubili neprocjenjivi dio svoje baštine, koji nikada ne može biti nadoknađen. Srbi su naslijedili ruševinu, koju su pripojili i okupirali neko vrijeme i zatim pravovremeno vratili natrag. Izgubili su samopoštovanje, a dobili nisu ništa osim tuge. Jugoslavija kao takva je prestala postojati.

San o bratstvu i jedinstvu, rođen (ako me sjećanje dobro služi) upravo u Vukovaru, na inauguralnom partiskom sastanku, je iščeznuo. Nije to bio nečastan eksperiment. Ali mogućnost opstanka jugoslavenskog spoja različitih naroda koji žive miran suživot je nestala, možda zaувijek. Nije se ni međunarodna zajednica okitila lovorima.

Najbolja lekcija koju iz ovoga možemo izvući jednostavna je: ne zaboravimo. Zato smo se i okupili ovdje u

Martin Bell
RAZMATRANJA O VUKOVARU

Zagrebu na ovoj tužnoj obljetnici. Najveća počast koju možemo iskazati prošlosti jest da učimo iz nje – da učimo kako ne bismo ponavljali njezine greške, niti naše povijesne greške. Svi smo ih mi činili, i ja, također. Nijemci za to imaju izreku: “Nie wieder”. Nikada više.

Ivan
ČIZMIĆ

VUKOVAR '91
U AMERIČKOM,
KANADSKOM I
ENGLESKOM TISKU

Uvod

Srbijanska agresija i agresija Jugoslavenske narodne armije na Republiku Hrvatsku, a napose vukovarska događanja, bila su predmet dnevnog interesa međunarodne javnosti, osobito u 1991. i 1992. godini. Na ovom mjestu zabilježili smo i interpretirali neke najznakovitije osvrte i analize najvažnijih američkih, kanadskih, engleskih i irskih listova o vukovarskim događajima.

Doduše, ovdje spomenuti listovi i dalje su se u narednim godinama bavili ocjenom zbivanja oko Vukovara. Međutim, kroz spomenute dvije godine zapadni tisak je približno točno obavještavao svoje čitatelje o suštini sukoba u Hrvatskoj, napose o vukovarskim događajima. U to vrijeme neke političke strukture u međunarodnoj zajednici još nisu osmisile politički program i njegovu primjenu na prostoru bivše Jugoslavije, pa tako ni izvještavanje zapadnog tiska još nije u potpunosti bilo u službi često neistinljih stajališta koja su danas prihvaćena u nekim političkim strukturama međunarodne zajednice. Zbog toga ovdje prabrani zapisi iz navedenih listova daju uglavnom objektivnu sliku *Vukovara '91* i događaja na tom ratnom području.

Rad je podijeljen u osam dijelova prema različitim sadržajima o kojima je navedeni tisak pisao.

Popis upotrijebljenih listova

SAD:

- *The Buffalo News*, 1992.: prosinac 1.
- *Chicago Sun - Times*, 1992.: listopad 30.
- *Chicago Tribune*, 1992.: rujan 1, listopad 29.
- *The Christian Science Monitor*, 1992.: prosinac 15.
- *The Daily Morning News*, 1992.: listopad 4.
- *The Economist (US)*, 1991.: kolovoz 31.
- *The Houston Chronicle*, 1992.: listopad 29.
- *The Lancet*, 1991.: prosinac 7.

- *The New Republic*, 1991.: prosinac 16.
- *The New York Times*, 1991.: kolovoz 29., listopad 1., 21., studeni 4., 14., 17., 18., 19., 21.; 1992.: ožujak 4., kolovoz 17., studeni 29.
- *Plain Dealer*, 1992.: prosinac 18.
- *The San Francisco Chronicle*, 1992.: rujan 1.
- *St. Louis Post-Dispatch*, 1992.: rujan 29.
- *Times*, 1992.: listopad 24., 31.
- *USA Today*, 1992.: rujan 1., listopad 27.
- *The Washington Post*, 1992.: listopad 24., 29.
- *Wall Street Journal*, 1991.: kolovoz 29., listopad 1., 14., studeni 4., 11., 12., 14., 18., 19., prosinac 5.; 1992.: listopad 7.

Kanada:

- *The Gazette* (Montreal), 1992.: prosinac 29.
- *The Ottawa Citizen*, 1992.: listopad 23.
- *The Toronto Star*, 1992.: rujan 20., studeni 8., prosinac 1.

Engleska:

- *The Daily Telegraph* (London), 1992.: rujan 19., listopad 29., studeni 2., 10., 19., prosinac 16.
- *Financial Times* (London), 1992.: rujan 12., listopad 17.
- *The Guardian* (London), 1992.: listopad 23.
- *The Independent* (London), 1992.: listopad 27., 29., studeni 19.

Irska:

- *The Irish Times*, 1992.: rujan 28.

Kako su bile primljene prve informacije o borbama za Vukovar

Već 29. kolovoza 1991. *Wall Street Journal* iz New Yorka navodi radio izvještaje o tome da su se tenkovi i zrakoplovi Federalne armije uključili u borbe u istočnom hrvatskom gradu Vukovaru. Isti list 1. listopada 1991. piše kako je *Jugoslavenska armija* poslala tenkove i oklopna vozila protiv secesionističke Hrvatske i u jednoj napadačkoj akciji želi zauzeti, od Hrvata dobro branjen, grad Vukovar.

New York Times 1. listopada 1991. obavlja svoje čitatelje kako je *Jugoslavenska armija*, u kojoj prevladavaju Srbi, prodrla u *secesionističku* Republiku Hrvatsku i 30. rujna započela novu ofenzivu da osvoji opsjednuti grad Vukovar.

New York Times od 21. listopada 1991. donosi obavijesti o sporadičnim borbama koje se nastavljaju u *secesionističkoj* Republici Hrvatskoj. List također spominje konvoj

pomoći promatrača *Europske unije* koji je konačno stigao do opkoljenog Vukovara, nakon trodnevnog zastoja, na stojeci osigurati prekid u 16 tjedana dugom jugoslavenskom konfliktu.

Wall Street Journal 4. studenoga 1991. izvještava o eskalaciji rata navodeći kako je *Jugoslavenska armija* pojačala napade na opkoljene gradove Dubrovnik i Vukovar.

Ovaj list 11. studenoga 1991. obavlja svoje čitatelje kako se Srbima vođena *Jugoslavenska armija* i hrvatski pobunjenici bore za svaku ulicu kako bi uspostavili kontrolu nad Vukovarom, ključnim nacionalnim područjem u *nacionalnom građanskom ratu*.

The Economist US, 31. kolovoza 1991. u analitičkom članku tvrdi da je *Jugoslavenska armija* konačno pokazala da ni po čemu nije neutralna između srpskih pobunjenika i Hrvatske, koja se bori za neovisnost od Jugoslavije. Kad je 25. kolovoza svim oružjima napadnut Vukovar nitko, navodno, nije znao tko je započeo napad. Neki kažu da su to bili Hrvati, koji su na ciničan način isprovocirali napad na sebe u namjeri da zadobiju međunarodne simpatije i priznanje, u što list ne vjeruje.

Konačno su stigle vijesti i o padu Vukovara. *Wall Street Journal* 18. studenoga 1991. navodi kako je Hrvatska priznala vojnički poraz od *Jugoslavenske armije* u opkoljenom Vukovaru i zatražila od *Crvenog križa* da spasi stanovništvo grada. Isti list 19. prosinca 1991. napominje da je hrvatsko zapovjedništvo naredilo svojim snagama da okončaju tromjesečnu borbu protiv federalnih trupa. I kanadski *Toronto Star* 23. listopada 1992. piše kako su srpske snage zadobile kontrolu nad Vukovarom.

Ocjene ratnih događanja oko Vukovara

Londonski *The Daily Telegraph* od 19. studenoga 1992., opisujući srpsku proslavu oslobođenja Vukovara, kaže: "Srbi su zauzeli Vukovar u jednoj od najžešćih bitaka u jugoslavenskom građanskom ratu". *The San Francisco Chronicle* od 1. rujna 1992. ističe kako treba "imati dobar želudac" i ići Vukovarom. List upozorava svoje čitatelje da je Vukovar bio prvo mjesto u bivšoj Jugoslaviji gdje su stoljećima stara neprijateljstva između Srba i Hrvata utočila u rat potpune osvete, koja ne zna za logiku i koja je bez uvažavanja.

The Indenpendent iz Londona od 19. studenoga 1992. piše o proslavi godišnjice *oslobodenja* grada od strane, Srbima dominantne, *Jugoslavenske armije*: "Građani žale za svojim gradom. Kada ih se pita tko je to učinio, izbjegavaju odgovor. Međutim, jedan Srbin je ipak priznao da je to

djelo pijanih srpskih oficira". Srpski pravoslavni svećenik Stavrofor, opisujući strahote u gradu rekao je: "Ovo je europska Hirošima. To je rat horora, rat iz pakla. To je vražji rat".

Newyorški *Wall Street Journal* od 7. listopada 1992. donosi vijest da je vukovarski muzej potpuno nastradao. Arheološki odjel je naličio na arheološke iskopine s razbacanim komadima antiknih kipova. Međutim, primjećuje list da se tu ipak dogodilo čudo: "Postolja s bistama Marksа, Engelsа i Lenjina ostala su netaknuta".

The Houston Chronicle od 29. rujna 1992. upoznaje svoje čitatelje da su mješoviti brakovi među Hrvatima i Srbima bili uobičajeni u Vukovaru prije rata. Sada, ako nisu mrtvi, Hrvati su žrtve etničkog genocida, otjerani iz tog kraja. Srbи se boje pitati policiju za dozvolu bračnim drugovima hrvatske nacionalnosti radi povratka kući. Pravoslavni svećenik, koji je u Vukovaru živio 37 godina, upozorava da nikad nije bilo toliko razvoda.

Teze o podjeli krivnje za rat oko Vukovara

The Buffalo News od 1. listopada 1992. spominje etnička čišćenja na prostoru bivše Jugoslavije. List ističe kako su Hrvati i Muslimani također prakticirali etničko čišćenje, ali "njihovi napori" nisu bili tako sistematični kao u područjima pod kontrolom Srba.

The San Francisco Chronicle od 1. rujna 1992. očito neobjektivno obaviješten, piše kako su s hrvatske strane najveći zločini počinjeni od "ultradesnih Ustaša", nacionalista koji se navodno služe nacističkim pozdravom i stupaju marševim korakom.

The Irish Times od 8. rujna 1992. objavljuje pismo jednog čitatelja uredniku, u kojem se tvrdi kako je sigurno da je ratno priznanje Hrvatske od strane Njemačke prouzrokovalo rat, koji su započeli Srbi s *Jugoslavenskom armijom* osvojivši i razrušivši veliki dio Hrvatske. Srpski argumenti da su oni štitili srpsku manjinu ne stoje, naglašava ovaj čitatelj i postavlja pitanje: "Zašto su onda napadali predominantno hrvatska područja?"

Wall Street Journal od 7. listopada 1992. nastoji podijeliti krivnju za sukobe: "Nakon hrvatske nezavisnosti tenzije su izbile između lokalnih Hrvata i Srba koji su bili manipulirani nacionalističkim političarima s obje strane, optužujući jedni druge".

Ovom mišljenju pridružuje se i *Chicago Tribune*. U broju od 1. listopada 1992. list piše: "Izvještaj Ujedinjenih naroda od prošlog ponedjeljka naglašava da su sve tri etničke grupe - Srbi, Hrvati i Muslimani, odgovorne za

zločine, međutim srpske su snage najodgovornije za povredu ljudskih prava u bosanskom ratu".

Ivan Čizmić
*Vukovar '91 u američkom,
kanadskom i engleskom tisku*

The Toronto Star od 1. studenoga 1992. također na neki način vidi odgovornost za rat na obje strane i upozorava kako je tragedija bitke za Vukovar bila u tome što nitko, ili barem tako izgleda, ne razumije zašto se ta bitka dogodila, čemu tolike ruševine. Jedan Srbin je rekao: "Nema logičnog objašnjenja za ono što se ovdje dogodilo. Hrvatska unilateralna deklaracija o nezavisnosti od Jugoslavije 25. lipnja prošle godine sve je to izmijenila".

Da li je to bio osvajački rat

The New Republic od 16. prosinca 1991. poziva se na Milu Šušnjara, pukovnika JNA, koji je vodio grupu stranih novinara kroz Vukovar i tvrdio kako je za Srbe bilo sudbinsko pitanje oslobođiti Vukovar. Za razrušeni grad optužio je *ustaške faštiste* (Hrvate). Međutim, novinar časopisa *The New Republic* primjećuje kako je tijekom 86 dana opsade od strane Jugoslavenske armije čitavi svijet video izvještaje iz hrvatskog grada Vukovara.

The Times od 19. studenoga 1992. srpsku godišnjicu osvajanja Vukovara popratio je govorom Veselina Šljivančanina i izjavom okupljenoj masi: "Ovo je Jugoslavija, ovo je Srbija, ovo je Crna Gora". *The Financial Times* od 19. studenoga 1992. citira govor Šljivančanina, u kojem je među ostalim izjavio: "Europa i ostatak svijeta moraju shvatiti da bismo bili izdajice prema onima koji su dali svoje živote da Vukovar bude dio Srbije". Isti list je donio i Šešeljevu izjavu: "Srbija nikada neće biti bačena na koljena [...] međunarodna zajednica nastoji oslabiti Srbiju, ali ona neće slomiti Jugoslaviju".

Gornjim izjavama je *The Chicago Tribune* od 1. rujna 1992. pridodao i onu srpskog oficira Milka Dačevića u kojoj kaže kako je cilj Srbije povući nove granice nakon što se raspala Jugoslavija. Ne samo na Goražde, nego također Vukovar, Bijeljinu, Gospić, Foču i Čajniće, tako da neće biti granica među Srbima.

Toronto Star od 29. prosinca 1992. ističe solidarnost Srbija i citira Zorana Trajkovića, Srbina s Kosova koji kaže: "Ja sam Srbin, ja se borim iz patriotskih pobuda, želim pomoći mojoj braću Srbe".

Washington Post od 29. listopada 1992. upozorava na prijetnju srpskog oficira Petkovića; ukoliko *Ujedinjeni narodi* jednoga dana pregovorima nagrade Hrvatsku stavljaju njem Vukovara pod njihovu kontrolu, mogu se oni u Ženevi dogovoriti što hoće, ali je sigurna jedna stvar, da Srbija neće biti izbačeni iz Vukovara bez borbe.

The Daily Telegraph od 19. studenoga 1992. također ističe da novi stanovnici inzistiraju, neopozivo, da Vukovar više nikada neće biti dio Hrvatske, bez obzira što su Hrvati bili najveća grupa prije rata i što vuku svoje naslijede još od Austro-Ugarske, a ne Srbije.

The Washington Post od 29. listopada 1992. oslikava stanje u Vukovaru: "Pobjednički Srbi, nekoliko tisuća njih usred porušenih kuća. Fundamentalno političko pitanje je gdje je Vukovar, u Hrvatskoj, u Srbiji ili u nečemu što se zove Srpska krajina, a to tek treba biti riješeno".

Odgovornost za ratne zločine

The Toronto Star od 1. prosinca 1992. navodi kako je Maziowiecki najstrože osudio srpske zločine u bivšoj Jugoslaviji. *Chicago Tribune* od 29. studenoga 1992. piše, da je član komisije *Ujedinjenih nacija* Sarif Bassiouni, profesor prava na *De Paul University* u Chicagu izjavio kako već postoji mnogo dokaza o zločinima u Vukovaru na osnovu kojih bi se moglo kažnjavati za počinjene ratne zločine u jugoslavenskom ratu – ukoliko bi *Vijeće sigurnosti* ili neko drugo međunarodno tijelo formiralo tribunal da to istraži.

The Buffalo News od 1. listopada 1992. donosi izvještaj tajnika *Ujedinjenih naroda* Butrosa Butrosa Ghalia u kojem je optužio Srbe u Hrvatskoj da su stvorili ili prouzročili uvjete za bezakonje i nered.

Za *The Daily Telegraph* od 16. prosinca 1992. Vukovar je postao prvi slučaj ratnih zločina, što potvrđuje i izjava državnog tajnika SAD-a Eaglebergera prema kojoj te ratne zločince treba staviti pred međunarodni sud na isti način kako su Hitlerovi suradnici završili u Nürnbergu.

New York Times od 29. studenoga 1992. informira svoje čitatelje da će nakon završetka istrage komisija za istraživanje ratnih zločina sastaviti preporuku *Vijeću sigurnosti* za uspostavu *ad hoc* ili trajnog tribunala. List napominje da su istražitelji rekli kako su uvjereni da postoji dovoljno dokaza da se identificiraju odgovorni pojedinci. Bez obzira kakav je to rat, ako pobijete ranjenike iz bolnice, to je ratni zločin.

Stavljanje Vukovara u kontekst ostalih ratnih zbivanja

The Toronto Star od 1. studenoga 1992. upozorava kako će obnova Vukovara biti herkulski posao čak i za one hrabre. List oprezno primjećuje da će za razvoj povijesnih predrasuda koje će poticati nastavak rata u godinama koje dolaze, Vukovar biti izazovno područje.

The Daily Telegraph od 19. studenoga 1992. citira Srpskinju Oliveru Rokvić koja je izjavila kako neki ljudi kažu da se ne smije ponoviti Vukovar. Ipak, borbe su se proširile i na druge gradove. Ovaj grad je simbol rata, a ne simbol potrebe za mirom. I ništa se neće promijeniti dok Srbi i Hrvati to ne shvate. A do toga je dug put, izjavila je Olivera Rokvić.

Wall Street Journal od 5. prosinca 1991. izvještava da su građani Dubrovnika uputili apel svijetu za pomoć u kojem ističu: "Građani Vukovara nisu više u stanju niti zvati niti pisati tražeći pomoć".

The Times od 31. listopada 1992. piše kako ima samo jedna mogućnost koja može spasiti Sarajevo da ne bude uništeno kao grad, kao što se dogodilo s Vukovarom godinu dana prije, a to je određena vojna intervencija ili makar jedna uvjerljiva prijetnja takvoj akciji od strane *Ujedinjenih naroda, Sjedinjenih Država i Europske zajednice*.

Takvo mišljenje podržava i *The San Francisco Chronicle* od 1. rujna 1992. napominjući kako ništa nije bilo učinjeno za ljude u Vukovaru dijelom zato što je pažnja bila usmjerena prema Sarajevu.

The Daily Telegraph informira svoje čitatelje o širenju ratnih operacija. Tako u broju od 10. studenoga 1992. piše kako u sjeveroistočnoj Bosni Srbi primjenjuju istu ratnu taktiku iz opsade Vukovara. Oni prvo sa strane bombardiraju artiljerijom i raketama, a također upotrebljavaju i tenkove.

U broju od 19. rujna 1992. konstatira kako upravo nakon što su srpske i jugoslavenske snage učinile napor da zauzmu istočni hrvatski grad Vukovar prošlog studenog, sada se очekuje da će oni pokušati uspostaviti kontrolu oko Sarajeva i na velikom dijelu okupiranog teritorija u južnoj, istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni.

U broju od 2. studenoga 1992. list zaključuje kako su Srbi iz Bosne i Hrvatske sada pred ostvarenjem svojih ratnih ciljeva: stvaranje *Velike Srbije* koja bi obuhvaćala velike dijelove Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Komentari aktivnosti Međunarodne zajednice

Wall Street Journal od 12. studenoga 1991. tvrdi: ako bi se ikakvo ohrabrenje moglo naći u uspostavljanju sankcija *Europske zajednice* nad Jugoslavijom, onda je to činjenica da je *Europska zajednica* konačno u stanju složiti se u nečemu. Da li će to Slobodana Miloševića i njegove "gospodare rata" baciti na koljena, veliko je pitanje. Ekonomski sankcije su mala mogućnost za zaustavljanje rata i političke brutalnosti. S *građanskim ratom* koji je već dobro uznapredovao,

Ivan Čizmić
**Vukovar '91 u američkom,
kanadskom i engleskom tisku**

Miloševićev je cilj ratovati a ne imati prijatelje. Sankcije su nemoćne i neizvjesne. Da su SAD i *Europska zajednica* bile odlučnije u prihvaćanju neizbjegnosti raspada Jugoslavije prošlog proljeća, danas bi njihova politika bila mnogo efikasnija. Jednostavno govoreći, nije bilo jedinstvene politike Zapada. Zašto dvanaest nacija koje su se zalagale za političko jedinstvo nisu bile u stanju ništa više, nego uvesti ekonomske sankcije. Nesuglasice između Njemačke i Francuske usporile su dovođenje mirovnih snaga.

Isti list u broju od 7. listopada 1992. zaključuje kako je Vukovar u Srbima okupiranoj Hrvatskoj grad bogat simbolikom s nepomirljivim zahtjevima obiju zemalja. Grad prve veće bitke u *jugoslavenskom građanskom ratu* ostao je potpuna ruševina. Iako mirovni plan *Ujedinjenih nacija* poziva Srbe da se povuku iz okupiranih krajeva, taj plan je vrlo slab. Srbi se ne misle povući, jer ga smatraju dijelom Srbije. Ako *Ujedinjeni narodi* ustraju, Srbi će se opirati. Ako *Ujedinjeni narodi* ne uspiju, Hrvati prijete da će se boriti kako bi ga vratili u Hrvatsku, zaključuje list.

Poruka u vezi sa zbivanjima oko Vukovara

The Indenpendent London od 19. studenoga 1992. s gorčinom zaključuje da je etnička logika prisilila Srbe da oslobođe Vukovar tako što su ga razrušili.

List *USA Today* od 1. listopada 1992. upozorava da je Vukovar najranija i najdestruktivnija bitka *jugoslavenskog rata*. List citira belgijskog kapetana Malhergea koji smatra kako bi hrvatske izbjeglice, u slučaju da se vrate u grad, bile poubijane: "Mi ne možemo dati nikakvu garanciju izbjeglicama. To bi bio pravi pokolj. Grad, osvojen u blickriku prošle godine, sada je dio Srpske republike krajine. U gradu 70% stanovnika ima mašinske puške. Imati oružje, u Srbiji je tradicija".

The Christian Science Monitor od 15. prosinca 1992. podsjeća da su tenkovici *Jugoslavenske armije* napravili prošle godine da Vukovar izgleda kao Staljingrad. List dalje piše kako je svijet suošćeao s "hrvatskom stvari". Bivša jugoslavenska republika viđena je kao žrtva srpske agresije, pa se htjelo ispuniti njezine demokratske aspiracije.

The Toronto Star od 20. rujna 1992. analizira stanje na području bivše Jugoslavije, pa kaže da za novinare čija je prvotna namjera bila izvještavati o trijumfu demokracije u satelitskim državama dezintegrirajućeg *đavolskog carstva*, razvoj događaja u Istočnoj Europi predstavlja potpuno drukčiju poruku. Za razliku od Somalije, ili bilo gdje u Africi gdje su bijeda i glad pridonijeli kaosu, nevolja koja je zadesila Jugoslaviju u cijelosti je rezultat potpune lakoumnosti.

New York Times od 4. ožujka 1992. zaključuje kako je devastacija 700 godina starog grada Vukovara rezultat *jugoslavenskog građanskog rata* između Srba i Hrvata. Grobovi također stoje kao nijema opomena gorke etničke mržnje koja je decenijima bila potisnuta komunističkom upravom pa je eksplodirala nakon propasti komunizma u istočnoj Europi i SSSR-u.

Grad je bio tako bombardiran da neki ovdje smatraju kako nikada više neće biti obnovljen. Citira jednog oficira Jugoslavenske armije – psihologa: “Možda je najbolje što bismo sada trebali učiniti da ostavimo grad upravo ovakvim, kako bi buduće generacije mogle vidjeti posljedice ljudske iracionalnosti”. Međutim, list ovu tragediju dovedi u vezu s proglašenjem nezavisnosti Hrvatske i Slovenije od “Srbima dominantne jugoslavenske federacije”.

U vojnem zapovjedništvu u gradu nema ni spomena kako bi srpske snage vratile grad Hrvatskoj. “Nikada, nikada” rekao je oficir Jugoslavenske armije Vojislav Đolović. Među *pobjednicima* se ističe da se radi o *oslobodenju grada*. Prolaznici su rekli novinarima kako u gradu nije bilo etničkih napetosti; one koje su bile unijeli su novoprdošli, a kulminirale su tek nakon proglašenja hrvatske nezavisnosti. Isto tako, zaključeno je kako je dolazak *demokracije* Jugoslaviju gurnuo u pakao.

Dražen
ŽIVIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

VUKOVAR '91
U HRVATSKOM
ISELJENIČKOM TISKU

I.

Međunarodne aspekte i odjeke vukovarskih događanja u kasno ljeto i jesen 1991. godine nemoguće je cijelovito razumjeti bez – barem – uvida u hrvatski iseljenički tisak. Drugim riječima, hrvatski je iseljenički tisak, napose engleskog govornog područja, zbog svoje dostupnosti nešto širem krugu čitatelja nego što je to hrvatsko iseljenštvo, u znakovitoj mjeri postao čimbenikom međunarodne percepcije *Vukovara '91*.

Samorazumljivo je da se kroz hrvatski iseljenički tisak zrcale pogledi hrvatskoga iseljenštva prema fenomenu *Vukovara '91*, vukovarskih zbivanja i vukovarske tragedije, ali i prema hrvatskom državotvornom pokretu u domovini te srpskoj oružanoj agresiji na Republiku Hrvatsku, i to – što je osobito važno – u razdoblju kad hrvatska država još uvijek nije bila međunarodno priznata.

Hrvatski iseljenički tisak je imao i još uvijek ima golemu važnost u obavljanju iseljenika, u očuvanju hrvatskoga identiteta brojnih hrvatskih naseobina diljem svijeta, ali i u izgradnji svojevrsnog mosta u suradnji i razumijevanju između domovinske i iseljene Hrvatske, te između hrvatskih nacionalnih interesa i interesa međunarodne zajednice. Potonje je napose došlo do izražaja u razdoblju neposredne priprave hrvatskoga osamostaljenja, koje je vrlo brzo bilo suočeno s otvorenom srpskom agresijom, kada je – između ostalog – trebalo argumentirano i dokumentirano pobijati ustaljene stereotipe i predrasude o Hrvatima i hrvatskoj državi koje su ustrajno širile jugoslavenske i velikosrbijanske upravljačke, političke, diplomatske i znanstvene strukture, kako u tadašnjoj jugoslavenskoj državnoj zajednici, tako i u inozemstvu.

Hrvatski iseljenički tisak odigrao je bitnu ulogu u očuvanju i razvoju državotvorne misli među iseljenim Hrvatima, što je bio važan preduvjet izgradnje svijesti kod hrvatskoga iseljenika o potrebi stvaranja samostalne hrvatske države kao najvažnijeg, pače jedinog, uvjeta opstanka i napretka hrvatskoga naroda.

Problematika *Hrvatskog domovinskog rata* - u cjelini uzevši - još uvijek je nedovoljno istraživana i istražena tema hrvatske suvremenosti i nedavne prošlosti. Vrednovanje *Hrvatskog domovinskog rata* moguće je i potrebno s različitih polazišta, među kojima se svojom uzročno-posljedičnom dimenzijom osobito ističu povijesni, politički, demografski i međunarodni aspekti rata i agresije. U tom kontekstu valja priznati da niti fenomen *Vukovara '91* u hrvatskoj znanstvenoj i široj zajednici još uvijek nije posve objektivno i sveobuhvatno analiziran i vrednovan.

Obilježavajući 10-obljetnicu *Vukovarske bitke* ali i nezapamćenih razaranja grada i stradanja njegovih stanovnika, te osvjetljavajući neke međunarodne aspekte i odjeke *Vukovara '91*, barem naznačimo ulogu hrvatskoga iseljeničkoga tiska u širenju istine o Hrvatskoj, a napose u promicanju prava hrvatskoga naroda na slobodu, na vlastitu državu te osobito promicanja prava na obranu vlastitoga doma i jedine domovine. Sasvim je jasno da ovaj članak nema pretenzija obuhvatiti sve aspekte uloge i značenja hrvatskoga iseljeništva u očuvanju hrvatskoga identiteta i promicanju prava Hrvata na vlastitu državu, jer je to jednim kratkim prilogom i nemoguće učiniti. Ali, prigoda je da vidimo koje je mjesto *Vukovar '91* našao u hrvatskom iseljeničkom tisku, odnosno, kako je iseljenički tisak video zbivanja u Vukovaru, kako ih je ocijenio i kakvo je daleko-sežno značenje u njima video.

Hrvatsko izvandomovinstvo dalo je, što nema ovom prigodom potrebe detaljnije obrazlagati, nemjerljiv prinos uspostavi i obrani hrvatske države. Taj je doprinos vidljiv u mnogim svojim aspektima i područjima - od pružanja političke, finansijske i materijalne potpore i pomoći, do izravnog uključivanja iseljenika u hrvatske vojne postrojbe.

Nije potrebno, također, šire obrazlagati da je *Vukovar '91* središnji događaj uspostave hrvatske države i *Hrvatskog domovinskog rata*. *Vukovar '91*, najsažetije kazano, simbol je hrvatskoga otpora agresoru, ali i svojevrsni navještaj pobjede u ratu. Kao takav on zaslužuje da ga se promišlja i vrednuje s različitih polazišta, među kojima osobitu važnost predstavljaju njegovi međunarodni odjeci, a u okviru njih i kontekst hrvatskoga iseljeničkog tiska, jer je putem njega hrvatsko iseljeništvo trebalo ili moglo dobiti uvid u sve relevantne informacije o onome što se u Hrvatskoj i u Vukovaru uistinu zbivalo 1991. godine.

U razmatranju navedene problematike vremenski sam se ograničio - svjestan pritom određenih metodoloških manjkavosti na taj način provedene analize - samo na razdoblje od konca kolovoza do konca prosinca 1991. godine, jer je to razdoblje neposredne i najjače ratne agresije na

Vukovar i vukovarsko područje. U prostornom smislu odabrao sam šest hrvatskih iseljeničkih tiskovina – dva iz Australije (*Hrvatski vjesnik* i *Spremnost*), dva iz Sjedinjenih Američkih Država (*Zajedničar* i *Naša Nada*) te dva iz Kanade (*Hrvatski glas* i *Nezavisna Država Hrvatska*). Ukupno je analiziran 71 broj iseljeničkih novina, što tjednih, što dvo-tjednih, što mjesecnih izdanja.

II.

Fenomen *Vukovara '91* u hrvatskom iseljeničkom tisku moguće je, pače nužno, promatrati u kontekstu njegove uloge u izvješćivanju hrvatskoga izvandomovinstva, ali i šire međunarodne javnosti o ratnim zbivanjima u Hrvatskoj i Vukovaru. U tom smislu ulogu hrvatskoga iseljeničkoga tiska valja vrednovati i kroz njegov prinos opovrgavanju razgranate velikosrbijanske i jugoslavenske pro-midžbene i obaveštajne zajednice, kako među hrvatskim iseljenicima, tako i unutar međunarodnih političkih i drugih krugova.

Poglavito je važno ustanoviti u kojoj su mjeri hrvatske iseljeničke tiskovine bile valjan izvor informacija o onome što se doista zbivalo u Vukovaru i Hrvatskoj u jesen 1991. godine. U navedenom kontekstu možemo iznijeti i određena pitanja: Je li hrvatsko izvandomovinstvo, putem hrvatskoga iseljeničkoga tiska, prepoznalo *Vukovar '91* kao uporišnu točku borbe za slobodu i stvaranje samostalne hrvatske države? Je li hrvatsko iseljeništvo prihvatio fenomen *Vukovara '91* kao polazišnu osnovu hrvatske sadašnjosti i temelj hrvatske budućnosti? Drugim riječima, koja je simbolička, a koja značenjska dimenzija *Vukovara '91* vrednovana i promišljana u hrvatskom iseljeničkom tisku tijekom rujna, listopada, studenog i prosinca 1991. godine?

Hrvatski iseljenički tisak je, valja to odmah naznačiti, pratio zbivanja u Vukovaru i oko njega koncem ljeta i tijekom jeseni 1991. godine. Međutim, broj priloga, kao i njihova analitička kvaliteta neprijeporno ukazuju na činjenicu da je on u tome bio ozbiljno ograničen manjkom relevantnih te osobito pravodobnih službenih i drugih informacija, koje su morale, a više je nego očito da nisu, u dovoljnoj mjeri odlaziti iz Hrvatske prema iseljeništvu. Potonje znači da je, u cjelini gledajući, hrvatsko iseljeništvo bilo malo ili – bolje reći – nedovoljno informirano o onome što se u domovini zbiva, barem u kontekstu prinosa hrvatskoga iseljeničkoga tiska toj informiranosti.

To je donekle i razumljivo, znamo li da je hrvatski iseljenički tisak, ponajvećma, bio usmjeren iznošenju hrvatske problematike i hrvatskog života u novoj sredini, a

manje prijenosu informacija iz domovine, što je, dakako, u kontekstu ratnih zbivanja u Vukovaru i Hrvatskoj 1991. godine bio bitan nedostatak, jer je smanjena razina obavijestenosti hrvatskih iseljenika, ali je, istodobno, smanjena i mogućnost da hrvatski iseljenički tisak sudjeluje u informiranju šire međunarodne javnosti o tome što se uistinu u Hrvatskoj i Vukovaru 1991. godine zbivalo. To je rezultiralo, zapravo, mnogo manjim brojem priloga, članaka i osvrta o Vukovaru, nego bi se to moglo pretpostaviti s obzirom na značenje Vukovara, a još više s obzirom na angažman hrvatskoga iseljeništva u obrani Domovine.

Tek su neke od analiziranih tiskovina, napose australski *Hrvatski vjesnik* i *Spremnost* redovito i razmjerno opsežno izvješćivali o zbivanjima u i oko Vukovara 1991. U drugim se tiskovinama izvješćivalo povremeno i očito s nedovoljno pravih i pouzdanih informacija.

Međutim, valja, također, sasvim otvoreno priznati da je unatoč navedenom i hrvatski iseljenički tisak vrlo brzo prepoznao, i na simboličkoj i na identitetskoj razini, značenje fenomena *Vukovara '91*. Navedeno je u iseljeničkom tisku osobito došlo do izražaja u danima i tjednima nakon srbijanske okupacije Vukovara. Potonje će pokušati potkrijepiti s tek nekoliko odabralih i najzornijih primjera.

*Hrvatski vjesnik*¹ u broju od 1. studenog 1991. godine, u tekstu – *Molim vas da ovu poruku shvatite kao apel*, s nadnaslovom – *Zaustavite rat u Hrvatskoj, dajte šansu Vukovaru*, donosi nepotpisano izvorno svjedočanstvo jednog vukovarskog stradalnika datirano od 27. listopada, dakle, iz razdoblja najtežih iskušenja branitelja i stanovnika Vukovara. U tom tekstu, između ostalog, stoji da se u Vukovaru “*vođi rat do istrebljenja*”, da je “*smrt postala najvažniji dio života u ovom porušenom gradu*”, da “*Vukovar nije samo skup zgrada, on je živi organizam koji diše. Vukovar ima svoj krvotok, svoj život koji mu sada oduzimaju. Kidaju njegovo meso, lome mu kosti*”.

Autor ovoga apela do poniznosti moli: “*Ne tražimo ni od koga nikakvu milost, tražimo samo život dostojan čovjeka. Tražimo šansu za našu djecu, šansu da ovi mladići imaju prilike imati svoju djecu*”. U istom broju *Hrvatski vjesnik* prenosi tekst Drage Veselčića iz *Večernjeg lista*: “*Zatišje pred buru?*”, u kojemu su izneseni podatci o gubitcima četničkih i jugoslavenskih oružanih postrojbi u napadima na Vukovar i njegovu okolicu. Iz tih se gubitaka jasno uočava veličina oružane sile koja se sručila na grad i njegovo stanovništvo.

Hrvatski vjesnik od 22. studenog 1991. donosi članak naslovljen *Naš hrabri Vukovar*, u kojemu, između ostalog, piše: “*Hrvatski grad Vukovar i svi borci Vukovara dokazali su i dokazuju vitešku borbu hrvatskog naroda za slobodu i slobodu*”.

dan život u hrvatskoj Domovini, za koju su dali i za koju daju nadljudske žrtve u obrani svakog komadića hrvatske zemlje ... Vukovar nije hrvatski Lenjingrad, niti je to hrvatski Staljingrad niti je to Kartaga ... Vukovar je bio i ostao samo jedno i to hrvatski Vukovar u nadljudskoj borbi protiv stotina i stotina željeznih tenkova i tisuća i tisuća razornih granata, bombi i raka ... Vukovar je simbol, ponos i volja jednog naroda, hrvatskog naroda u borbi za mir, red i ljudsko dostojanstvo, naprama barbarskom teroru iz Srbije ... Vukovar i branioci Vukovara, živi ili tjelesno mrtvi, oni su savjest uspavane Europe ... Vukovar, to je još jedan život, koji nas ujedinjuje i koji nas poziva da krenemo zajednički i naprijed još jače u ovoj borbi protiv terora, za biti ili ne biti.”

U istom broju *Hrvatskog vjesnika*, u članku naslovljenoj *Hrvatska krv, znoj i suze*, novinar Željko Žutelija, osvrće se, između ostalog, na odnos međunarodne političke i šire javnosti prema onome što se zbivalo u Vukovaru. Tako Žutelija piše: “*Vukovarsku tragediju tvori tisuće takvih sudbina u najvećem poslijeratnom stradanju jednoga grada u Europi. Oni koji prežive taj pakao moći će svjedočiti o genocidu nad narodom koji je imao tu nesreću da živi u neposrednoj blizini srbijanske granice preko koje su neprestano stizale nove osvajačke horde, ubijale ljude i razarale Vukovar, a svijet je to promatrao mirno i nezainteresirano, oglušujući se na pozive za pomoć napačenim stanovnicima i ranjenicima ... Europa i svijet izdali su Vukovar. Dopustili su da velikosrpsko militantno ludilo razoriti lijep grad na obali Dunava, a njegovo stanovništvo izvrgne stradanjima kakve ne pamti novija povijest čovječanstva. Nisu pružili pomoć, nisu imenovali agresora, nisu zaustavili rat ... Svijet nije htio vidjeti istinu, a Vukovar je zbog toga stradao i napisljetu pao*”. Žutelija, također, ističe i dilemu kako je hrvatska javnost prilično podijeljena u ocjeni je li Hrvatska mogla pružiti veću i djelotvorniju pomoć Vukovaru.

U *Hrvatskom vjesniku* od 6. prosinca 1991., u članku naslovljenu *Sloboda sviće u Hrvatskoj*, Željko Žutelija, između ostalog, piše: “*Vukovarska borba protiv nadmoćnijeg neprijatelja, katkad i u omjeru jedan spram sto, junačka je pobeda boraca koji su nadmašili sve dosad poznate vojne teorije o izdržljivosti, hrabrosti i otporu tehnički i brojčano višestruko snažnijem neprijatelju*”.

Hrvatski vjesnik u brojevima od 13. i 20. prosinca 1991. donosi razgovor I. Butkovića s vukovarskim braniteljem Markom Baketom pod naslovom – *Hirošima kao blaga imitacija Vukovara*. U ovom opsežnom i emotivnom razgovoru istaknute su sve strahote rata i velikosrbijanske agresije koja je pogodila Vukovar, ali su i naglašene stano-vite nepoznanice, pa i kontroverze vezane uz vukovarska tragična događanja.

Izdvojio bih tek nekoliko vrlo upočatljivih misli: “*Kad je trebalo braniti Hrvatsku, Vukovar je pokazao i dokazao kako bi se u stvari moralo braniti Hrvatsku ... I nikada, vjerujem da nikada više neće ni jedan grad toliko živjeti od obećanja kao što je živio Vukovar ... Onda pokušajte bar razumjeti koliko su ljudi u Vukovaru sami sebe uvjeravali da se mora uspjeti, jer poslije svih tih patnji nismo jednostavno ni pokušali zamisliti što će se desiti ako padnemo*”.

Kraći osvrt na kontroverze oko obrane i pada Vukovara daje i *Nezavisna Država Hrvatska*² u broju iz studenog 1991. godine. Tako u članku naslovlenom *Podpisano 12. primirje a razaranja Hrvatske se nastavljuju*, između ostalog piše: “*Zadnjih su se dana čule razne kritike svezane sa obranom ovog čvrstog hrvatskog uporišta. Putem faxa primili smo razne obavijesti kako od Radija Vukovar tako i od nekih čelnika, koji se tuže da je Vukovar zaboravljen i napušten od Zagreba*”.

Međutim, isti list u listopadskom broju daje ocjenu simboličke i stvarne važnosti Vukovara, jer u tekstu naslovlenom *Vukovar - hrvatski Siget*, između ostalog stoji: “*Slupan, razrušen, uništen, opsjedan, bombardiran iz zraka, Dunava i zemlje, podnoseći junački sve napadaje i - gubitke, sve nedajeći nestasice najelementarnijih sredstava života a i obrane - postao je simbol hrvatskog junačtva i odlučnosti da se na tom istočnom položaju okrnjene Hrvatske - brani hrvatski suverenitet i državna nezavisnost*”.

Na vijest o padu i okupaciji Vukovara *Hrvatski glas*³ iz Kanade u broju od 30. studenog 1991. cijelu stranicu posvećuje Vukovaru. U članku pod naslovom *Vukovar je pao* stoji: “*Herojski otpor stanovnika Vukovara i junaštvo hrvatskih dobrovoljaca ulazi u krvavu povijest borbe u ime života Hrvatske! Zaslужuju zlatne medalje stupova demokracije svijeta. Novi Vukovar će biti tvrdjava na medji istoka i zapada*”.

O zbivanjima u Vukovaru piše i *Zajedničar*.⁴ U broju od 23. listopada 1991. godine *Zajedničar* donosi prilog naslovlen *U Vukovaru težak poraz srpskih elitnih snaga*. U njemu između ostalog piše: “*Kada se bude pisala povijest hrvatskoga obrambenog rata, Vukovar će zasigurno imati počasno mjesto*”.

Istaknuo sam već da se prema sustavnošću praćenja zbivanja u i oko Vukovara, uz *Hrvatski vjesnik* ističe i drugi tjednik hrvatskih iseljenika u Australiji – *Spremnost*.⁵ Izdvojiti ću samo nekoliko naslova priloga koje *Spremnost* donosi od rujna do prosinca 1991. godine, i to uglavnom na naslovnoj stranici. Primjerice: *Tisuće terorista juriša na Vukovar* od 8. listopada, *Vukovarska tragedija* od 22. listopada, *Protivnik razbijen pred Vukovarom* od 5. studenog, *Legendarni branitelji Vukovara* od 26. studenog.

U broju od 26. studenog *Spremnost* na naslovnoj stranici donosi članak naslovlen *Bit će mesa, bit će mesa, klat'*

ćemo Hrvate..., u kojemu između ostalog piše: "Bile su to riječi pjesme koja je odjekivala ulicom grada Vukovara kada su 'osloboditelji', noseći svoje simbole - mrtvačku glavu i noževe, pjevali i spremali se na novo klanje. Bilo je to prikazano, a i čulo se na svim kontinentima svijeta, no svi su se napravili kao da ne razumiju. Strašno!" U simboličkom smislu, u *Spremnosti* se Vukovar uspoređuje s Leonidom koji brani Termopiljski klanac (u broju od 29. listopada 1991.).

Ovo je bio tek izbor najznačajnijih članaka i priloga, koje je hrvatski iseljenički tisk objavio o Vukovaru u rujnu, listopadu, studenom i prosincu 1991. godine. Nije riječ o velikom broju članaka, ali se i iz njih dade uočiti temeljni stav hrvatskoga iseljeničkoga tiska prema fenomenu *Vukovara '91*. Vukovar je, dakle, *hrvatski Siget*. Vukovar je simbol hrvatskoga junačtva i odlučnosti. Vukovar je tvrdjava na medji istoka i zapada. Vukovar će u povijesti hrvatske borbe za slobodu imati počasno mjesto.

Sasvim je jasno da se potpuniji uvid u nazočnost fenomena *Vukovara '91* u hrvatskom iseljeničkom tisku može dobiti tek analizom cijelog desetogodišnjeg razdoblja, koje mora obuhvatiti najširi mogući spektar iseljeničkih tiskovina i drugih hrvatskih medija, napose radija, iz svih dijelova svijeta u kojima Hrvati žive. Međutim, i ovaj kratki pregled bio je više nego dovoljan za zaključak, da je hrvatski iseljenički tisk, unatoč nizu ograničenja, zbivanjima u i oko Vukovara dao zasluženo mjesto, označivši fenomen *Vukovara '91*. stožernim događajem hrvatske borbe za slobodu i državnu neovisnost.

BILJEŠKE

¹ *Hrvatski vjesnik* je tjednik hrvatske zajednice u Australiji koji od 1983. godine izlazi u Melbournu, u državi Victoria. U ovome je prilogu analizirano 16 tjednih brojeva, od 6. rujna (broj 389) do 19. prosinca (broj 404) 1991. godine.

² *Nezavisna Država Hrvatska* je mjesecišnik, slobodno glasio ujedinjenih Hrvata, koji od 1961. godine izlazi u Torontu u Kanadi. U ovome su prilogu analizirana četiri broja, od rujna (broj 365) do prosinca (broj 368) 1991. godine.

³ *Hrvatski glas* je dvotjednik, glasio Radićeve iseljene Hrvatske, iz kanadskoga grada Nanaima. Izlazi od 1929. godine. Analizirano je ukupno osam brojeva lista, od 31. kolovoza (broj 16) do 25. prosinca (broj 23/24) 1991. godine.

⁴ *Zajedničar* je tjednik, glasio Hrvatske Bratske Zajednice iz Pittsburgha. Tjednik je počeo izlaziti 1905. godine. Analizirano je ukupno sedamnaest tjednih brojeva, od 4. rujna (broj 34) do 25. prosinca (broj 51) 1991. godine.

⁵ *Spremnost* je tjednik koji od 1958. godine izlazi u Sydneyu u Australiji. Ukupno je analizirano 16 tjednih brojeva, od 3. rujna (broj 35) do 17. prosinca (broj 50) 1991. godine.

III.

PRINOSI
—
OBJEKTIVNOJ
—
SLICI

Zlatko
KARAČ

Arhitektonski fakultet, Zagreb

TRAGEDIJA URBANE BAŠTINE VUKOVARA

Razaranje hrvatskog i
europskog identiteta
grada 1991.

Do ratnih razaranja 1991., Vukovar je po svojoj dojmljivoj povijesnoj fizionomiji, brojnosti i dobroj sačuvanosti spomeničkog fonda spadao među najvrednije urbane cjeline u kontinentalnom dijelu Republike Hrvatske.

Položaj grada, uvjeti nastanka

Formiran je na povišenome lesnom platou uz desnu obalu Dunava, na ušću rječice Vuke. Smješten je na granici dviju povijesnih regija – Slavonije i Srijema – na reljefno slikovitom položaju gdje se niski slavonski ravnjak naglo penje na brdske obronke Fruške gore. Topografske su razlike u samoj povijesnoj jezgri između niskog dijela uz obale rijeke (78 m.n.v.) i povišenog platoa na kome su izgrađeni franjevački samostan, vodotoranj ... itd. (109 m.n.v.), više od 30 metara. Stoga grad ima vrlo dojmljivu siluetu, posebno na sjevernome dunavskom prospektu.

Kroz povijest, Vukovar se razvijao kao podunavski lučki grad s jakom trgovinom i obrtom (brodogradnja, ciglane, ribarstvo), s prometnim povoljnositima vezanim uz važnu kraljevsку cestu i most na Vuki, te kao centar prrade za bogato ruralno zaleđe (mlinovi). U novije vrijeme prepoznatljiv je kao industrijsko središte (“Borovo”, “Vuteks”, “Vupik”).

Prema posljednjem je predratnom popisu stanovništva grad Vukovar imao 44.639 žitelja (1991.), i po veličini je zauzimao 11. mjesto među hrvatskim gradovima.

Urbana topografija

Suvremenu urbanu aglomeraciju Vukovara čine četiri, po karakteru i vremenu nastanka, različite gradske cjeline.

- STARI VUKOVAR na desnoj obali Vuke i Dunava izgrađen je organično i nepravilno, formirajući zgušnute nizove kuća uz krivudave ulice u dobro zaklonjenim prodolinama – “surducima”, kroz koje su prolazili putevi

vi. Povijesno, ovo je građanski trgovačko-obrtnički dio Vukovara u kojem se do danas održalo gradsko središte. Visoke terase ("Švapsko brdo", "Milovo brdo", "Mitnica"...) koje poput vijenca štite povijesnu jezgru smještenu u dolini, planski i postupno se izgrađuju tek od početka XIX. st., uglavnom nizovima tipiziranih kuća ruralne fisionomije.

- NOVI VUKOVAR, mnogo manji dio grada na lijevoj obali Vuke, s također planski trasiranoj mrežom ulica, naseljen je početkom XVIII. st. (od 1722.). U prošlosti sjedište je feuda Eltz, županijske uprave, suda i vojnoga garnizona.
- BOROVO, treća i najnovija gradska cjelina nastaje kao industrijsko naselje visokih urbanih kvaliteta (od 1931.) na dotada nenapučenome ravnom terenu uz Dunav, tri kilometara sjeverozapadno od Vukovara. Izvorno je koncipirano kao zasebni satelitski "vrtni grad", no danas je Borovo struktorno povezano s Vukovarom u gradsku konurbaciju.
- LUŽAC (stara Eltzova pustara), kao četvrta sastavnica suvremenog Vukovara, preko lučke i skladišne zone Prijeva koja spaja Borovo i Vukovar, danas je inkorporiran u gradsku cjelinu.

Urbani razvoj i izgradnja grada – oblikovanje identiteta grada

- Na širem gradskom području postojalo je još od vremena neolitika (V. tisućljeće prije Krista) nekoliko utvrđenih prapovijesnih naselja smještenih uz močvarne obale rijeka ili na povиšenim "gradecima" (danas su to lokaliteti "Lijeva bara", "Desna bara", "Kriva bara", "Supoderica", "Ciglana Eltz", "Najparov vrt", "Petri skela", plato Gimnazije, i malo izvan grada Vučedol).

- U razdoblju rimske antike (I.-IV. st.) prostor oko ušća Vuke nije naseljen, ali neki slučajni nalazi (lokaliteti "Petri skela", "Velika skela", "Olajnica", perivoj Eltz) ipak upućuju na postojanje manje cestovne stacije ili utvrđenja (*propugnaculum*) na dunavskom *limesu*.

- Prva ranosrednjovjekovna naseobina sa zemljanim drvenom utvrdom nastala je visoko iznad Dunava na platou oko današnjega samostana i gimnazije (vjerojatno krajem VIII. st.), a protezala se sve do "Lijeve bare", gdje je otkrivena velika starohrvatska nekropola bjelobrdskoga kulturnog kruga (X.-XIII. st.). Slična manja grobišta kao indikacija još nekih ranosrednjovjekovnih naselja utvrđena su i na "Krivoj bari", te uzduž glavne ulice Novog Vukovara.

- Početkom XIII. st. grad je već morao biti vrlo razvijen jer se Vukovar u prvim pisanim izvorima spominje

kao središte županije (*in comitatu de Wolkou*, 1220.). Romaničko-gotička utvrda s tri kule građene opekom (*castrum Walkow*, 1231.), stajala je povrh "Bećarskog križa", a nastajala je u nekoliko faza (srušena 1752.). Uz nju se na današnjemu samostanskom brijezu formirala jezgra staroga jobagionskog naselja zaštićenog palisadama. U to vrijeme već je postojalo i trgovačko podgrađe, *suburbium* (Radićeva ulica i priobalje Vuke), koje vrlo rano dobiva status "slobodnoga kraljevskoga grada" (1231.). Treća cjelina srednjovjekovnoga grada, trgovište Varoš (*Warasy*, 1286.), nalazila se na lijevoj obali Vuke (negdje oko novog stadiona) i egzistirala je kao posebno naselje do početka XVI. st. kada je raspunjena. U srednjovjekovnom Vukovaru zabilježeno je i sjedište arhiđakonata (spom. 1229.), dvije župe (spom. 1251.), te kamene romaničke crkve Sv. Jurja i Sv. Lamberta.

• U razdoblju turske vladavine (1526.-1687.) Vukovar gubi značenje, pa se spominje tek kao *kasaba*, a u upravnom pogledu kao *nabija* (XVI. st.) i kasnije *kadiluk* (XVII. st.). Prema *Defteru* s kraja XVI. st. u gradu je bilo deset mahala s 233 kuće. Kasnije, tijekom XVII. st. broj mahala opada, ali se broj kuća do kraja turske vladavine povećao na oko 350, uz 2500 žitelja u gradu (koeficijent 7 st./kuća). Turski je Vukovar zauzimao otprilike isti prostor kao i srednjovjekovni grad, s površinom od 20,5 ha i u to vrijeme je bio veći od bilo kojega grada na slobodnom dijelu Hrvatske. Nepravilna gradska matrica i najveći dio građevnih struktura također je kroz cijelo tursko razdoblje kontinuirao još od srednjeg vijeka, budući da grad prilikom zauzimanja (1526.) nije razaran, a ni kasnije tijekom XVI. i XVII. st. nije bilo ni bitnih degradacijskih procesa, ni većih razvojnih poticanja (grad stagnira).

Na glavnom putu sultana Sulejman izgradio je veliki drveni most preko Vuke (1526.; srušen 1772.), a podignuto je i sedam *džamija* ili *mesdžida*, te *karavanseraj*, tri *hana*, derviška *tekija*, *hamam*, *mektebi* i još barem tri manja mosta.

Turci su napuštajući Vukovar (1687.) do temelja spali i ispraznili grad koji u narednih nekoliko godina osim vojnika nije imao stalnih žitelja. Prva obnova postturskog Vukovara izvršena je na novoj, do tada nenapuštenoj lokaciji na "Otoku" uz ušće Vuke (od 1691.), gdje je iz okolnih sela kolonizirano posve novo stanovništvo (prema popisu iz 1698. *Insula Vukovariensis* je imala 57 kuća). Prava barokna revitalizacija Vukovara bila je moguća tek nakon radijalnog čišćenja ruševina turske kasabe (oko 1700.), kada se grad ponovno izgrađuje na negdašnjoj lokaciji, ali bez strukturnog kontinuiteta i sa posve izmijenjenom urbanom matricom. Stoga turski Vukovar (poznat prema planu iz 1687.) nije ostavio trag u kasnijim razvojnim faza-

ma naselja osim u nekim dijelovima koridora glavne ulice, a eventualni turski prezici posve su se izgubili u kasnijim čestim rušenjima uslijed poplava, velikih požara i planskih regulacija koje su provođene od kraja XVIII. st.

• Pod austrijskom komorskom vlašću grad se revitalizira, podižu se i neki drveni javni objekti izrazitih pučkih karakteristika: prva pravoslavna crkva (oko 1690.), prva franjevačka crkva (1707.), te državna pošta (1695.). Stambene kuće također su isprva bile građene od drveta, pletera i čerpića, a pokrivane su šindrom i trstikom, pa su vrlo česti požari u kojima nestaju čitave gradske četvrti (1736., 1743., 1755.). Ništa od toga najranijeg sloja vukovarskoga “drvenog baroka” nije se očuvalo.

Prve tvrdo zidane građevine izrazitih stilskih obilježja vukovarske su barokne crkve, koje gotovo sve nastaju tijekom prve polovice XVIII. st.: dvokatni franjevački samostan (1723.–1756.) s crkvom Sv. Filipa i Jakova (1723.–1733.) i monumentalnim zvonikom (*M. Weichmann*, 1773./1774.), pravoslavna crkva Sv. Nikolaja (1733.–1737.; pregrađivana 1755. i 1763.), kapela Sv. Roka kraj dvorca sa slikovitom drvenom lukovicom na zvoniku, i drugim elementima pučkog baroka (1740.; pregrađena 1805. i 1858.), negdašnja grobna kapela Sv. Križa (1741.–1744.; izgorjela 1921.), mala kapela Sv. Ivana Nepomuka u parku ispred samostana (1749.), te zatvorska kapelica u dvorištu Županije (oko 1780.). U to vrijeme u Vukovaru su sagrađene čak četiri škole (1730.–1743.). Najstarije zidane građanske kuće katnice, s karakterističnim masivnim arkadama i otvorenim, nadsvodenim trijemovima u prizemlju nastaju oko dvaju baroknih gradskih trgova trokutaste osnove u Starom Vukovaru (kuće Mihailović, Bingulac, Poić..., 1750.–1790.).

Organizacija baroknoga grada poznata je s Frastove karte (1733.), Blumenove (1759.) i Schraudove karte (1795./1796.), koje jasno pokazuju da Vukovar tada još nije prešao svoj srednjovjekovni i turski duktus, osim u podužnom širenju uz glavni put Osijek–Beograd (*Via longa regia*). Na kraju XVIII. st. grad se prostirao do “Milovog brda” i do početka *surduka* (prodolina), a pred veliku kugu (1795.), nakon samo jednog stoljeća postturske urbanizacije brojio je 1000 kuća, s 5651 stanovnikom. Na prijelazu XVIII./XIX. st. kroz središte grada sagrađena je zidana kanalizacija, kao prva velika komunalna intervencija.

S Novim Vukovarom na lijevoj obali Vuke, stari je dio povezan masivnim zidanim mostom koji je posljednja kasnobarakna gradnja u Vukovaru (*J. Rubigger*, 1787.; srušen 1932.). Prostor Novog Vukovara naseljava se tek poslije 1722., isprva oficirima i podanicima Komore, a kasnije službenicima feuda Küffstein (od 1728.) odnosno Eltz (od

1736.) i Srijemske županije, koja je ovdje imala sjedište (od 1745.). Uzduž jedine, u to vrijeme, izgrađene ulice u novom je dijelu do kraja XVIII. st. nastalo oko 100 masivno građenih prizemnica s karakterističnim visokim krovistiama.

• Iako se Novi Vukovar razvija istovremeno s baroknim Starim Vukovarom, većina ovdašnjih građevina nosi odlike ranoga klasicizma kojega donose vojni inženjeri. Već polovicom XVIII. st. na mjestu današnjega suda nastaje kompleks konjaničke kasarne (srušene 1902.), a kasnije se grade još dvije manje vojarne. Umjesto stare feudalne kurije (iz 1736.) gradi se monumentalni ranoklasicistički dvorac Eltz (1749.-1751.; dograđivan 1781., 1811., 1824. i kasnije na izmaku historicizma). Malo dalje nastaje i elegantna palača Županije s istaknutim središnjim rizalitom, naglašenim prizemnim trijemom i krovnim timpanonom s velikim grbom (*J. Hatzinger*, 1773.). Nasuprot dvorcu nalaze se četiri kurije uprave vlastelinstva s kraja XVIII. st. Na drugom kraju, bliže mostu sačuvane su klasicističke katnice Rogulić i Uglješić (srušena u Domovinskom ratu), te kurija Adamović (oko 1840.) i hotel "Lav" (1856.; srušen nakon poplave 1965.). Do kraja stoljeća sagrađen je veliki jednokatni objekt manufakture svile, dvije pivovare i dva mlina, te mnoštvo vodenica uz dunavsku obalu.

Klasicizam se u baroknom ambijentu Starog Vukovara javlja znatno kasnije, tek početkom XIX. st., i to sa svega nekoliko objekata poput uglovnice obitelji Stanišić i otmjene zgrade Gradskog magistrata, *Domus oppidana* (*A. Semper*, 1817./1818.). Kod ušća Vuke gradi se drveni most (1847.). Iz toga su doba donedavno još postojale pučke kuće tršcare – "nabijače" (Kačićeva ul., Podvuka). Na izvoru Dobra voda, nedaleko od grada, izgrađena je pravoslavna kapela Sv. Petke (1808.-1811.). Od javne plastike ambijentalno su vrijedni kameni "Bećarski križ" (1805.) i raspeilo *Ex voto* od kovanog željeza ispred franjevačke crkve (1840.), oba uništena u nedavnom ratu.

Bidermajer također jedva da je ostavio trag u Vukovaru (kuća Ensminger u glavnoj ulici).

Osim kuge (1795./1796.), određeni zastoj u razvoju naselja tijekom prve polovice XIX. st. prouzročili su opetovani veliki požari (1809., 1822., 1833. i 1836.). Katastrofalne posljedice izazvao je požar 1822. koji je uništio 327 stambenih zgrada i 600 gospodarskih objekata – trećinu ondašnjega Starog Vukovara (iz te godine sačuvan je plan regulacije gradskog središta *G. Homera*). Vukovar je 1850. brojio 6178 stanovnika i 1233 kuće.

• U drugoj polovici XIX. st. grad se naglo širi prema periferiji uz izlazne putove prema selima, a osobito na "Mitnici" i na "Šapskom brdu", koji su izgrađeni tipizira-

nim nizovima kuća "zabatnoga" ruralnog tipa. Stari i Novi Vukovar tek tada se ujedinjuju u jedinstvenu gradsku općinu (1873.) i to je razdoblje velikog prosperiteta. Većina ulica pokriva se kalandrom (1876.), do Vukovara je stigla i željeznica (do predgrađa 1879.; do grada 1891.; produžetak oko grada 1912.), a uvodi se i elektrika (1909.). Izvedeno je raskošno ozelenjavanje glavne novovukovarske ulice sadnjom četverostrukog drvoreda (*M. Lancosz*, 1903.). Na prijelazu stoljeća grad broji 2610 kuća i 10.032 stanovnika (1901.).

U razdoblju historicizma u središtu Vukovara nastalo je više kvalitetnih pseudostilskih realizacija: palače Paunović (1867.), Jirkovsky (*K. Kaellcseny*, 1874.), Landesmann (1893.), Njemačka škola na "Švapskom brdu" (1891.), Obrtna škola (1892.), Gimnazija (*F. Streim*, 1894.), hotel "Grand", kasnije Radnički dom (*V. Nikolić*, 1895.-1897.), Kotarski sud (*A. Tokos*, 1902./1903.), Srpski dom (1905.) te na prijelazu historicizma u secesiju, zgrada Srpske pravoslavne opštine (*M. Matić*, 1909./1910.). Vrijedno je spomenuti neobaroknu adaptaciju dvorca Eltz (*V. Sidek*, 1895.-1907.) i otmijenu paladijansku vilu Knoll, kasnije mali dvorac Eltz (građen oko 1860.). Među desetak historicističkih kapelica ističu se: mauzoleji Paunović (*A. Tokos*, 1898.), Eltz (*V. Sidek*, 1907.), Panić i Stanić (*M. Pilar*, 1906.), kapela Gospe od hrasta na Priljevu (*I. Möller*, 1891./1892.). Od monumentalnih sakralnih gradnji osobito su dojmljivi primjeri kupolna sinagoga (*L. Schöne*, 1889.; srušena 1958.) te velika dogradnja franjevačke crkve (*R. Jordan*, 1896./1897.). Grade se i mnogobrojni objekti rane industrijske arhitekture: Eltzov žitni magazin (1860.), mlinovi, vatrogasno spremište (1866.; srušeno poslije 1965.), klanonica (*A. Tokos*, 1901.)...

- Osim vrlo uspjele adaptacije kalvinske crkve (*F. Funtak*, 1910.) i zgrade Madžarske škole (1911.; dograđena 1922.) prave secesije u Vukovaru gotovo i nema. Javljuju se tek kompozitni oblici tirolske i ugarske secesije, npr. zgrada željezarije Tachtler u središtu grada (1914.). Vrlo su vrijedne *art deco* međuratne realizacije *F. Funtaka* i *Karlovske*, te *A. Freudenreicha* (Hrvatski dom, 1919.-1922.), a posebice *E. Gölisa* (vile u Kidričevoj ulici, uglavnicu Gašparove apoteke (1927.), dječjeg dispanzera, stare zgrade Srpske banke (1922.), kuće "Tehničara", kuće Milanković (1925.), itd.). Dvadesetih i tridesetih godina u Vukovaru djeluju i domaći školovani majstori graditelji: *F. Treml*, *F. Kundl*, *M. Kerek*, *M. Puches*, itd.

- U obližnjem Borovu, u oblicima avangardne moderne češkim se kapitalom gradi veliki kompleks industrijskoga grada "Bata-ville", paradigmatska realizacija europ-

skog značaja (*F. L. Gabura, V. Karfik, A. Vitek*, 1931.-1938.). Neposredno pred II. svjetski rat Vukovar već ima 60 ulica i šest trgova.

• Nove urbanističke planove u razdoblju 1945.-1991., a osobito poslije velike poplave 1965. kada je teško oštećeno gradsko središte, izradili su *M. Maretić, R. Miščević, A. Paunović* i *M. Salaj*.

Iz novijeg vremena zapažene arhitektonске realizacije ostvarili su: *A. Dragomanović* (robna kuća, 1969./1970.), *M. Salaj* (hotel "Dunav", 1976.-1980.), *P. Kušan - S. Kolobov* (novi vodotoranj, 1962.-1968.), *M. Šosterić* (industrijska pekarnica na Priljevu, 1972.-1976.), *B. Velnić* ("Nama", 1979.). Kvalitetnu stambeno-poslovnu interpolaciju u Nazorovoju ul. projektirala je *B. Marušić* (1976.-1978.) a brojne nove stambene i industrijske gradnje izveli su i vukovarski arhitekti *I. Mikić, M. i T. Papić, V. Pokas, A. Kedmenec, S. Marušić, V. Štimac, Đ. Skrbin*, i dr.

Na javnim gradskim prostorima do Domovinskog je rata stajalo nekoliko vrijednih skulptura *A. Augustinčića, G. Antunca, Ž. Janeša* i *B. Crnjaka*. U Dudiku, na periferiji Vukovara, nalazi se Spomen-park posvećen žrtvama II. svj. rata (prvi spomenik *Z. Kolacio*), kasnije uređen kao vrlo uspјelo djelo *B. Bogdanovića* (1980.).

Ratna razaranja grada 1991. i prepostavke obnove

Za tromjesečne srpske opsade Vukovara u jesen 1991. (25. 8. - 18. 11.) u artiljerijskim je napadima na grad ispaljeno preko 100.000 granata. Sustavna rušenja Vukovara nastavljena su i tijekom nekoliko godina okupacije (do 15. 1. 1998. kada je dovršen proces reintegracije), te je u konačnici posve razorena povijesna cjelina i gotovo sav spomenički fond Vukovara. Osobito su teško stradale najvažnije urbane dominante, simboli hrvatskog identiteta grada: franjevački samostan s crkvom (samo na tom kompleksu ratna šteta je 45,5 milijuna kuna), brojne kapele, dvorac Eltz (41 milijun kuna), palača Županije (20 milijuna kuna), Gimnazija (17,5 milijuna kuna), rodna kuća nobelovca L. Ružičke, barokna jezgra ..., no uništena je i gotovo sva industrija, komunalna infrastruktura i gotovo 3/4 stambenog fonda. Ukupna ratna šteta u gradu procijenjena je na 8,15 milijardi kn.

Obnova grada (odvija se od ljeta 1998.) temelji se na dokumentaciji pripremljenoj u okviru UNESCO-ovog "Projekta Vukovar" (1995./1996.), te na *GUP-u* (1996.) i *Detaljnog regulacijskom planu uređenja središnjega gradskog područja* (1997.). Spomeničke zgrade uglavnom se obnavljaju u okviru državnog donacijskog programa stručno korektno, uz

provedena konzervatorska istraživanja i nadzor, no za sada u vrlo reduciranim broju samo najvažnijih objekata. Na urbanističkoj razini obnove dosadašnji rezultati se mogu ocijeniti lošima jer je propuštena prilika da se korigiraju (ili ne obnavljaju) ranije nekvalitetno planirani ili divlje izgrađeni dijelovi grada, posebno ekstenzivna periferija i lučko-industrijski bazen Priljeva. Politička pretpostavka obnove "svatko na svoju parcelu, svatko u svoju kuću" rezultirala je nesustavnom "točkastom" obnovom individualnih objekata s bezbrojnim kavernama i srušenim međuprostorima koji se za sada neće obnavljati (zbog demografskih gubitaka, raseljavanja stanovništva i nepoznatih vlasnika oko 40% urbane strukture nije u programu obnove), što će za dugo vremena stvarati sliku *srušenoga grada*.

Elementi spomeničke valorizacije grada

U vrijednosnom pogledu najdominantniji stilski sloj povijesnog dijela Vukovara je korpus baroknih građevina, a brojnošću i kvalitetom realizacija izdvajaju se i zgrade iz razdoblja visokog historicizma. Najvrijedniji spomenički sklopovi na području grada Vukovara su:

- MEĐUNARODNE VRIJEDNOSTI (0. kategorija): arheološki lokalitet Vučedol;
- NACIONALNE VRIJEDNOSTI (A kategorija): arheološki lokalitet "Lijeva bara", franjevački samostan sa župnom crkvom Sv. Filipa i Jakova, kompleks dvorca Eltz, palača Županije srijemske, sklop baroknih jednokatnica s trgom u Starom Vukovaru;
- REGIONALNE VRIJEDNOSTI (B kategorija): pravoslavna crkva Sv. Nikolaja, kapela Sv. Roka, kurije Eltz, vila Knoll, palača "Grand" hotela, palača Kotarskog suda, zgrada Madžarske škole i neke građanske kuće u povijesnoj jezgri;
- LOKALNE I MJESNE VRIJEDNOSTI (C, D kategorija): najveći broj pojedinačno zaštićenih građevina na području grada, uglavnom ambijentalnog značenja.

Među urbanističkim intervencijama po svojim se do metima i posljedicama na oblikovanje povijesne jezgre i ukupne urbane aglomeracije Vukovara izdvajaju: prva regulacija grada poslije kuge (1796.), regulacija grada nakon velikog požara (G. Homer, 1822.), izgradnja pojasa željeznice (1891.; produžetak 1912.), te planska izgradnja novoga satelitskoga industrijskoga grada "Bata-ville" (1931.-1938.).

U slici grada valorizacijski se visoko ističe sjeverna dunavska panorama Vukovara i neki mikrourbanistički interijeri u baroknoj jezgri.

LITERATURA

- Filipović, D.; Karač, Z.; Uršić, B. (2000.), *Vukovar - Die Erneuerung des historischen Kerns*, Kulturministerium, Die Verwaltung für den Kulturerbeschutz, die Abteilung für Denkmalpflege Osijek, Osijek.
- Karač, Z. (1992.), *Vukovar and its Architecture*, "Čovjek i prostor"/"Arhitektura", spec. issue, 1: 8-11, Zagreb.
- Karač, Z. (1997a.), "Projet Vukovar" de l'UNESCO, formation de la base..., u: De la Colombe a la paix: 48-61, Ministere de la culture de la République de Croatie, Zagreb-Paris.
- Karač, Z. (1997b.), *Vukovar - Presentation of important buildings for donors (Catalogue)*, u: Vukovar - Reconstruction Challenge: 30-81, Ministry of Development and Reconstruction, RH, Zagreb.
- Karač, Z. (1997c.), *Vukovar - Urban development and architectural heritage*, u: Vukovar - Reconstruction Challenge: 11-14, Ministry of Development and Reconstruction, RH, Zagreb.
- Karač, Z. (2001.), *Der historische urbanistisch-architektonische Komplex der Stadt Vukovar*, u: Kulturparks. Tagungen 2000: 119-123, St. Pölten.
- Karač, Z.; Horvat, V. (1998.), *The Nobel Laureate Lavoslav Ružička Memorial and Research Centre in Vukovar - Preliminary Renewal Study*, HAZU, Zagreb.
- Karač, Z.; Ukrainčik, V. (2001.), *Urbanistisch-konservatorische Aspekte des Wiederaufbaus der Stadt Vukovar*, u: Kulturparks. Tagungen 2000: 129-130, St. Pölten.
- Kereković, B. (1994.), *The Vukovar Project: from the ashes of war...*, "GIS Europe", 3 (1): 30-33.
- Kusin, V. (1998.), *Reconstruction of Vukovar's Heritage*, "Croatia Weekly", 1 (36): 16, Zagreb.
- Paunović, A. (1997.), *Vukovar town planning designs*, u: Vukovar - Reconstruction Challenge: 19-22, Ministry of Development and Reconstruction, RH, Zagreb.
- Predrijevac, Z.; Filipović, D.; Šimičić, Đ. (2001.), *Organisation und Durchführung der Erneuerung der historischen Baudenkmäler im historischen Komplex der Stadt Vukovar*, u: Kulturparks. Tagungen 2000: 131-135, St. Pölten.
- Ukrainčik, V. (1997.), *War damage caused to cultural monuments in the historic urban complex of Vukovar*, u: Vukovar - Reconstruction Challenge: 27-29, Ministry of Development and Reconstruction, RH, Zagreb.
- Uršić, B. (2001.), *Zerstörung durch die Kriegshandlungen und Bewertung der Kriegsschäden an den historischen Baudenkmälern der Stadt Vukovar*, u: Kulturparks. Tagungen 2000: 124-128, St. Pölten.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.), *The Population of Vukovar and the Surrounding Area*, Ekološki glasnik, NZ Globus, Zagreb.

Prilozi

Slika 1.

Grad na rijeci – dunavska veduta Vukovara krajem 19. stoljeća, s glavnim urbanim dominantama: baroknim franjevačkim samostanom (lijevo) i historicističkom kupolnom sinagogom (desno) [razglednica, 1900.]

Slika 2.

Akropola nad baroknim gradom – franjevački samostan s crkvom sv. Filipa i Jakova (utemeljen 1722.); u pozadini je vukovarska Gimnazija [razglednica, 1910.]

Slika 3.

Srce gradanskoga Vukovara – barokni trg okružen reprezentativnim trgovackim kućama (izgrađivan 1750.–1780.) [razglednica, 1916.]

Slika 4.

Srednjoeuropski identitet grada – barokni dvorac i perivoj grofova Eltz (izgrađivan od 1749.) [razglednica, 1916.]

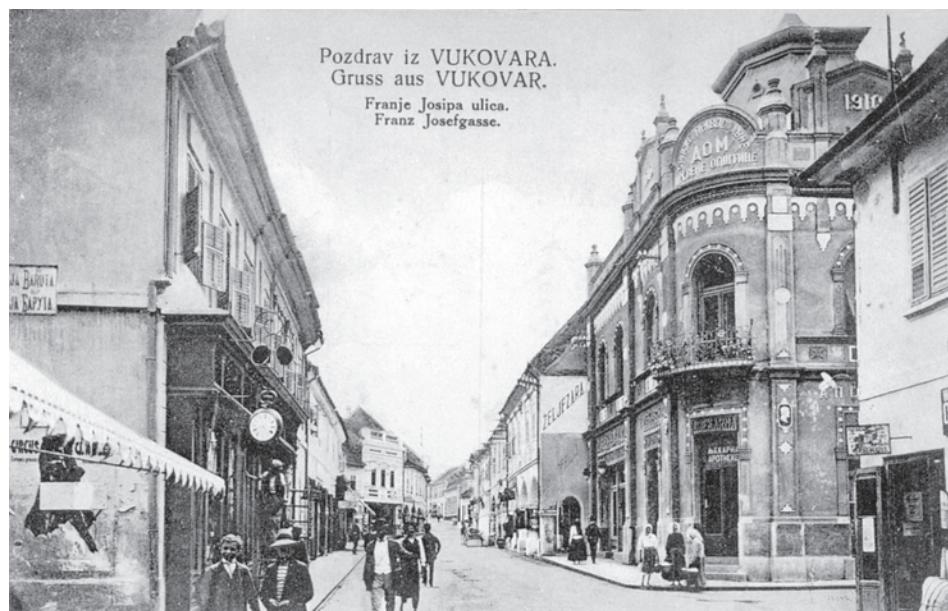
Slika 5.

Simboli povijesnog Vukovara – palača "Grand hotela" (1895.–1897.) i barokni lučni most na starome riječnom ušću Vuke (1772.)

Slika 6.

Vizure vukovarskog *fin du siècle* – glavna gradska ulica početkom 20. stoljeća [razglednica, oko 1910.]

Slika 7.

Pred rodnom kućom nobelovca Lavoslava Ružičke (smještena krajnje desno) – pogled na glavnu ulicu tzv. Novog Vukovara [razglednica, 1916.]

Slika 8.
Dvorac Eltz (spomenik "A" kategorije) – Gradski muzej i rezervna ratna bolnica: rata Šeta 5,56 milijuna Eura, bez muzejskog inventara
[foto: J. Zentner, 1992.]

Slika 9.

Dvorac Eltz – dvorišno krilo razoren avionskom bombom, tzv. "krmačom", težine 500 kg [foto: arhiv "Vjesnika"]

Slika 10.

Franjevački samostan, zvonik i crkva sv. Filipa i Jakova (spomenik "A" kategorije) – u izvješćima TV Beograd 1991. redovito spominjano kao "ustaško mitraljesko gnezdo": *ratna šteta 6,15 milijuna Eura* [foto: Z. Karač, 1998.]

Slika 11.

Franjevački samostan, klaustar – za opsade grada služio je kao civilno sklonište i kao spremište sakralnih i muzejskih umjetnina, uz ostalo i Zbirke Bauer

Slika 12.

Hrvatski dom, secesijsko gradsko kazalište (spomenik "C" kategorije) – građevina potpuno uništena u požaru izazvanom napalom bombama: *ratna šteta 1,1 milijun Eura, bez opreme* [foto: Z. Karač, 1997.]

Slika 13.

Hrvatski dom – vanjština objekta razorena granatama s pancirnim punjenjem, ispaljenim s dunavskoga ratnog brodovlja JRM [foto: Z. Karač, 1998.]

Slika 14.

Gimnazija (spomenik "C" kategorije) – školski objekt granatiran zapaljivim fosformim bombama (izazivaju požar kojega nije moguće ugasiti): *ratna šteta 2,38 milijuna Eura, bez opreme* [foto: "Hrvatska elektroprivreda" / UNTAES, 1996.]

Slika 15.

Rodna kuća nobelovca Lavoslava Ružičke (spomenik "B" kategorije) – muzejski objekt s memorijalnom zbirkom zapaljen fosformim bombama: *ratna šteta 300.000 Eura, bez muzejskog inventara* [foto: V. Červenka, 1992.]

Ivan
ROGIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

VUKOVAR '91
I PRAKSA
PROTUDRUŠTVA

Agresorski trokut

U mjerodavnim se raspravama o srpskom napadu na Hrvatsku, godine 1991., ponajčešće ističe kako je na djelu međunarodni napad. No, pozorniji pregled pokušaja katalogizacije zbiljskih sudionika agresije otkriva da im preciznost nije bez mane. Pokušaji se, po pravilu, svode na popise organizatora srpskog osvajačkog programa, uglavljene u srpske i drugojugoslavenske političke i vojne ustanove; te na popise mjesnih izvršitelja. Zaciјelo je takva redukcija pogodna za izradu haških optužnica i sličnih pomagala, po općenitom priznanju, spore i ne uvijek dostižne, pravde. Ali i nehotice zamagljuje obrise jasnije slike cjeline. Koliko je vidljivo, osim što su i opisali srpskog organizatora agresije neprecizno, u takvim su katalozima, po pravilu, odsutna i barem još dva, iz današnje perspektive jasno određljiva, sudionika agresije: pojedine države – članice “međunarodne zajednice” i – srpsko protudruštvo u Hrvatskoj.

Ustvrditi kako su pojedine europske države, skupa sa Srbijom, vojno napale Hrvatsku godine 1991., svakako je netočno. Ali nije netočno upozoriti da su pojedine među njima politički, vojno i novčano pomagale u pripremi agresije, te, povremenim intervencijama u događaje na ratisti, aktivno podupirale srpske vojske i paravojske. Neki njihovi časnici, diplomati i obavještajci aktivni su sudionici, dakle, u masovnim zločinstvima koja su poslije postala “predmetom” sudske istrage. No, koliko je vidljivo, njihovih imena na sudskim optužnicama iz Haaga nema. Hoće li ih biti? – pitanje je koje nadmašuje okvir i zadaću ovoga teksta.

U imenovanju drugoga, odsutna, sudionika, uporabili smo riječ “protudruštvo”. Zašto? Tragajući za odgovorom nije nekorisno podsjetiti na nekoliko činjenica i na njihova, manje isticana, značenja.

Primjer prvi. Nakon srpskog zauzeća Vukovara u studenom 1991., okupacijska uprava grada primjenjuje više-vrsne postupke ubijanja i raseljavanja nesrpskog stanov-

ništva, ponajprije, dakako, hrvatskoga. U priručnoj, **političkoj**, literaturi ta je praksa označena "umirujućom" složenicom: etničko čišćenje. Zadržimo li načas zgranuti pogled samo na tehničkoj svrsi postupka postaje očito da mu je cilj određeno naseljeno područje - **isprazniti** i to fizičkim uklanjanjem nesrpskog stanovništva. Moguće je, dakako, takvu nastranost protumačiti moralnom tupošću okupatora, i njegovom rasnom zasljepljeničcu. No tumačenje je odveć jednostavno a da bi bilo precizno. Spomenuti postupci, vidljivo je, izazivaju posve određene **društvene posljedice**. Njihova se najgrublja skica svodi na **odvajanje teritorija** od skupina koje su ga prethodno obitavale. **Odvojen i prazan**, osvojen teritorij postaje glavnim oblikom ratnog plijena.

Ustvrditi kako je na djelu konvencionalna praksa u ratovima za zemlju nije zasnovano. U mnogim primjerima napada jedne države na drugu takve prakse **nema**. Pače, nisu rijetki naporci da se civilno stanovništvo na osvojenom području očuva - ako ni zbog česa drugoga onda radi njegove radne sposobnosti. Predodžba glavnog ratnog plijena u obliku odvojena i prazna teritorija, dakle, posredno ukazuje na činjenicu da agresor nije iz skupine posve konvencionalnih nasilnika. Njegove su namjere zamršenije.

Primjer drugi. U srpskim logorima, poznato je, bilo je zatočeno mnoštvo vukovarskih branitelja. Po brojnim svjedočenjima vidljivo je da su zatočenici bili trajno izloženi sustavnu mučenju i ponižavanju. Ubojstva, namjerna ili slučajna, "prirodno" stoje na kraju takvih postupaka. Njihovu režiju svakako možemo dopisati zločinačkoj maštiji koja je neočekivano dobila priliku za razmahati se. Ali i na ovom primjeru teško je odvojiti pogled od tehničke svrhe primijenjenih postupaka. Očito je da je svrha dvojrsna. Prva je: "ukloniti" Vukovarca da mu se zametne svaki trag. Druga je: ako Vukovarac preživi stigmatizirati ga da se ne usudi nego biti sluga. Podsjecamo, školska definicija stigmatizacije poučava da je to postupak svodenja, redukcije, društvenog sudionika **na položaj ne/osobe**. Postupkom se, dakle, u društvenom okolišu **ukida** sudionik i pretvara u raspoloživi "neživi" predmet. Primijenimo li uvid na vukovarski primjer, postaje očito da se ubijanjem i stigmatizacijom po logorima Vukovarci "ukidaju" kao zbiljski sudionici grada. Gradski se socijalni prostor **prazni** i postaje neovisan o skupini koja ga je obitavala prije. Činjenica da su neki logore preživjeli nije, iz okupacijske perspektive, poželjna. Ali stigmatizacija preživjelih okupacijskoj upravi jamči da će grad, **unatoč preživjelim Vukovarcima**, biti i dalje prazan jer su oni u logorima svedeni na ne/osobe pa se, stoga, i ne mogu pojavit u ulozi grad-

skih gospodara ili autonomnih korisnika. Drukčije: stigmatizacijom je zajamčena gradska praznina, unatoč tomu što su neki Vukovarci fizički logore preživjeli.

Srodnost skicirane svrhe sa svrhom postupaka spomenutih u opisu prvog primjera i više je nego očita. I njome vlada opsесija praznim teritorijem i praznim gradom. Nju ne slabи ni činjenica da su logori, po pravilu, mjesta gdje je nasilje sustavno zadani oblik ponašanja. No u konvencionalnoj agresiji sabiranje borbeno raspoloživa stanovništva "druge strane" u njima nije podređeno nasilničkoj orgiji, nego njegovu isključivanju iz borbenog rasporeda i nadzoru radi eventualne razmjene za zarobljene pripadnike vlastitih postrojaba. Postupci logorskih posada sa zarobljenim Vukovarcima pokazuju da su s tom mogućnošću računali samo u iznimnim prilikama. Glavnina postupaka, npr., cilja na fizičko i socijalno brisanje zarobljenih Vukovaca i na uspostavu **nove praznine** u gradu.

Primjer treći. Tijekom okupacije grada u vukovarskoj su stolnoj crkvi sv. Filipa i Jakova srpski vojnici, poznato je, otukli žbuku sa svih crkvenih zidova. Tako su dokrajčili i sve umjetničke i simbolične tvorbe upisane u njihovu površinu (slike, štukature, reljefe, skulpture). Za sobom su ostavili zidove očišćene/ogoljeli do - cigle. Prizor skoro nametljivo izazivlje pomisao na prije skicirane primjere. Njime vlada praznina koja se u socijalnom iskustvu identificira s učinkom radikalnog nasilja - sa smrću. Sukladno tomu, lako se uspostavlja i nova analogija. "Brisanje" Vukovaraca tijekom okupacije grada i po brojnim logorima postupak je **strukturno srođan** "brisaju" svetih znakova po zidovima glavne vukovarske crkve. "Brisanjem" Vukovaraca uspostavlja se nova zbiljnost **praznog grada**. "Brisanjem" sakralnih znakova i simbola uspostavlja se nova zbiljnost **praznog hrama**. Odlučnost kojom okupacijska uprava ostvaruje tu dvostruku prazninu pokazuje da njezin cilj nije ograničen samo na nadzor socijalnih pokazatelja prisutnosti stigmatizirane skupine. Nego se proteže i na imaginarno područje gdje nastaju označitelji identiteta. Prazni se grad. Ali se prazni i nebo nad njim. Poslije su, podsjećamo, sličnu opsесiju čišćenjem neba očitovale i neke talibanske skupine u prednjoj Aziji rušeći divovske kipove princa Bude uklesane u crkvu/plаниnu. No ta vrst vjerske strasti, koliko je vidljivo, nije bila svojstvena vukovarskim osvajačima. Prije će biti da ih je na uspostavu nove praznine vukovarskog neba natjerao uvid da ubojstvo, praznina, grada nije potpuna ne ubiju li se, isprazne, i njegovi hramovi. Predmet stigmatizacije, dakle, neočekivano se proširio do one granice koja očitovanu opsесiju prazninom neumoljivo približava - tragikomediji. U ne-

malom popisu sličnih povijesnih primjera teško je naći srođne upravo zbog toga. "Očekivane" žrtve brisanja ograničuju se, uglavnom, na nametljivije označitelje političkog poretka.

Primjer četvrti. Na jednoj od središnjih gradskih parcela, kakve urbanisti vole nespretno zvati "slobodna površina", vukovarska je okupacijska uprava podigla, poznato je, "groblje šajkača". Putnik-namjernik s lakoćom bi mogao zaključiti kako su na njemu sabrani spomenički primjeri obrambene hrabrosti vukovarskih branitelja. No groblje vukovarskih branitelja je drugdje, tamo gdje ga i treba očekivati: na posebnu dijelu gradskog groblja. Na "slobodnoj površini" u gradskom središtu pokopano je nekoliko poginulih **agresorskih** vojnika. Ciljani značenjski obrat, izazvan tim premještanjem, i više je nego nadrealan. Obratom je dopušteno da se u spomeničkim likovima vukovarskih branitelja nađu i - agresorski vojnici.

Vidljivo je da skicirani gest agresorske gradske uprave nije izravni otisak, prije nagoviještenje, opsesije praznim gradom i nebom. Naprotiv, gestom se želi utisnuti snažan trag u gradsku zbilju. Ipak, manjak veze između opsesije prazninom i označiteljskog gesta samo je prividan. Značenjski obrat, što ga gest cilja izazvati, dakle, predočiti agresorske vojнике kao gradske branitelje, moguće je režirati samo tamo gdje je, aktivnim brisanjem zbiljskog grada i njegova transcendentnog horizonta, uspostavljena nova **cinična** praznina kao normalno stanje stvari. U zaključnoj crti, značenjskim se obratom smjera poručiti da je zločinstvom stećeno dobro istovrsno onomu koje zločinstvom nije stećeno. Nije, dakako, netočno ustvrditi kako su i u drugim, ratnim, primjerima agresori podizali groblja svojim palim vojnicima. No spomenuti se od drugih razlikuje po dva obilježja: groblje **nije** na groblju; ukopani su predočeni kao branitelji a ne napadači. Takve značenjske poremećaje drugdje, po pravilu, ne nalazimo. Palima se odaju počasti kakve priliče svijetu mrtvih, ali se, pri tomu, ne žele još i izazivati posebni značenjski obrati. Uočena namjera izravno potiče na pitanje: kakav je to agresor koji svoju agresiju režira kao - **mučeničku obranu?**

Protudruštvo i njegovi prijatelji

U ponajvećem broju rasprava odgovori na pitanja, nagoviještena u prijašnjem ulomku, rabe osnovu određenu s dvije glavne odrednice. Prva je pomahnilatali etnocentrizam. Pri tomu se obilno koristi i nemala baština teorijske mrzovlje spram društvenih razlika klasificiranih pridjevom: etničke. Pa i nije neopravданo reći kako je upravo tlak te

mrzovolje za duže vrijeme otežao teorijski razvitak jednog jednostavnog uvida: da polje etničkih razlika pripada, zapravo, konvencionalnoj društvenoj zbilji. Druga odrednica spomenute osnove je kulturna tupost, točnije, "balkanski" mentalitet. Premda je sama odrednica značenjski dosta šarolika, učinila se prikladnom korisnicima raznolikih i maštovitih stereotipa o "balkanskim plemenima", kojima su oni, za zbilja, nadoknađivali manjak mjerodavnih uvida ili provjerena znanja. Isti trag, vidljivo je, rabili su i raznoliki međunarodni činovnici upleteni u posredovanje između ratnih sudionika. Njima je skicirana osnova izgledala posebno praktična jer je olakšavala prijenos **jedinstvene slike** na, kako su voljeli govoriti, "sve strane u sukobu". No glavna je slabost spomenute osnove, i prakse etiketiranja iz nje izvedene, u tomu što se ne slaže najbolje sa činjenicama. Već i zgoljna značenjska posljedica uporabe složenice: srpska agresija na Hrvatsku, poučava da sa slikama simetrije, kakvu implicira složenica "sve strane u sukobu", treba biti oprezan. Razlog je jednostavan: agresija **nije** simetrična socijalna situacija.

Po našoj ocjeni, prije izložene primjere ponašanja agresorske uprave i vojske u Vukovaru, a poslije, dakako, i u drugim hrvatskim krajevima, izloženim agresivnim napadima, manje pogrešno opisuje pojам: **protudruštvo**. Ono je, koliko je vidljivo, izravno zainteresirano za novu **fizičku, socijalnu i simboličnu prazninu** u hrvatskom društvu. Zašto?

Najkraće rečeno, protudruštvo je tvorba koja nastaje kada se etnička ili koja druga zajednica, konvencionalna inače u horizontalnoj strukturaciji društvene zbilje, "premjesti" u ulogu društvenog sudionika koji određuje **vertikalnu** strukturaciju društva. Drukčije rečeno, protudruštvo nastaje kada se jedna horizontalna skupina, ili njezin dio, socijalno konstituira kao (povlaštena) klasa ili, barem, "gornji" socijalni sloj. No sam "premještaj" iz horizontalne u ulogu vertikalnog društvenog sudionika još ne iscrpljuje unutrašnji sadržaj registra promjena koje, pri tomu, predvidljivo nastaju. Pet takvih promjena držimo važnijim od drugih.

Identifikacija. Protudruštvo sebe određuje i opisuje kao **borbenu prethodnicu** ili **rtnu formu** drugog društva, izvan granica zbiljskog maticnog društva, u kojem etnička skupina konstituira svoju svakodnevnicu. Opisujući političko ponašanje srpskih vođa u Hrvatskoj kasnih osamdesetih i devedesetih godina, jedan je hrvatski zastupnik duhovito primijetio kako oni otvaraju kišobran smješta čim počne kišiti u Beogradu; "otvaranje kišobrana" je, dakako, neovisno o tomu ima li ili nema kiše u Hrvatskoj,

gdje je njihova svakodnevica. Budući da su rtna forma, ili, točnije, rtni dio, drugog, izvanskog, društva, njihovo poнаšanje izvedeno je iz ritmova zbilje toga društva. Zato, povratno, u svakodnevici gdje žive, njihova praksa, kada je omeđena **privatnim** okvirima, djeluje, nerijetko, nadrealno; pak, kada je omeđena **javnim** okvirima djeluje dezintegrativno, jer kroz nju struji **borbeno zastupanje** zbilje izvanskog društva. Borbeno zastupanje implicira **nasilno potiranje** zbilje matičnog društva. Ta činjenica, po našoj ocjeni, nije nekorisna u točnijoj odmjeli opsesije praznom, zabilježenom u agresiji na Vukovar 1991. Širenje praznine nazire se u naznačenoj perspektivi kao "ravnjanje terena" za uspostavu novih granica društva čijom se borbenom prethodnicom protudruštvo drži.

Dodata većina. Složenicom upućujemo na predložak s pomoću kojega se statistička manjina, malobrojnost jedne skupine promeće u **brojčanu nadmoć** u odnosu na druge zajednice društva gdje mu je svakodnevica. Primjerice, udio stanovništva koje sebe opisuje etničkim naslovom: Srbi, u Hrvatskoj je tradicionalno manjinski. Međutim, identificira li se srpska etnička skupina u Hrvatskoj s borbenom prethodnicom srpskog društva "ma gdje ono bilo", matematička osnova se stubokom mijenja. Dodana većina dopušta manjinskoj skupini predstaviti se drugima (drugim društvenim sudionicima uključenim u vertikalnu strukturaciju društva) kao monopolni nadzornik i rentijer - **većinskih prava**. Nije nekorisno podsjetiti na ovom mjestu da se je dobit od dodane većine pokušala koristiti i u početnim razdobljima praktične pripreme srpske oružane agresije na Hrvatsku i BiH, još sredinom osamdesetih godina. Tada je, podsjećamo, pod etiketom "liberalne" reforme ondašnje drugojugoslavenske države, imao biti prihvaćen izborni predložak: jedan čovjek - jedan glas, ne uzimajući u obzir savezne države kao prirodne političke okvire izbornog postupka. Predloškom bi, predvidljivo je, Srbi potvrđili statističku prevlast u drugojugoslavenskoj državi. I potvrđenu prevlast "premjestili bi" u svaku posebnu saveznu državu, **neovisno o tomu** jesu li tamo većinska ili manjinska skupina. Opiranje tom predlošku, vidljivo je, izvučenom iz arheologije protudruštva, bilo je kasnih osamdesetih godina stigmatizirano etiketom - nacionalizam.

Legitimacija borca za "novu granicu". Legitimacija osigurava protudruštву dvije, ni malo zanemarljive, prednosti. Prva se očituje u činjenici da protudruštvo stiče vrijedan predmet razmjene s društvom čijom se borbenom prethodnicom konstituira. Pod okriljem te prednosti lokalna, manjinska, neodmjerenoš, pače, radikalna konfliktnost u odnosima spram društva gdje mu je svakodnevica, gubi zazor-

nost, ili se izmiče opasnosti da bude etiketirana neugodnim naslovima kakvi su: ekstremizam, avanturizam, i srođni. Na protiv, u ulozi borca za "novu granicu" društva čijom se borbenom prethodnicom konstituira, protudruštvo, po shemi političkog kratkog spoja, postaje – **strategijskim partnerom** toga društva. Time je njegov vertikalni premještaj u društvenoj strukturi oba društva: i onoga gdje mu je svakodnevica i onoga čija je rtna tvorba, dugoročno zajamčen. U hrvatskim ratnim prilikama, godine 1991., podsjećamo, horizont "nove granice" sugerira da su zapadne granice države Srbije na crti Virovitica-Karlobag.

Druga prednost koju spomenuta legitimacija osigura očituje se u mogućnosti da se unutrašnja mobilizacija, u okvirima same etničke zajednice, **konkretizira** i po ciljevima i po, sukladnim im, sredstvima. Granice recepcije pojedinih konkretnih ciljeva i zadaća, te poželjnih načina postupanja, određuju i stupanj srastanja etničke zajednice s novom strukturom protudruštva. Reći stoga, kako je srpsko sudioništvo u agresiji na Hrvatsku, godine 1991., ograničeno na malobrojnu skupinu ciničnih zavodnika iz političke elite jednostavno je **netočno**. Hrvatski Srbi u toj agresiji sudjeluju **mobilizirani u protudruštvo, dakle, masovno**. No, **nije točno** da je opseg mobilizacije obuhvatio ukupnu etničku skupinu. Već i zgoljni pregled popisa hrvatskih branitelja srpskog etničkog podrijetla pokazuje da se etnička skupina i protudruštvo **ne poklapaju**. Graniče protudruštva treba tražiti na granicama koje markiraju domašaje mobilizacije zasnovane na, kako je naznačeno, praktičnoj konkretizaciji ciljeva i sredstava izvedenih iz legitimacije boraca za "novu granicu".

Čuvari utopije. Već i činjenica da se protudruštvo konstituira premještanjem horizontalne skupine na vertikalni atlas društvene strukture implicira da se taj uspješni uspon mora primjereno obrazložiti. Ne obrazloži li se premještaj dolazi u opasnost potonuti u skupinu zgoljnih primjera akumulacije društvene moći radi same moći, dakle, primjera etničkog, ili kojeg drugog, terora. Izbjegavanje te opasnosti osnažuje oblikovanje generalizirane slike protudruštva kao borbene prethodnice, ali ne više jednog posebnog društva, nego jednog **civilizacijskog poretka**. Pogleda li se pozornije raspon sredstava, koja tipično rabe, primjerice, esulsko protudruštvo ili ugarsko protudruštvo u Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća, upada u oči zajedničko posezanje za ulogom **branitelja civilizacije** naspram sudionika hrvatskog društva gdje im je svakodnevica. Srpsko protudruštvo u Hrvatskoj iz druge polovice 20. stoljeća, zbog niza posebnih okolnosti, ne može ponoviti istu ulogu. **Ali može predložak.** Zahvaljujući tomu, ono se kon-

stituira u ulozi ekskluzivna čuvara revolucionarne čistoće socijalizma. Budući da održavanje te uloge konvencionalno implicira raspolaganje oružjem, jer, podsjećamo, socijalistička je utopija, po definiciji, naoružana, u granicama srpskog protudruštva u Hrvatskoj postupno se akumulirao nemali broj naoružanih čuvara socijalističke ortodoksije. Budući da je ta ortodoksija osamdesetih godina ubrzano gubila utopijske boje, a fosilizirala totalitarni nadzor nad "ostatkom" društva, i protudruštvo se sve jasnije određuje tom ulogom. Pa se totalitarne prakse i ovlasti, koliko su likovi srpske agresije na Hrvatsku i BiH, zaključnih osamdesetih godina jasniji i jednostavniji, "prirodno" spajaju s ostalim nagovještenim ulogama, među kojima je uloga borca za "novu granicu" posebno važna. Na toj podlozi moguće je obrazložiti i zašto su socijalne granice mobilizacije srpskog protudruštva obuhvatile i nekolike, premda malobrojne, etničke Hrvate te mnogobrojnije, višekratno deklarirane, "demokratske Jugoslavene". Zasjenjeni obvezujućim praksama članova protudruštva takvi su pridjevi ostali u ratnim godinama rubni. Novu pozornost na njih svrhnule se tek kaznene statistike međunarodnog sudstva nakon završetka agresije.

Gospodari stigme. Stigmatizacija, vidjelo se na vukovarskom primjeru, nije ograničena na preraždibu društvenih naslova radi eventualna rentiranja posebnih komunikacijskih pogodnosti. Njezina **tehnička** narav implicira da se značenjski sadržaj pojedinih likova stigme oblikuje kao **tvarna posljedica**. Drukčije rečeno, stigmatizacija je, osim simboličnog, još i tehnički postupak kojim se "uređuje" praktični način postupanja s tijelima društvenih sudionika pogodenih stigmatizacijom. Promatrani na tom tragu, srpski logori za Vukovarce samo su praktični oblici ostvarivanja pojedinih intencija prethodno obavljena stigmatizacijskog posla. Stigmatizacija se, dakle, **ne može strukturno odvojiti** od masovnih ubojstava i zločinstava.

Budući da je njegovo djelovanje određeno prije skiciranim atributima, protudruštvo **ne može** bez pomoći organizirane stigme. Zato je kontinuirano i proizvodi, **relativno neovisno** o praktičnim okolnostima koje određuju koji će se likovi stigme i tehnički ostvariti u odnosima s drugim društvenim sudionicima iz svakodnevice protudruštva. Drukčije rečeno, povijest stigmatizacije ne poklapa se nužno s poviješću njezinih tehničkih učinaka. Primjerice, jedna od središnjih stigmatizacijskih figura srpskog protudruštva u Hrvatskoj: do istrage naše ili vaše, nije nastala u razdoblju srpske agresije 1991.-1997.; nego skoro cijelo stoljeće prije. (Slično je i s pojedinim stigmatizacijskim tvorbama esulskog društva; one su u uporabi skoro

cijelo stoljeće prije nego što je, tijekom drugog svjetskog rata, esulsko protudruštvo pokušalo na obalnom hrvatskom području uspostaviti novo stanje stvari orijentirano struktorno istom opsesijom prazninom kao i srpsko protudruštvo godine 1991.) Praznina je, podsjećamo, nedvosmislena odsutnost, u ovom slučaju nesrpskih, socijalnih skupina i kulturnih sklopova na području "nove granice". Zato se njezino "ostvarivanje" i ne može obaviti bez zločina. No pravo na zločin ne može bez posljedica zahtijevati ni jedan društveni sudionik, ne može, dakako, ni protudruštvo. Zato se tehnikom stigmatizacije buduća žrtva označuje atributima koji zločinstvo nad njom odvajaju od zločinačkih označitelja. Pa počinitelj zločina nije zločinac nego sudionik koji, zbog problematične kakvoće žrtve, **ima moralno pravo** zločin počiniti.

Razložno je na ovom mjestu ponuditi ovakvo pitanje: kako to da su ostala dva, prije spomenuta, člana agresorskog trokuta imali povjerenje u sudionike protudruštva? Koliko činjenice pokazuju oni ne sudjeluju u društvenoj konstrukciji hrvatske ratne zbilje godine 1991., rabeći predloške protudruštva. Primjerem odgovor na to pitanje predmetom je posebne analize. No očito je da su u njihovu odnosu spram protudruštva važne dvije činjenice. Prva pokazuje da je protudruštvo **prvi planirani korisnik** osvojena/"očišćena" područja. Protudruštvo, dakle, "najbolje zna" koji mu je stupanj praznine na osvojenu području prihvativ i - podnošljiv. Zato se, praktično, rat bez njega ne može ni voditi. Druga se činjenica pokazuje u tome što se autoritet protudruštva samoobnavlja konkretnim osvajačkim "zaslugama" kakvih u drugim dijelovima društva, čijom se prethodnicom protudruštvo drži, nema. Drukčije rečeno, njegov je osvajački autoritet uvjerljiviji od ratnog autoriteta drugih uključenih sudionika. Stoga su i prosudbe, mjerila, tehnike, sudionika protudruštva zaštićene tim autoritetom. Nije netočno ustvrditi kako protudruštvo izravno definira **empirijski sadržaj agresije**. Ta činjenica ne dopušta ostalim sudionicima agresorskog trokuta nadmoćno se odvojiti od njega kao problematična sudionika, s poremećenim mjerilima društvenih odnosa. Doduše, oni ga ne prihvataju u ulozi pouzdanika na ključnim adresama s kojih se upravlja agresijom. Primjerice, odluku srpskih protudruštava iz Hrvatske i BiH o ujedinjenju s državom Srbijom, onodobna srbijanska vlast nije zbog strateške rizičnosti prihvatile. Ali, na drugoj strani, novu socijalnu zbilju, koju su protudruštva agresijom stvorila, drži novim **prirodnim** "nultim" stanjem.

Perspektiva

Nakon godine 1995., i uspješnih osloboditeljskih akcija hrvatske vojske i redarstva, nestala je politička i vojna operativa srpskog protudruštva u Hrvatskoj. Zato se i rasprava o njegovoј perspektivi čini, na prvi pogled, posve neumjescnom. Štoviše, može joј se dopisati i posredna namjera da se problematičnom označi sama pripadnost etničkoj skupini. No, već je i iz prethodnih ulomaka očito da se protudruštvo i etnička skupina **ne mogu** izjednačiti. Rasprava o perspektivi srpskog protudruštva u Hrvatskoj prirodno spada na šire analitičko područje gdje su glavni predmet analize prakse i njihove sastavnice s pomoću kojih se konvencionalni svijet prirodnih razlika promeće u skup naoružanih sudionika zauzet borbom za nadzor vrha piramide društvene moći. Ide li se tim tragom, rasprava o perspektivi mora se uvjetovati mjerodavnim i temeljitim istraživanjima. Takvih, dakako, nema. Zato se ograničujemo na opis nekoliko činjenica. On, dakako, ne može zamijeniti mjerodavne uvide. Ali može olakšati trasiranje posebnih istraživanja.

1. Nesustavni podaci pokazuju da, nakon završetka agresije, srpsko protudruštvo nije posve nestalo. Pojedini ulomci fosilizirali su se na različitim mjesnim razinama izjednačivši se s drugim sudionicima u mreži lokalne samouprave. Posebnu pozornost zaslužuju u tom pogledu svjedočenja članova udruga povratnika nesrpskog podrijetla na područja s kojih su, tijekom agresije, bili protjerani. Ni su zanemarivi ni podaci koji pokazuju da je dio stigmatizacijske arheologije srpskog protudruštva stekao novi imunitet premještanjem u krug obiteljske socijalizacije, pa se reproducira kao konvencionalni sadržaj obiteljskih povijesti. Sukladno tomu, izlaže se većim mogućnostima ponишavanja i hrvatski konsenzus da je nad Vukovarom godine 1991., počinjen masovni zločin.

2. Poznato je da je Republika Srpska, u sastavu dajtonske Bosne i Hercegovine preživjela ratno razdoblje srpske agresije. Ta je tvorba nastala na istom predlošku rada protudruštva, na kojemu je oblikovana i agresorska uloga srpskog protudruštva u Hrvatskoj. Njezin prežitak implicira, kako je već više autora upozorilo, da se **ratni zločin - isplati**. Zločinstva s pomoću kojih je pripremljena uspostava tvorbe nagrađena su međunarodnim prihvatom te tvorbe kao države, ili barem kao njezina zametka. Time je, posredno, i djelovanju svakog drugog protudruštva stavljena u izgled slična nagrada. Predocena se ocjena može osporiti argumentom da se ratni prvaci te tvorbe nalaze na vrhu popisa traženih ratnih zločinaca. No i pod pretpo-

stavkom da će se oni zasluženo kazniti, premda je razložno u to sumnjati, sama tvorba prihvaćena je u međunarodnim odnosima kao novo "nulto stanje", točno sukladno aspiracijama sudsionika protudruštva. U Hrvatskoj, zahvaljujući njezinoj obrambenoj sposobnosti, to im nije uspjelo; u Bosni i Hercegovini zahvaljujući **aktivnoj međunarodnoj zaštiti** te tvorbe u ratnim operacijama godine 1995., to im je uspjelo. Perspektiva protudruštva, dakle, nije bez izgleda.

3. Političari, časnici, diplomati i obavještajci nekoliko europskih država, koje su aktivno podupirale srpsku agresiju na Hrvatsku i BiH, nisu ne samo osuđeni na međunarodnim kaznenim adresama, nego su zatrati i pokušaji da se takvo što pokuša učiniti. Doduše, zabilježeni su pojedinačni primjeri kaznenog progona pojedinih časnika, nizozemskih, francuskih i britanskih, zbog odgovornosti za pojedine zločinačke epizode tijekom agresije, posebno agresije na BiH. Ali kaznenom progonu, primjerice zbog aktivne potpore i uplenjenosti u srpske zločine, nisu izloženi ni politički ni vojni ni ekonomski mentori te prakse u državama koje, inače, devedesetih godina nisu ni sakrivale da im je u interesu pobjeda srpskih agresora, kao što su Francuska, Velika Britanija ili Rusija. U agresorskom trokutu, dakle, spomenutu na početku teksta, prisutan je sudsionik koji pouzdano može računati s činjenicom da će ostati nekažnjen. Njegova prisutnost, povratno, množi raznolike poticaje sudsionicima protudruštva na daljnje agresorsko ponašanje. Poučak je istorordan poučku što ga implicira prežitak Republike Srbije kao države: zločin se isplati, napose kada je pod zaštitom europskih mentorova.

4. Sklapanje nastranih političkih tvorevina, kakve su Zapadni Balkan i srodne, u političkim radionicama moćnijih članica Europske unije, pokazuje da djelovanje tih radionica izravno određuje **zastarjela predodžba o modernizaciji europskog jugoistoka**.

Prvi izvor zastarjelosti leži u izjednačavanju prakse protudruštva i procesa oblikovanja nacionalnih država na europskom jugoistoku. Sukladno tomu, područjem vlada zločudni, "endemski" nacionalizam, pa, za zbilja, područje treba dugoročno držati u **civilizacijskom čistilištu i pod protektoratom**. No pogleda li se preciznije skup osnovnih činjenica, izbjiga na vidjelo da je rad protudruštava strukturnom sastavnicom samo srpske agresije; u ostalim primjerima na djelu su više ili manje konvencionalni predlošci oblikovanja ili dovršavanja nacionalnih država, kakve su tipične **u Srednjoj Europi**. (Podsjećamo, još je I. Pilar, početkom 20. stoljeća upozoravao da je politička sintaksa europskog jugoistoka istovrsna političkoj sintaksi Srednje Europe.)

Drugi izvor zastarjelosti leži u europskom izjednachavanju kakvoće stare i nove europske periferije. Sukladno tomu, Hrvatska bi, primjerice, trebala ostati dvostrukom periferijom baš kao i u 19. i 20. stoljeću. Pri tomu se potpuno gubi iz vida da je u strukturni preokret na izmaku 20. stoljeća po europskom istočnom i južnom rubu **ugrađen i antikolonijalni imperativ**. Povratak u **građanski svijet**, stavljen u izgled tim okretom, razgrađuje i mogućnosti da europska središta na području ponove staru igru središte-rub. To je posebno očito na hrvatskom primjeru. Premda, dakako, nije moguće naslijedenu hrvatsku zastarjelost iz totalitarna razdoblja zanemariti kao izvor raznolikih, i nimalo bezazlenih, zapreka na "europskom" putu hrvatskog društva, nije teško pokazati da je barem iste snage europski proizvoditelj zapreka koji se sakriva u zastarjelom razumijevanju svoje, nekada dvostrukе, periferije. Kada se takva zastarjelost učvrsti kao predložak kristalizacije novoga nultog stanja, posve je predviđljivo da je jedna od njegovih besramnih posljedica i ukidanje razlike između žrtve i zločinca; ali i slobode i ropstva; kolonizacije i razvjeta "odozdo". Već i zato čitanje vukovarskih poruka nadmašuje obrise zgoljne zgode obnove pamćenja likova predaka, toga, tipična rituala društvene integracije. Čitanje poučava da je Vukovar 1991., u središtu jednog procesa revitalizacije **koji se ne može dovršiti drukčije** nego uspostavom pravedna mira i zasnutkom nacionalnih i individualnih prava na razvitak kao prirodnih prava.

LITERATURA

- Domazet-Lošo, D. (2002.), *Hrvatska i veliko ratište: međunarodne igre na prostoru zvanom bivša Jugoslavija*, Udruga Sv. Juraj, Zagreb.
- Jurčević, J. (ur.) (2000.), *Vukovar 91., značenje, vrednote, identitet*, Institut Pilar, Zagreb.
- Krmpotić, M. (ur.) (1998.), *Kronologija rata: agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu 1989-1998*, Hrvatski informativni centar, Hrvatsko Slovo, Zagreb.
- Rehak, D. (ur.) (2000.), *Putovima pakla u 21. stoljeće: kroz srpske koncentracione logore*, Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracionih logora, Zagreb.
- Rogić, I. (1998.), *Smaragdni brid: Vukovar 91. i hrvatski nacionalni identitet*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Tomac, Z. (1999.), *Zločin bez kazne*, Matrix Croatica, Trst.

Miroslav
TUĐMAN

Filozofski fakultet, Zagreb

UMREŽENO
ZNANJE:
IZMEĐU
KOLEKTIVNOG
ZABORAVA I
POVIJESNOG
PAMĆENJA

Odgovornost informacijske
znanosti za prikupljanje i
obradu podataka i dokaza
o logorima i ljudskim
pravima u Europi
na pragu 21. stoljeća

Uvod: povjesni događaji i negiranje povijesnih činjenica

Za nekoga tko se bavi teorijom informacijske znanosti, znanstveni pristup raspravi o logorima i ljudskim pravima u Europi na pragu 21. stoljeća, moguć je prvenstveno ako se postavi pitanje organizacije znanja (tj. podataka, činjenica i dokaza) o logorima i ljudskim pravima; ako se postavi pitanje o raspoloživim izvorima podataka, vjerodostojnosti podataka i raspoloživom znanju o zadanoj temi.

Već slučajni izbor "činjenica" pokazuje i dokazuje potpunu oprečnost stavova i podataka o logorima i da je raspoloživo znanje o njima ne samo nekonzistentno, proturječno već i agresivno negirajuće.

Ilustrirajmo tu nekonzistentnost i proturječnost s nekoliko primjera. Primjeri su nam potrebni za ilustraciju potrebe ne samo prikupljanja dokaza, već i potrebe umrežavanja korpusa podataka i organiziranja znanja o sukobima, ratovima, logorima tijekom agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.¹

Negiranje postojanja logora. • S. Milošević: "Znate li da nije postao ni jedan logor u Jugoslaviji, odnosno u Srbiji, ne za Hrvate nego ni za koga. Ni za Hrvate, ni za Muslimane, ni za koga." (S. Milošević, *Vjesnik*,² 3. listopada 2002., str. 10).

• "... kada je počela ta propaganda o postojanju logora u Srbiji, da su se meni obraćale razne strane delegacije koje su dolazile drugim povodima i pitale me za logore. Svakom od njih odgovarao sam. 'Izvolite, imam dežurni helikopter, stavite prst na kartu gdje god želite u Srbiji, nema ništa'. I poslije dva tri takva odgovora jedna je delegacija, to su bili Nijemci, tražila da ode. Pokazali su prstom na kartu rudnik u Aleksincu, i otišli tamo i našli..." (S. Milošević, *Vjesnik*,³ 3. listopada 2002., str. 10).

Stav prema agresiji na Hrvatsku. • "Nije točno da je bilo tko iz Srbije odvodio građane iz Vukovara u Srbiju. Nije točno da je bilo kakva politika Srbije utjecala na rasplamsavanje sukoba u regiji Vukovara. ... U svakom slučaju, mogu odgovorno tvrditi da nikakve srpske vlasti u

tome nisu imale apsolutno nikakvoga učešća, niti su srpske vlasti izazvale bilo kakve etničke sukobe u Vukovaru..." (S. Milošević, *Vjesnik*, 3. listopada 2002., str. 10).

• Britanski premijer Edward Heath 1994. je rekao da "ni njega ni britansku vladu nije briga ako ljudi žele ubijati jedni druge sve dok se to ne događa u njihovoј zemlji... ... Britanski premijer rekao je ono što misle i mnogi drugi zapadni političari koji su mi slično potvrdili u privatnim razgovorima." (Richard Goldstone, prvi tužitelj međunarodnog suda za ratne zločine na području bivše Jugoslavije, *Večernji list*, subota, 19. listopada 2002., str. 29).

• Jeste li kao glavni istražitelj prepoznali i prihvatali činjenicu da je Srbija izvršila agresiju na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu i da su Hrvati vodili obrambeni rat?

- "Malo sam znao o tijeku agresije i moj zadatak nije bio definirati te pojmove i proučavati ratnu strategiju. ... Nije moj posao bio prosuđivati političke ideje i razloge koji su doveli do ratnih sukoba." (Richard Goldstone, *Večernji list*, subota, 19. listopada 2002., str. 29).

O optužnicama za agresiju na Hrvatsku i BiH. • "... da sam imao dovoljno informacija i dokaza, podigao bih više optužnica, uključujući i optužnice protiv onih koji su činili zločine u Hrvatskoj, ali nisam ih imao i nisam ih mogao sam stvoriti ili izmisliti. Tada nije bilo pravih dokaza za Miloševićevu umiješanost u zločine, koliko god to danas zvučalo čudno." (Richard Goldstone, *Večernji list*, subota, 19. listopada 2002., str. 29).

• "... Sramim se, iskreno vam kažem, kad vidim da su Mladić i Karadžić na slobodi ... Danas tvrdim da u mojo vrijeme nije bilo političke volje da se njih uhiti, a priče kako to UNPROFOR ne može učiniti ili ih ne može pronaći smiješne su." (Richard Goldstone, *Večernji list*, subota, 19. listopada 2002., str. 29).

O osuđenima u agresiji na Hrvatsku pred nacionalnim sudovima. • "Za deset godina tužiteljske statistike (1991.-2001.) za ratne zločine u Hrvatskoj, pred nacionalnim sudovima optuženo je 1634 ljudi, osuđeno ih je 726, a oslobođeno kaznene odgovornosti 77." (Izvješće o radu tužiteljstva, *Vjesnik*, 9. listopada 2002., str. 5).

O osuđenim osobama nakon vojnoredarstvene akcije Bljesak i Oluja. • "Nije do kraja točna ni ocjena da je izostala pravosudna reakcija na događaje koji su slijedili vojnoredarstvene akcije Bljesak i Oluja. Zbog ubojstva, krade i razbojstva, osuđene su 1492 osobe koje su ta djela počinile nakon tih akcija HV-a." (Izvješće o radu tužiteljstva, *Vjesnik*, 10. listopada 2002., str. 7).

• "Podaci Državnog odvjetništva o procesuiranju ratnih zločina bili bi mnogo bolji da prethodnih godina nije

bilo destrukcije postupaka. Primjerice, 2001. godine nije podnesena ni jedna kaznena prijava zbog ratnih zločina počinjenih u akcijama HV-a 1995. godine.”⁴ (Izvješće o radu tužiteljstva, *Vjesnik*, 10. listopada 2002., str. 7).

O prijavi logoraša ili pogrešnom radu tužiteljstva RH. • “U prilog pogrešnom radu tužiteljstva navest će i sasvim svjež primjer prijave nekoliko tisuća logoraša iz Hrvatske protiv čuvara, stražara i vojnih osoba, zaduženih za ta taborišta⁵ u srpskim kazamatima. ‘Kako realizirati tu prijavu kad je riječ o tolikom broju tražitelja, o imenima počinitelja koji su nedostupni hrvatskim sudovima i čije imenovanje je uglavnom svedeno na nadimke koje su uzapćeni Hrvati zapamtili’.”⁶ (Izvješće o radu tužiteljstva, *Vjesnik*, 9. listopada 2002., str. 5).

O nezakonitosti progona ratnih zločina. • “Godinama se počinitelje ratnih zločina progonilo na nezakonit način ... nezakonitost se ogleda⁷ u lošim i površnim policijskim izvidima te velikom broju optuženika – od kojih se za većinu ne zna hoće li uopće biti dostupni hrvatskom pravosuđu.”⁸ (Izvješće o radu tužiteljstva, *Vjesnik*, 10. listopada 2002., str. 7).

O politici zaborava ratnih zločina. Dakle, za ratne zločine u agresiji na Hrvatsku osuđeno je u razdoblju 1991.-2001., 726 osoba (za prepostaviti većinom Srba). Zbog nedjela počinjenih nakon vojno-redarstvenih operacija 1995. osuđeno je dva puta više osoba 1492 (za prepostaviti mahom Hrvata). Sve te osobe osuđene su do 2000. godine. Državno odvjetništvo u svom pak godišnjem izvješću za 2001. smatra da je bilo destrukcije postupaka zato što u 2001. nije bilo ni jedne kaznene prijave protiv Hrvata, a da “godinama se počinitelje ratnih zločina progonilo na nezakonit način”.⁹ Zato je državni odvjetnik Mladen Bajić izdao naputak da se preispitaju svi predmeti ratnih zločina učinjenih u agresiji na Hrvatsku, posebno oni s velikim brojem okrivljenika, da se ne predlažu suđenja u odsutnosti, oduštane od tjeralica i pritvaranja okrivljenika.

Drugim riječima, slijedom ove politike neće biti više suđenja za zločine počinjene u agresiji na Hrvatsku, jer u najmanju ruku počinitelji nisu dostupni i “takvi su procesi gubljenje vremena, zauzimanje suda i rasipanje pravosudnog novca” (isto, str. 5). Događaji i zločini počinjeni u agresiji prepustaju se zaboravu. Takav je stav glavnih zamjenika državnog odvjetnika i po pitanju prijave nekoliko tisuća logoraša iz Hrvatske za zaštitom njihovih ljudskih prava. Po njima to bi bio “prilog pogrešnom radu tužiteljstva” (*Vjesnik*, 9. listopada 2002., str. 5).

O prikupljanju podataka i organiziranju dokaza. Iz naputka i izvješća državnog odvjetnika može se razabrati

da će se u narednom razdoblju državno odvjetništvo baviti prvenstveno nedjelima počinjenim u obrani od agresije. Već danas je broj takvih presuda dva puta veći od osuda zločina u agresiji. Kakva će biti pravna slika Domovinskog rata nakon nekoliko godina?

Odgovor na ovo pitanje može se tražiti u pravnoj, političkoj, međunarodnoj, povijesnoj, sociološkoj, psihološkoj, i još mnogim drugim dimenzijama. Za nas su prethodne konstatacije tek povod za raspravu o ulozi i odgovornosti informacijske djelatnosti u prikupljanju obavijesti i dokaza o događajima i činjenicama o agresiji, zločinima, logorima i kršenju ljudskih prava. Polazimo od postavke da faktografija i temeljne obavijesti o tim (povijesnim) događajima, trebaju biti objektivni, dostupni i provjerljivi i kada su predmetom različitih rasprava. Međutim, nas ne zanima sama procedura prikupljanja nego odrednice suvremenog znanja, sastavnice dokaza i vrijednost obavijesti, kako bi se moglo pristupiti prikupljanju podataka i organiziranju dokaza: na način da oni budu objektivni i točni, podložni provjeri i dostupni svim stranama, pa i onima u sukobu.

Kolektivno pamćenje i (povijesni) događaji

Podatke o logorima pod srpskim nadzorom i kršenju ljudskih prava u tim logorima, tijekom agresije na Republiku Hrvatsku, objavila je i komisija Ujedinjenih naroda 1995. godine. Prema završnom izvješću komisije, u razdoblju 1991.–1995., osnovano je približno 480 logora pod srpskim nadzorom u koje su internirane vojne i civilne osobe. Od 480 logora približno 300 logora prijavljeno je od strane jednog ili više neutralnih izvora, a oko 180 logora prijavljeno je od strane ne-neutralnih izvora pa ih komisija vodi pod oznakom "nepotvrđeno"¹⁰ (J. Jurčević, 2000., str. 31).

Više od 10.000 hrvatskih građana prošlo je kroz različite oblike zatočenja i tranzita; 8.000 hrvatskih građana prošlo je kroz koncentracijske logore.¹¹ Zatočenici su bili izvrgnuti psihičkim i fizičkim torturama najgore vrste, izvršena su mnoga silovanja zatočenika oba spola; prema izvješću *Komisije za zatočene i nestale pri Vladi RH* u logorima je izgubilo živote 300 ljudi, a prema evidenciji *Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora*, živote je izgubilo daleko veći broj zatočenika (prema D. Rehak, 2000., str. 3–4).

Broj nestalih osoba od početka agresije na Hrvatsku iznosio je nekoliko tisuća. Nakon jedanaest godina još uviјek je nepoznata sudbina oko 1.400 ljudi. Većina njih za-

vršila je u zarobljeništvu i logorima, tako da će ukupni broj ubijenih ljudi u logorima nakon utvrđivanja sudbine nestalih osoba vjerojatno biti daleko veći.

Iz prethodnih navoda može se razabratи da se podaci o logorima i kršenju ljudskih prava, u znanstvenim, stručnim a pogotovo političkim i povijesnim krugovima s jedne strane, potpuno negiraju (S. Milošević) ili prešućuju i nastoje zaboraviti,¹² a s druge su strane (iako nepotpuni ili čak neprecizni) simbol vrijednosti na kojima je ostvarena hrvatska sloboda, samostalnost i suverenost.

Dakle, korpus istih podataka – o logorima i kršenju ljudskih prava – pripada različitim obrascima mišljenja i pamćenja; ne samo na način da ti podaci imaju različito mjesto u pojedinim obrascima pamćenja, nego da logika tih obrazaca pamćenja potvrđuje, poništava ili preinačuje samu faktografiju.

Informacijska djelatnost ne može birati kojoj će zajednici korisnika služiti, jer će pripadnici pojedinih zajednica birati one izvore podataka koji potvrđuju njihov svjetonazor.¹³ Ali, informacijska znanost može postaviti epistemo-loške standarde kojih se informacijska djelatnost treba pridržavati u prikupljanju, obradi i distribuciji podataka. No, prije nego razmotrimo tu novu *episteme* razmotrimo osnovne značajke paradigm kolektivnog pamćenja, odnosno dominantnih paradigmi o povijesnim zbivanjima na području bivše Jugoslavije, jer se po njima (ne)prihvaćaju činjenice o logorima i kršenju ljudskih prava tijekom agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Osnovne značajke dominantnih obrazaca kolektivnog pamćenja

Suvremenici i sudionici političkih i povijesnih zbivanja spada bivše Jugoslavije, i ratova na njezinu prostoru, nemaju isto kolektivno pamćenje i ne dijele isto znanje o tim događajima. Najprepoznatljivije obrasce pamćenja i mišljenja zastupaju suprotstavljeni akteri u tim sukobima, jer svaki štiti svoje interese: agresor, žrtva i međunarodna zajednica. Zato razabiremo tri, odnosno četiri obrasca kolektivnog pamćenja koje uvjetno možemo nazvati:

- a) "proizvodnja zaborava",
- b) "proizvodnja identiteta",
- c) "proizvodnja determiniranog kaosa",
- d) "proizvodnja pristanka".

Proizvodnja zaborava. Citirani stav S. Miloševića da logora u Srbiji, niti srpskih logora u RH i BiH, uopće nije bilo, nije tek prigodno negiranje na sudu, već posljedica jedne duge prakse političkog i povijesnog pokoravanja. Postoje, naime, različiti oblici ekspanzije kroz povijest:

osvajanja, kolonizacija, protektorati, itd. Sve te forme pokoravanja ostavljale su na zaposjednutom području neke mreže: ljudi, kulturnih pa čak i političkih institucija. U svim tim oblicima pokoravanja nazire se neki oblik multikulturalnosti pa makar i u negativnim formama;¹⁴ dakle, postoji barem minimalna spremnost na postojanje mreža pokorenog društva i spremnost na materijalnu i kulturnu (ko)egzistenciju s pokorenim društvima i kulturama.

Vukovar je primjer jedne druge vrste agresije i nespremnosti na multikulturalnost bilo koje vrste. Cilj osvajanja Vukovara je uspostava Vukovara kao srpskog grada.¹⁵ Cilj je osvajanja Vukovara: biti protiv društva koje je tu prisutno i zamijeniti ga *protudruštvom*,¹⁶ zamijeniti ga srpskim društvom brišući sve dokaze o kulturnom, političkom, povijesnom postojanju starog, prethodnog društva. Jednako tako, cilj srpske agresije na Hrvatsku je stvaranje prostora protudruštvu: brisanjem kolektivnog pamćenja i dokaza o prethodnom hrvatskom društvu.¹⁷ Na takav zaključak upućuju podaci o etničkom čišćenju¹⁸ okupiranih teritorija i u RH i u BiH ali i podaci o kulturocidu; podaci da je samo 1991. godine razoreno u agresiji na Hrvatsku 660 objekata – spomenika kulture (od kojih je 126 nacionalnog ili svjetskog značenja); razaranjem je stavljen izvan funkcije 46 muzeja i galerija, 9 arhivskih zgrada i 22 knjižnice. Bombardirano je i razarano čak 332 povijesna naselja.¹⁹

Protudruštvo svoju ekspanziju nastoji obrazložiti tvrdnjama kao da nikada ništa prije protudruštva na prostoru ekspanzije nije bilo. Zato je zadača politike u funkciji protudruštva uspostaviti kolektivni zaborav (izbrisati sve trage, dokaze i spomenike o drugim socijalnim grupama, narodima i kulturama). Istodobno s kolektivnim zaboravom i brisanjem materijalnih dokaza o drugima, ide prikaz opstojnosti i trajne nazočnosti protudruštva na oslojevnom području.

Protudruštvo ne može priznati vlastitu ulogu u brisanju (povijesnih) dokaza o drugima i zato svoju agresiju opravdava obranom vlastitog nacionalnog korpusa. Protudruštvo inzistira samo na pamćenju o vlastitoj opstojnosti na područjima na kojima egzistira ili se namjerava proširiti; pri tome pamćenje poprima središnje mjesto i ulogu u ostvarivanju ciljeva protudruštva.

Obrazac pamćenja protudruštva je proizvodnja zaborava: zaborava o egzistenciji drugih društava, i zaborava o načinu brisanja dokaza o njihovu postojanju. Sve što je u suprotnosti s tim obrascem pamćenja se osporava: metodom poricanja, marginaliziranja, prisvajanja (falsificiranjem) ili osporavanja.

Vukovar u srpskoj interpretaciji bio je mjesto obrane od neprijatelja, "ustaša", mjesto pobjede. Međutim, i nakon "pobjede" 1991., ta pobjeda ne imenuje svoje heroje ni svoje žrtve. Zašto? Na djelu je "proizvodnja zaborava"; pobjeda je upisana u povjesnicu, ali ne i pobednici jer je njihova zadaća bila čišćenje: svih dokaza o opstojnosti drugih. Teško je slaviti pobjedu nad neprijateljem koji više ne postoji i koji nije trebao postojati. Jednako tako i poraz je ugrađen u obrazac proizvodnje zaborava. Poraz se ne priznaje i na način da se odbija učiti povijest Vukovara²⁰ nakon 1990. Zato obrazac povijesnog pamćenja koji se gradi na "proizvodnji zaborava" na isti način inkorporira posljedice pobjede i posljedice poraza u polje ne-znanja.

(Proizvodnja zaborava nije odlika samo protudruštava. Niti je odlika samo onih koji su izgubili svoje ekspanzionističke ratove. *Proizvodnja zaborava* odlika je svih onih povijesnih i političkih sustava koji se zasnivaju na vrijednostima, ili su počivali na vrijednostima, što su ih odbacili - bilo sama društva koja su provodila takvu politiku ili su pak te vrijednosti postale međunarodno neprihvatljive.)

Proizvodnja identiteta. Za agresora Vukovar je mjesto uskrsnuća srpskog grada i njegove slobode, na račun brisanja i zaborava drugih. Za branitelje Vukovara i cijeli hrvatski narod Vukovar je, isto tako, mjesto i simbol slobode i samostalnosti hrvatskog naroda. Međutim, obrasci pamćenja istog povijesnog događaja sasvim su različiti. Funkcija pamćenja vukovarske žrtve, žrtve grada i žrtve branitelja, ima prvo mjesto u hijerarhiji važnosti u oblikovanju suvremene hrvatske povijesti. Zato se upravo na funkciji pamćenja vukovarske žrtve i tragedije gradi nacionalni identitet: ideal slobode cijelog naroda i ideal suverenosti kao prava na odlučivanje vlastitom sudbinom.

Proizvodnja (nacionalnog) identiteta na kolektivnom pamćenju obrane Vukovara, nastoji se osporiti tezom o starjelosti ideje nacionalne slobode, odnosno relativizirati pozivanjem na ograničavanje suvereniteta u globaliziranom svijetu. Pri tome se gube iz vida neke bitne činjenice presudne za razumijevanje "proizvodnje" (nacionalnog) identiteta. Domovinski rat, pa tako i obrana Vukovara, obrambeni je rat što su ga vodili dragovoljci – dakle, pojedinci braneći dragovoljno svoju osobnu i nacionalnu slobodu. To dokazuje i stradanje civila u srpskim logorima i njihovo ponizavanje i zatiranje ne kao pripadnika političkih i vojnih formacija, već kao osoba, pojedinaca, koji su se drznuli ustati u obranu ideje vlastite države i samostalnosti.²¹

Žrtvovanje vlastita života nikada nije bio zahtjev u ime "viših interesa", već vrijednosni stav što ga je svaki

dragovoljac bio u interesu osobne i nacionalne slobode platiti. Zato visoka cijena plaćena za slobodu implicitno postulira *načelo svetosti života*. Život kao najveća vrijednost, mjera je ostvarene slobode. Svetost života je univerzalna vrijednost koja traži slobodu kao socijalni prostor u kojem se ostvaruje. Gubitak osobne i nacionalne slobode bio bi dokazom uzaludnosti gubitka života. Zato je poštivanje moje slobode i tuđe slobode socijalni prostor svetosti života.

Univerzalnost svetosti potiče iz katoličanstva, ali ovdje se ne misli na religioznu utemeljenost svetosti, već na svetost života kao univerzalnog načela za racionalno reguliranje života. Osobna i nacionalna sloboda kao racionalno ureden prostor sveukupnog života (uravnoteženog odnosa i su-života čovjeka, društva i prirode) branio se i uspostavlja u Vukovaru i u srpskim logorima. Ta metafizička odrednica “proizvodnje identiteta” proizlazi kao povijesna činjenica nastala na pamćenju vlastite povijesti ali i osobne žrtve za socijalne slobode i slobodno međunarodno djelovanje.²²

Nema ljudskog društva koje egzistira bez pamćenja. Na kolektivnom pamćenju oblikuje se obrazac koji određuje nacionalni identitet.²³ “Proizvodnja identiteta” obrazac je koji je utemeljen u pamćenju: vlastitim svetim mjestima, ali ne isključuje ni pamćenje “tamnih strana” vlastite povijesti. “Tamne strane” vlastite povijesti ovaj obrazac poriče samo onda ako je ugrožen nacionalni identitet, preciznije kada se nastoji poništiti sam obrazac “proizvodnje identiteta” u ime nekog drugog obrasca.

Proizvodnja determiniranog kaosa. Proizvodnja zaborava i proizvodnja identiteta dva su obrasca kolektivnog pamćenja koji stoje često jedan nasuprot drugome. Međutim u suvremenom svijetu postoji i treća strana u sukobu: međunarodna zajednica. I ona ima svoj obrazac pamćenja. Vrlo često ona se ne opredjeljuje za jednu od strana u sukobu jer je i sama konglomerat različitih interesa. Zato se služi vlastitim obrascem kolektivnog pamćenja što ga određuju središnji nositelj i vanjski čimbenici međunarodne zajednice.²⁴

Što je determinirani kaos u međunarodnim odnosima? To je nered “kojem se određuju granice ... nakon što su zadane njegove granice, nered koji nastaje, ostaje unutar tih granica tako da postaje *nadziran* odnosno *upravljen*” (D. Domazet, 2002., str. 282-283). Determinirani kaos je prostor međunarodnih igara, prostor koji je unaprijed kontroliran da bi kao nered ostao unutar zadanih granica. Kontrolu tog nereda nije moguće ostvariti bez kontrole pamćenja. Jednako kao i dimenzije kaosa tako i kriterije za *nadziranje i upravljanje pamćenjem* određuje središnji nosi-

telj (stožer) međunarodne zajednice uz pristanak vanjskih čimbenika. Rezultat upravljanja pamćenjem u determiniranom neredu je *selektivno pamćenje i uspostava logike dvostrukih mjerila*. Zašto? Zato što obrazac proizvodnje determiniranog kaosa vrijedi samo za omeđeni prostor nereda, i samo za strane izolirane unutar omeđenog prostora. Nadziranjem pamćenja štite se vanjski čimbenici, tj. "upravljači krizom" i "proizvodači kaosa" od širenja kaosa i od odgovornosti za proizvodnju nereda.

Danas će većina američkih intelektualaca priznati: "Amerika je početkom devedesetih dala zeleno svjetlo Miloševiću da, bude li potrebno, i oružjem očuva Jugoslaviju".²⁵ Međutim, selektivnim pamćenjem ili, preciznije, upravljanjem pamćenjem nemoguće je pozvati na odgovornost međunarodnu zajednicu radi donošenja rezolucije na embargo za uvoz oružja u Jugoslaviju.²⁶ Iako je ta rezolucija bila ne samo politička poruka Miloševiću, nego i djelotvorno sredstvo oduzimanja prava žrtvi na obranu.²⁷

Selektivnim pamćenjem uspostavljeni su kriteriji i selektivnoj pravdi. Naime, Vijeće Sigurnosti UN usvojilo je naputak za djelovanje Haaškog suda prema kojem su svi podjednako krivi, a razlika u krivici nijansirat će se brojem optužnica i visinom kazni.²⁸ Ocjene poput onih: "Haaški sud ocjenjujem političkim sudom i dobro je što će se zatvoriti do 2008. godine, jer on je osnovan samo radi toga da umiri savjest međunarodne zajednice koja nije sprječila krvoproljeće u bivšoj Jugoslaviji"²⁹ za dnevnu su uporabu i neće biti obuhvaćene obrascem "proizvodnje determiniranog kaosa". Prema kriterijima nadzora pamćenja utvrđenim obrascem "proizvodnje determiniranog kaosa" citiranim stavovima naprosto nema mjesta i oni ostaju nezapamćeni.

Daleko je pak važnija činjenica što nadzirano i selektivno pamćenje ima za posljedicu da isti kriteriji ne vrijede za one unutar omeđenog kaosa i one izvan granica odvijanja sukoba. Tako su temeljna ideja slobode i svetost žrtve, odnosno svetost života, nešto potpuno nevažno i nevrijedno za upravljače determiniranim kaosom. Selektivnim pamćenjem ne dozvoljava se usporedba i postojanje tih vrijednosti s vrijednostima upravljača kaosom.³⁰ Zato je moguće da se u obrambenom ratu sudi žrtvi za zločine u obrani ali ne i krvniku za počinjene zločine. Time se potpuno izvrću povijesne činjenice i konstruiraju virtualne istine. To je ostvarivo u procesima u kojima se nadzire i upravlja pamćenjem.

Proizvodnja pristanka. Proizvodnja pristanka obrazac je kolektivnog pamćenja kojim se nameće, preciznije, kojim se indoktrinira vladajući obrazac mišljenja. Prema

Noamu Chomskom "proizvodnja pristanka" - novo je umijeće demokracije. U razvijenim demokracijama narod se najefikasnije može kontrolirati kontroliranjem misli. Misli su one koje mogu dovesti do djela i zato ih treba držati na uzici. Chomsky smatra da mediji imaju presudnu ulogu u sustavu indoktrinacije, zajedno s obrazovnim sustavom, sveučilištima, koledžima. Sustav indoktrinacije jest taj koji nas uči kako se trebamo ponašati, što trebamo misliti i zastupati (N. Chomsky, 2002.).

Sa stajališta informacijske djelatnosti mediji su *figure pamćenja*. Mediji kao figure pamćenja imaju zadaću uspostave i održavanja vladajuće doktrine pojedine društvene zajednice. Kada se demokracija svede na banaliziranje slobode, ona postaje umijeće "proizvodnje pristanka".³¹ Glavni mehanizmi proizvodnje pristanka su propaganda i industrija za odnose s javnošću (N. Chomsky, 2002., str. 16-17).

Obrascu kojem je funkcija proizvodnja pristanka, repliciranje pamćenja postaje zadaća: poruka na izvoru mora se prenijeti i (bez vrednovanja) prihvati na odredištu. Sve tehnike propagande i industrije odnosa s javnošću usmjerene su na to da ne bude zapreka u prijemu odaslane poruke: a) poruka mora biti prihvaćena kao instrukcija i obrazac ponašanja; b) poruka ne smije biti izložena vrednovanju, preciznije, ne smiju biti upitna načela i vrijednosti po kojima je sastavljena, niti se smije dovoditi u pitanje sud onoga koji je odašilje; c) poruka treba biti primljena kao vlastito mišljenje primatelja kako bi bila memorirana bez pre-vrednovanja.

Povijesni događaji i dokazi

Znanje o događajima i povijesnim događajima nije moguće bez pamćenja. Pamćenje je najvažniji element pomoću kojeg se oblikuje naše znanje o sadašnjosti i prošlosti kada su stvari postale drugačije. Pamćenje je iskustvo o vremenskom slijedu; pamćenje je svijest o promjeni u vremenu, i o tome da svaka promjena implicira kontinuitet nečega.³²

Upozorili smo da postoje različiti obrasci pamćenja, koji oblikuju različita znanja. Ali što pamtimos? Što ostaje kao dokaz o događajima?

Događaji se zbivaju u vremenu i vremenom postaju povijesni događaji, odnosno (pro)padaju u povijest. Dokazi o (povijesnim) događajima protokom vremena se gube. Što nam ostaje kao dokaz o prošlim događajima?

Teoretički povijesnog znanja, odnosno znanja o povijesti, mišljenja su da se može govoriti samo o četiri kategori-

je stvari koje dolaze iz prošlosti, koje osiguravaju materijalne dokaze o onome što se dogodilo u prošlosti. Materijalni dokazi o prošlosti mogu se razvrstati u slijedeće četiri kategorije: prirodne, intencionalne, komunikativne, procesivne.³³

a) *Prirodne dokaze* ne treba posebno tumačiti. Misli se na svo prirodno nasljeđe, i preinake u prirodi nastale prirodnim procesima.

b) *Preoblike prirodnih objekata* materijalni su dokazi nastali preinakom prirode i prirodnih proizvoda ljudskim radom. Ljudi su ih prilagodili svojim svrhama i potrebama, i oni su postali artefakti: obrađena polja, raskrčena šuma, most preko rijeke, kuća, boca vina, oruđa i oružja, itd.; artefakte čiji kontinuitet svjedoči o vremenu iz kojeg potječu možemo smatrati *intencionalnim* materijalnim dokazima.³⁴

c) posebna vrsta artefakta, tj. umjetnih tvorevina, su *komunikativni objekti* koji oblikuju gotovo svo naše znanje o prošlosti. Komunikativni objekti su svi oni kojima je namjera prenositi neku vrstu poruka, bilo emocionalnu ili racionalnu (od pjesama, slika, skulptura, kovanica, medala, do teksta). Jasno da je vrijednost tih komunikativnih objekata različita za prosudbu (povijesnih) događaja jer su jedni namijenjeni neposrednoj komunikaciji u vremenu nastanka, a drugi su oblikovani za buduća vremena.³⁵

d) *procesivni dokazi* razotkrivaju kontinuitet onoga što nam dolazi iz prošlosti u sadašnjost a nije skriveno toliko u samom objektu koliko u procesu, u samom postupku. Naime, ako želimo razumjeti proces moramo oticiti u prošlost da bismo razumjeli njegov nastanak i funkcioniranje. Društveni procesi često su posljedica nasljeđa prošlosti: naslova, imenovanja, protokola, edukacije, uloge grčkog i latinskog jezika u obrazovanju, itd.

Prethodne četiri kategorije objekata mogu opstati i ohrватi se prošlosti, te se mogu koristiti u oblikovanju dokaza o prošlim događajima. No što ne može preživjeti i ne može opstati kao dokaz prošlih događaja i zbivanja?

Prvo, ne mogu preživjeti ljudi - muškarci i žene. Oni mogu biti svjedocima pojedinih događaja najdulje onolikom dugo koliko živi generacija sudionika tih događaja.

Dруго, ne mogu preživjeti događaji. Život je neprekidni niz događanja, koji se mogu dijeliti na manje dionice jednog procesa, ali ipak su konačni. Pojave, incidenti, događaji mogu biti dijelovi nekih društvenih, političkih, povijesnih procesa (poput trendova, pokreta, ili čak stanja stvari) ali ipak su konačni u vremenu.

Štoviše ni prirodne pojave ne mogu dugo preživjeti. Pa ni većina artefakata neće preživjeti, a još je poraznija

činjenica da se ne-materijalnim činjenicama – poput pojmove, vjerovanja, običaja, mentaliteta, religija i čak jezika – gube tragovi u prošlosti.³⁶

Struktura dokaza

Podsjetimo ponovo da je motiv naše rasprave: kako organizirati pamćenje, tj. dokaze o društvenim i povijesnim događajima, preciznije o logorima i kršenju ljudskih prava. Iskustva povijesne znanosti nas upozoravaju da: a) pojave, događaji, ponašanje i akcije ne mogu preživjeti svoje sudionike, i (pri)padaju u prošlost; b) sudionici i akteri događaja također ne mogu nadživjeti svoje vrijeme.

Upozorili smo da postojeći obrasci pamćenja (proizvodnja zaborava, proizvodnja identiteta, proizvodnja determiniranog kaosa, proizvodnja pristanka) u pravilu ne funkcioniраju na prikupljenim dokazima o sudionicima i akterima kršenja ljudskih prava, i zbivanjima u logorima. Čini i djela aktera i sudionika tih zbivanja, njihovi motivi, namjere i ciljevi mogli bi ostati samo kao osobno iskustvo i sjećanje današnje generacije, ako se ne osiguraju dokazi za buduća vremena. A budućnost bi mogla biti prepravljena ako se ta zbivanja prepuste zaboravu.

Pamćenje se temelji na dokazima. Dokazi su ono što ostaje i opstaje u vremenu, i dokazi mogu nadživjeti i sudionike događaja i sama zbivanja. No, što je dokaz i kakva je njegova struktura?

Značenje riječi *dokaz*: “obavijest ili obrazloženje kojemu je cilj da utvrdi istinu u vezi s nekom činjenicom; ukupnost razloga koji omogućuju da se utvrdi istinitost neke tvrdnje te postojanje ili nepostojanje nekog čina ili djela” (V. Anić, 1998., str. 176).

Dokazati pak znači “činjenicama utvrditi istinitost; izvesti dokaz iz činjenica i njihovih veza” (V. Anić, 1998., str. 176).

Već semantički opis riječi dokaz upućuje na čimbenike koji određuju dokaz:

- “*obavijest ili obrazloženje*” – može po svojoj prirodi biti bilo što;
- “*činjenica*” što upućuje na “postojanje ili nekog čina ili djela”;
- *sud* kojim se potvrđuje “istinitost neke tvrdnje”;
- *proces* o kojem se oblikuje dokaz povezivanjem obavijesti, činjenica i sudova o nekom činu ili djelu.

Semantičku logiku tumačenja sastavnica dokaza slijede i povjesničari (M. Stanford, 1995., str. 61–75). Dokazi su “obavijesti ili obrazloženja”; oni se is-kazuju u formi rečenica kojima se do-kazuje istinitost činjenica. Po svo-

joj formi dokaz je iskaz, kojim se želi utvrditi neka činjenica.³⁷

Dokaz je iskaz o činjenicama; mora biti "jasno" i "očito" o kojoj se činjenici radi, bez obzira što ta činjenica dokazuje. Zato se prvo moraju utvrditi činjenice, kako bi se mogli izvući pravi zaključci. Ako činjenice nisu pravilno i jasno utvrđene svaki zaključak na temelju nejasnih ili nepreciznih činjenica može biti pogrešan.

Uporaba dokaza prepostavlja pravilno razumijevanje procesa, zbivanja kao procesa, koji se žele potvrditi izvođenjem dokaza. Zbivanja se procjenjuju pravilnim tumačenjem i povezivanjem činjenica, te pravilnim tumačenjem promjena, odnosno vremenskog slijeda događaja.

Nakon što procijeni činjenice i razumije procese korisnik (povjesničar, znanstvenik, sudac, itd.) mora prosuditi: donijeti sud o adekvatnosti dokaza. Korisnik mora odgovoriti na pitanje za što je taj dokaz dovoljan, čemu je primjereno, što se njime može dokazati. Dokaz ne može biti dovoljan, adekvatan, samo "za nas", za određenu socijalnu grupu, niti pak je dokaz dovoljan sam za sebe i sam po себи.³⁸

Dokaz mora zadovoljiti standarde prikupljanja, kriterije prikaza i prosudbi onog korpusa znanja u koji se želi uklopiti, i one zajednice korisnika kojima se žele dokazati činjenice o određenim zbivanjima i događajima. Zato je proces dokazivanja stalno otvoren proces i trajna zadaća.³⁹

Umreženo znanje i dokazi

Dokazi služe da se utvrde činjenice i istinitost činjenica o određenim zbivanjima i događajima. Dokazi postaju dio određenog korpusa znanja. Znanje može biti osobno ili javno, može biti govorno ili pisano, itd. O tome na koji je način znanje *prikazano* i organizirano ovisi *dostupnost* znanja, odnosno mogućnost njegove disperzije. Prema tome o ustroju i organizaciji znanja ovisi dostupnost dokaza i njihova rasprostranjenost. Kriva je predodžba da je za privatljivost dokaza presudna spoznajna funkcija, odnosno istinitost činjenica i snaga argumenata. Dostupnost i raspoloživost jedne vrste dokaza mogu biti presudne značajke u odnosu na neku drugu vrstu dokaza koji se mogu temeljiti na boljim argumentima i preciznijim činjenicama, ali ako nisu dostupni i raspoloživi, oni ostaju nepoznati.

Osobna znanja i osobna iskustva, mogu osigurati uverljive dokaze jer oblikuju izvorno znanje o pojedinim zbivanjima i događajima. Problem s osobnim znanjem jest da je limitirano prostorno i vremenski životom pojedinca i socijalne grupe u kojoj je nastalo i u kojoj se razmjenjuje.

Osobno znanje nije trajno. Osobno znanje se *is-kazuje*, dakle, rezultat je spoznajne funkcije; osobno znanje se i *pri-kazuje*, razmjenjuje s drugima (i nastaje u komunikaciji s drugima), dakle, rezultat je komunikacijske funkcije. Trajnost tog znanja ovisna je o osobnom pamćenju subjekta spoznaje, i *do-kazuje* se svjedočenjem (spoznajnog) subjekta: is-kazom i pri-kazom njegove nazočnosti zbivanjima i događajima.

O trajnosti znanja. Uvjet da is-kaz i pri-kaz svjedoka (spoznajnog subjekta) postane do-kazom jest da iskaz i pri-kaz dobiju oblik trajnosti. Ono što omogućava trajnost is-kaza i prikaza, jest zapis "obavijesti", zapis "obrazloženja", na nekom trajnom mediju.

Zapisanu poruku na nekom mediju, u informacijsko-dokumentacijskoj djelatnosti nazivamo dokumentom. Dokument daje formu trajnosti iskazima i prikazima činjenica, događaja i zbivanja, i ta forma trajnosti čini iskaze (pri-kaze, poruke, obrazloženja) dokazom.

Na drugom smo mjestu (M. Tuđman, 1990.) obrazložili koje funkcije utječu na strukturu znanja. Pošli smo od teze da se znanje iskazuje govorom (ili tekstom) u formi rečenica. Ali znanje oblikuju tri funkcije: spoznajna, komunikacijska i funkcija pamćenja. Ako jedan te isti korpus rečenica razmatramo sa različitim stajališta onda ćemo ga proučavati kao iskaze, prikaze ili dokaze. To je ovisno o tome da li je interes na spoznaji, komunikaciji ili vremenskoj dimeziji (tj. pamćenju).

To da je neka poruka zapisana na dokumentu, i egzistira u formi *trajnosti*, ima niz posljedica po strukturu i organizaciju znanja. Naznačimo samo neke. Znanje pohranjeno na dokumentu ima formu trajnosti i postaje neovisno o svom autoru, o emitenu poruke. Dokument postaje "komunikativni objekt" koji traje u vremenu, i ostaje za buduća vremena. Dokument je i socijalno pokretljiv i njegov prikaz postaje dostupan u prostoru različitim socijalnim grupama. *Dostupnost* dokumenta utječe na strukturu javnog znanja, jer se prikaz znanja distribuira i razmjenjuje među većim brojem korisnika. *Replikabilnost* iskaza omogućava njegovu (re)integraciju u nove spoznajne cjeline.⁴⁰

Za problem koji nas interesira, tj. organizaciju pamćenja i dokaza o logorima i ljudskim pravima važna su tri kriterija:

- a) **trajnost dokumenata** – čime se osigurava trajno čuvanje dokaza o zbivanjima i događajima,
- b) **dostupnost dokumenata** – čime se osigurava njihova distribucija i razmjena između većeg broja korisnika,
- c) **replikabilnost dokumenata** – čime se osigurava njihovo ponovo korištenje, od istih ili novih korisnika.

Trajinost, dostupnost i replikabilnost presudne su značajke koje oblikuju kolektivno pamćenje. Kolektivno pamćenje je kreativan i dinamičan proces čije su odrednice upravo ove značajke komunikativnih objekata.

O dostupnosti znanja. Dostupnost dokumenta uvjetovana je vrstom medija i tehnologijom njihove pripreme i obrade. Postoji uvriježena podjela na dvije osnovne grupe medija: analogne i digitalne medije, sukladno tome analognе i digitalne dokumente. Ovdje ćemo zagovarati slijedeću podjelu:⁴¹

- a) jednosmjerni pasivni mediji, ili *W-mediji*,
- b) dvosmjerni *interaktivni mediji* ili *WW-mediji*.
- c) umreženi interaktivni mediji ili *WWW-mediji*.

Internet je danas primjer WWW-umreženog interaktivnog medija. To je po mnogo čemu višesmjerni korpus umreženog znanja. **Životni ciklus** obavijesti na Internetu određen je sljedećim fazama: **stvaranje, pohranjivanje, pretraživanje, ažuriranje**.⁴² Time je prezentacija, organizacija, distribucija i korištenje ovog tipa znanja sasvim drukčija nego kod pasivnih medija (W-medija) ili interaktivnih medija (WW-medija). Kod pasivnih medija autor je taj koji je odgovoran za prezentaciju, interpretaciju i vrednovanje znanja. Kod WW interaktivnih medija autor je još uvek odgovoran za prezentaciju, ali u interpretaciji i vrednovanju sudjeluju već i posrednici⁴³ i korisnici. Kod WWW-medija, informacijski sustavi odnosno INDOK sustavi,⁴⁴ posrednici su između autora (emitera) obavijesti i korisnika. To jesu dvosmjerni interaktivni sustavi, ali na način da su autori obavijesti i korisnici u interakciji sa sustavom, no međusobno nisu u neposrednoj komunikaciji s povratnom vezom.

Kod WWW medija karakter autorstva i izvora obavijesti se izmjenio. **Autorsku odrednicu**⁴⁵ objektivno određuju osim autora i korporativnog autora i sponzor web stranice, a posredno i davatelj Internet usluga (*provider*). **Izvor obavijesti** nije više samo osoba, institucija ili dokument već je to i Internet, davatelj usluga, web stranica.

Kod WWW medija niz novih posrednika sudjeluje u stvaranju znanja. Time se proširio broj sudionika koji određuju autorstvo i izvor do-kaza. Njihova stalna nazočnost u komunikaciji i interakcija s korisnicima promijenili su i samu narav komunikacije. Novi **izvor obavijesti** jest taj koji je aktivno nazočan na Internetu jer sam generira i ažurira svoje obavijesti. Sponzori i autori web stranice zainteresirani su za prezentaciju obavijesti i u ime autora obavijesti i u ime izvora obavijesti.

Korpus znanja u WWW sustavima otvoren je i po broju sudionika u njegovu oblikovanju kao i po opsegu i

kvaliteti prezentiranog sadržaja. Korpus znanja na WWW mediju stalno se zanavlja a održavaju ga i ažuriraju ne samo "pošiljatelji", nego i korisnici ili posrednici www medija.

Umjesto zaključka

W mediji, pasivni analogni mediji, obično se dijele na primarne i sekundarne dokumente. Primarni su oni koji donose originalnu, izvornu građu. Primarni dokumenti sadrže dokaze o događajima, činjenicama i svjedočenja o njihovoj istinitosti. Izvor, autor i pošiljatelj obavijesti često su objedinjeni u jednoj osobi. Terminologija informacijske znanosti jako je neprecizna kada želi opisati izvorni dokument, izvorni materijal – upravo zato što kod izvornih analognih dokumenata nije moguće uvijek razlučiti izvor, autora i pošiljatelja obavijesti. No, zato su izvorni dokumenti pouzdana forma pamćenja, i mogu osigurati retrospektivni pogled u prošlost, i zaštitu prošlosti u sadašnjosti.

Ako pak vrijednosti, spoznaje i dokaze iz prošlosti želimo prezentirati kao dio nacionalnog i kulturnog identiteta u sve tri vremenske dimenzije – prošlosti, sadašnjosti i budućnosti – onda se moramo okrenuti prospektivnim formama pamćenja. *Retrospektivne forme pamćenja* su one koje su okrenute zaštiti postojeće tradicije i čuvanju dokumenata iz prošlosti i o prošlosti. *Prospektivne forme pamćenja* sadašnjost i prošlost projiciraju u budućnost. Za to je potrebna sasvim druga vrsta dokumenata i njihova organizacija. Potrebno nam je umreženo znanje koje se stalno i samo⁴⁶ zanavlja.

Zato WWW mediji nisu izbor – oni su nužnost. WWW mediji organiziraju znanje na drugim osnovama i po drugim pravilima. Primjera radi. Izvor obavijesti razlomio se na niz novih aktera:⁴⁷ izvor obavijesti, autor obavijesti, pošiljatelj obavijesti, sponzor, davatelj usluga, itd. Ali i korisnik postaje autor jer su uloge korisnika i autora u umreženim medijima postale izmjenjive. Zato umreženo znanje nema fiksnog autora i nema jasnih granica ni svoga početka a ni svoga kraja.

WWW medij nameće se kao logični izbor prospektivnog pamćenja hrvatskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Dokazi o svim žrtvama Domovinskog rata, logora i kršenja ljudskih prava mogu postati trajne vrijednosti svih naraštaja, jedino ako će biti trajno memorirani i dostupni na www mediju.

Ni povijest se više ne može pisati i dokumentirati, ni znanje o njoj organizirati, na tradicionalan način. Kraj pisanja povijesti na tradicionalan način nastupa, jer www mediji daju šansu svakom pojedincu, grupi, ili instituciji

da do-kaže svoj prilog povijesnim zbivanjima, i svoju interpretaciju povijesnih događaja.

Obveza je informacijske znanosti, preciznije, kvalificiranih znanstvenih i stručnih ustanova (poput *Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu*) da izrade projekt *Multimedijiskog memorijalnog centra Domovinskog rata*; dugoročni nacionalni projekt koji bi prikazao sva materijalna razaranja i ljudska stradanja u Domovinskom ratu, ali i sve političke, diplomatske i vojne akcije i operacije, odgovornost svih sudionika za ono što se dogodilo i nije dogodilo, kako bi u formi umreženog znanja i prospективnog pamćenja taj centar bio trajnim izvorom zaštite i promicanja nacionalnih vrijednosti ali i otvorena ponuda i prezentacija tih vrijednosti, činjenica i istina cijeloj međunarodnoj zajednici bez ograničenja.

BILJEŠKE

- ¹ Navodimo nekoliko primjera kojima je zadaća ukazati potrebu organiziranja dokaza i podataka o osnovnim činjenicama, a nije smisao ovih primjera ukazati na svu lepezu mogućih stavova.
- ² Fonogram, Drugi dan svjedočenja predsjednika Mesića u Haagu: Suočenje s Miloševićem.
- ³ Fonogram, Drugi dan svjedočenja predsjednika Mesića u Haagu: Suočenje s Miloševićem.
- ⁴ Ističu Pulišelić i S. Zadnik, zamjenici državnog odvjetnika.
- ⁵ Za novinara *Vjesnika* Vladu Rajića logori u kojima su mučeni i ubijani ljudi su taborišta!
- ⁶ Slavko Zadnik, zamjenik glavnog državnog odvjetnika (*Vjesnik*, 9. listopada 2002., str. 5).
- ⁷ Prema riječima zamjenika glavnog državnog odvjetnika Petra Pulišelića i Slavka Zadnika (*Vjesnik*, 10. listopada 2002., str. 7).
- ⁸ Čini se da za *Vjesnik* nije sporno da se radi o ratnim zločincima ali je *nezakonito* njihovo procesuiranje u njihovom prevelikom broju, nedostupnosti, i površnim policijskim izvidima.
- ⁹ *Vjesnik*, 10. listopada 2002., str. 7.
- ¹⁰ Prema istom izvoru oko 330 logora (200 potvrđenih i 130 nepotvrđenih) logora nalazilo se u BiH, približno 80 (30 + 50) na području okupiranih dijelova Hrvatske, a približno 70 (40 + 30) na području Srbije (60) i Crne Gore (10). Izvješće utvrđuje da se srpski sustav logora nalazio u tri države (Srbija/Crna Gora, okupirani dijelovi Hrvatske, te BiH) i da je predstavljao jednu cjelinu, budući da je i srpska oružana agresija bila cjelovit projekt (prema J. Jurčević, str. 31-32). O jedinstvenim planovima agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, i vođenju rata u Hrvatskoj i BiH kao jedinstvenom ratističku vidi D. Domazet (2002.), D. Marijan (2002.).
- ¹¹ Boravak je trajao od nekoliko dana do dvije i više godina.
- ¹² U *Letopisu srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"*, Zagreb, 2002., sv. 7, obnavljaju se teze protiv hrvatske države, pomirbe, itd. kao fašističkim, nacističkim idejama, o pravu na samostalnu državu kao projektu etničkog čišćenja, o predsjedniku dr. F. Tuđmanu, kao zločin-

cu, itd. ali se ni jednom riječi ne spominje srpska agresija, zločini u agresiji. Isključivo na "tamnim stranama" Domovinskog rata gradi se cijela politička konstrukcija i povijesna rekonstrukcija (vidi: Boris Rašeta, Boris Budin: "O identitetu mislim sve najgore", *Letopis*, 2002., sv. 7, str. 327–350).

¹³ Prema Kuhnu znanstvene činjenice i teorije nisu "kategorički razdvojivi"; znanstvene zajednice, odnosno znanstvenici na temelju svojih svjetonazora, oblikuju teorije i sukladno tome promatraju činjenice (tj. svjetonazori, teorije i činjenice uzajamno se uvjetuju). Zato znanja i činjenice polučeni oprečnim paradigmama nisu sumjerljivi (vidi T. Kuhn, 2002., M. Tuđman, 1993.).

¹⁴ Npr. apartheid je oblik u kojem se multikulturalnost poriče ali se fizički ne poništava.

¹⁵ Vidi D. Marijan "Bitka za Vukovar 1991" (*Scrinia Slavonica* 2 (2002.) str. 367–402). U članku se također daju i podaci o nacionalnom sastavu stanovništva iz kojih je vidljivo da je od 84.189 stanovnika Vukovara Srba bilo 31.445.

¹⁶ Termin posuđujemo od I. Rogića (2002., rukopis).

¹⁷ JNA i srpske paravojne postrojbe "oslobodile" su Vukovar 18. studenog 1991. tako da je u tom "slobodnom" Vukovaru mesta za preživjele Hrvate bilo samo u logorima, ne i u kulturnom i političkom životu grada.

¹⁸ Vidi A. Rebić (2002., str. 149–152) koji iznosi podatke o 700.000 progneranika i izbjeglica iz RH i BiH već u ljetu 1992. Velikosrpska okupacija hrvatskih područja imala su za cilj etničko čišćenje, i ta područja bila su etnički očišćena: bilo je protjerano 282.000 Hrvata. Povratak progneranika u svoje domove još ni danas nije u potpunosti završen.

¹⁹ Prema J. Jurčević, str. 31.

²⁰ Prema Erdutskom sporazumu Srbi su izborili pravo da u hrvatskom podunavlju povijest nastanka hrvatske države nije za njih predmet u nastavnim programima sve do 2002. godine.

²¹ Ljudi su u logorima bili zlostavljeni zato što su se opredijelili i što su glasovali za hrvatsku opciju i samostalnu državu; to je bio veći "grijeh" nego članstvo i pripadnost političkim i vojnim formacijama (vidi svjedočenja u D. Rehak, 2000.).

²² Ideja nacionalne slobode bila je jedna od temeljnih pokretača socijalnih prevrata u 18. i 19. stoljeću. Kada su velike nacije ostvarile nacionalne države i počele uspostavljati imperijalna carstva, jasno da nisu mogle koloniziranim narodima dopustiti zagovaranje nacionalne slobode kao temeljne vrijednosti. Zato se ideja nacionalne slobode (*liberty*) počinje supstituirati idejom ljudskih prava, i još neodređenom idejom demokracije. U novim okolnostima demokracija ne polazi od svetosti života kao univerzalnog načela, već se svodi na tehničke banaliziranja života.

²³ Vidi Ž. Vujić, 2002., rukopis.

²⁴ Koristimo obrazac prikaza sudionika determiniranog kaosa prema D. Domazet (2002.), str. 290.

²⁵ Dr. Robert Greenberg: "Na Balkanu jezik i država idu zajedno", *Večernji list*, subota, 9. studenoga 2002., str. 29.

²⁶ Rezolucija 713 VS UN o potpunom embargu na uvoz oružja u Jugoslaviju donijeta je 25. rujna 1991. Napad na Vukovar počeo je 25. kolovoza 1991. Crnogorsko-srpska agresija na dubrovačko primorje po-

čela je sedam dana nakon donošenja rezolucije 713, a 14 dana kasnije, tj. 7. listopada 1991. zrakoplovi JNA raketirali su rezidenciju predsjednika Republike dr. F. Tuđmana.

- ²⁷ Vidi M. Thatcher: *Statecraft*, 2002., str. 298–299.
- ²⁸ Z. Tomac, izlaganje na Okruglom stolu “*Nacionalna sigurnost*”, Udruga za promicanje hrvatskog identiteta i prosperiteta, Zagreb, 5. studenoga 2002. godine.
- ²⁹ Dr. R. Greenberg, isto.
- ³⁰ Ideja slobode jedna je od temeljnih vrijednosti svih demokratskih zemalja. Ali kako su nacionalnu slobodu te zemlje ostvarile u 18., 19., stoljeću a potom vodile kolonijalne ratove, to se ideja nacionalne slobode potiskivala u stranu. Međutim, nakon drugog svjetskog rata nastalo je novih 50 država i izbavljen je 800 milijuna ljudi iz velikih kolonijalnih imperija (Velicke Britanije, Francuske, Nizozemske, Belgije). Nitko još nije opisao proces raspada multinacionalnih država kao slijed demokratskih procesa globalizacije i nastanka novih država nakon 2. svjetskog rata: od raspada kolonijalnih imperija do raspada totalitarnih komunističkih sustava. Paralelno s tim procesom tekao je proces integracija: stvaranje Europske unije dug je proces za počet 1950-ih godina kome su prethodile mnoge asocijacije i integracije. No, uvjet tim procesima bilo je selektivno pamćenje: zaborav vlastitih “tamnih strana” povijesti velikih europskih sila, koje su svoju snagu i silu izgradile na kolonizaciji i eksploataciji nerazvijenih naroda. Tim narodima pak u periodu oslobođanja nisu dozvolili proslavu vlastite slobode, kako ne bi bili ugroženi interesi moćnih gubitnika. Da bi se to ostvarilo morali su biti uspostavljeni mehanizmi selektivnog pamćenja i funkcioniranje logike dvostrukih mjerila.
- ³¹ Fraza je Waltera Lippmana iz 1920-ih godina (prema N. Chomsky, 2002., str. 18).
- ³² M. Stanford, 1995., str. 49.
- ³³ Ova podjela preuzeta je u cijelosti od M. Stanforda (1995.), str. 46–48.
- ³⁴ Vukovar i okolica prostor su ratnih operacija; promjena krajobraza uslijed ratnih zbivanja može ostati prirodni dokaz tog povijesnog zbivanja.
- ³⁵ Problem vrijednosti komunikativnih objekata iziskuje zasebnu raspravu; nas ovdje interesira tipologija tih objekata a ne vrijednost nekih konkretnih dokaza. Jasno je da u slučaju rata i sukoba niskog i srednjeg intenziteta treba računati s povećanim opsegom informacija, dezinformacija i pogrešnih informacija.
- ³⁶ M. Stanford navodi da je izgubljeno nekoliko tisuća jezika, više od četiri ili pet tisuća što se danas još uvijek govori (str. 49–50).
- ³⁷ Razliku između iskaza kao dokaza, i dokumenta kao dokaza razmotrit ćemo kasnije.
- ³⁸ Prema M. Stanford, isto, str. 64.
- ³⁹ U ovom kontekstu interesantna je etimologija riječi *kazna*. Riječ kazna istog je etimološkog korijena kao i *dokaz*: *dokazati*, *kazati*, *kazan*, *kazna* (vidi: A. Gluhak, 1993.).
- ⁴⁰ O trajnosti, replikabilnosti i dostupnosti kao odrednicama znaka i znanja vidi M. Tuđman (1983.).
- ⁴¹ Sljedeću podjelu preuzimamo iz M. Tuđman: “Informacijska znanost: znanost o obavijestima, pogrešnim obavijestima i protuobavijestima”, 2002., u tisku.

- ⁴² U izvorniku: *creation, storage, retrieval, updating*. Prema V. Floridi (1996.).
- ⁴³ Pod posrednicima mislimo na informacijske sustave, baze i banke podataka, svu onu informacijsko-dokumentacijsku infrastrukturu koja sudjeluje u procesu od prikupljanja, čuvanja, obrade do korištenja obavijesti.
- ⁴⁴ INDOK sustav koristimo kao generički naziv za sve vrste informacijsko-dokumentacijsko-komunikacijskih sustava što posreduju o procesima obrade obavijesti.
- ⁴⁵ Uvriježene su definicije: **Autorska odrednica** – odrednica koju tvori ime individualnog autora ili naziv korporativnog autora; odrednica jednog dokumenta u nekoj datoteci koju tvori ime autora. **Izvor obavijesti** – dio informacijskog sustava kojem se pripisuje nastajanje obavijesti. Mjesto na kojem korisnik može dobiti određenu informaciju i zadovoljiti svoju informacijsku potrebu. To mjesto može biti osoba, institucija ili dokument. (M. Tuđman, 1990b., str. 164, 184.)
- ⁴⁶ Jasno da se ne obnavlja samo, ali više nema kontrolora koji može osujetiti obnavljanje znanja, istraživanje novih dokaza i njihovo inkorporiranje u postojeći korpus znanja.
- ⁴⁷ Na jednom smo drugom mjestu ukazali da je to razlogom mogućih pogrešaka – slučajnih i namjernih. I da www mediji produciraju puno veći broj pogrešnih obavijesti i protuobavijesti (M. Tuđman, 2002., rukopis).

LITERATURA

- Anić, V. (1998.), *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Chomsky, N. (2002.), *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: Marko Strpić.
- Domazet Lošo, D. (2002.), *Hrvatska i veliko ratište*. Zagreb: Udruga sv. Jurja.
- Floridi, L. (1996.), *Brave.Net.World: The internet as a Disinformation Superhighway*. Oxford: Wolfson College UK.
- Gluhak, A. (1993.), *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Jurčević, J. (2000.), *Uvod*, u: D. Rehak (2000.), *Putevima pakla u 21. stoljeće: kroz srpske koncentracijske logore*, str. 7-34, Zagreb: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora.
- Kuhn, T. (2002.), *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk.
- Marijan, D. (2002.), Bitka za Vukovar 1991, *Scrinia Slavonica* sv. 2, str. 367-402, Slavonski Brod.
- Marijan, D. (2002.), *Smrt oklopne brigade. Prilozi za istraživanje rata za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb – Sarajevo: ZORO.
- Rašeta, B., Budin, B. (2002.), O identitetu mislim sve najgore, *Letopis*, sv. 7, str. 327-350, Zagreb.
- Rebić, A. (2002.), Prognanici i izbjeglice kao strateško sredstvo velikosrpske agresije na Hrvatsku, u: *Dr. Franjo Tuđman - vizije i postignuća*, str. 149-152, Zagreb: UHIP.
- Rehak, D. (2000.), *Putevima pakla u 21. stoljeće: kroz srpske koncentracijske logore*. Zagreb: Hrvatsko društvo logoraša srpskih koncentracijskih logora.
- Rogić, I. (2002.), *Hrvatsko društvo u 20. stoljeću*, rukopis.
- Stanford, M. (1995.), *The Nature of Historical Knowledge*. Oxford UK – Cambridge USA: Blackwell.

- Thatcher, M. (2002.), *Statecraft*. New York: Harper Collins Publishers.
- Tuđman, M. (1983.), *Struktura kulturnih informacija*. Zagreb: Zavod za kulturu Hrvatske.
- Tuđman, M. (1990.), *Obavijest i znanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Tuđman, M. (2002.), Informacijska znanost: znanost o obavijestima, pogrešnim obavijestima i protuobavijestima, u: M. Tuđman (ur.): *Modeli znanja i obrada prirodnog jezika*, Zagreb: Zavod za informacijske studije, u tisku.
- Vujić, Ž. (2002.), Povijesna muzeologija na početku 21. stoljeća: besplodno okretanje prošlosti ili suvremeno poimanje discipline, u: M. Tuđman (ur.): *Modeli znanja i obrada prirodnog jezika*, Zagreb: Zavod za informacijske studije, u tisku.

Luc
HUYSE

Katoličko sveučilište, Leuven, Belgija

ŽRTVE

Nasilni sukobi stvaraju različite žrtve: ubijene i mučene, ožalošćene i osakaćene, napadnute i silovane, ranjene u borbi i minama, otete i zatvorene, prognane i beskućnike, zastrašene i ponižene. Ovaj rad nastoji rasvijetliti čimbenike i procese koji vode ka identifikaciji i angažiranju tih žrtava; počinje prezentacijom različitih tipova žrtava, a završava raspravom o slučajevima gdje su sve sukobljene skupine počinile zločine, zbog čega je nemoguće podvući granicu između žrtava i počinitelja zločina.

Tipovi žrtava

Žrtve su u središtu svih dimenzija procesa pomirbe u društвima koja izlaze iz godina nasilnih sukoba. Izuzetno je važno da donositelji zakona i upravljači civilnim društвima budu svjesni raznih oblika žrtava, kako bi mogli iznači prikladne programe za žrtve, čak i ako su sredstva premala da bi se pomoglo svima koji pate - individualno i/ili kolektivno, izravno ili neizravno, danas ili u budućnosti. Morala bi postojati debata u široj javnosti o tome koji se pojedinci i zajednice trebaju smatrati žrtvama. Takve građanske debate u idealnom bi slučaju trebale pridonijeti rukovodećim principima za sve procese izlječenja, iznošenja istine i dodjeljivanja odštete.

Žrtve se mogu klasificirati prema trima osnovnim razlikama. Dva takva razlikovanja, pojedinačne/kolektivne i izravne/neizravne žrtve, sastavni su dio različitih UN-ovih definicija žrtava. Treća razlika, između žrtava prve i druge generacije, temelji se na vremenskoj dimenziji. Također je važno imati na umu sudbinu djece i spolne implikacije glede stvaranja žrtava.

Pojedinačne i kolektivne žrtve

Svi brutalni sukobi nanose ozbiljnu štetu pojedincima, ali većina njih, osobito genocid i građanski rat, također uzro-

kuju kolektivne žrtve. Kolektivne žrtve stvaraju se kada je nasilje usmjereni na specifičnu populaciju, na primjer, na određenu etničku, ideološku ili religijsku skupinu. U takvim slučajevima, pojedinci su pogodeni zbog njihove povezanosti s nekom identifikacijskom zajednicom. Sve u svemu, učinak je uvijek takav da se viktimizira društvo u cijelosti.

Izravne i neizravne žrtve

Izravne žrtve su one koje su proživjele izravne učinke nasilja, dakle one koje su ubijene, ili psihički i fizički zlostavljanje, zatvarane, diskriminirane itd. *Neizravne žrtve* su one koje su povezane s izravnim žrtvama na takav način da su i one, zbog te povezanosti, propatile.

Prema Deklaraciji UN-ove komisije za ljudska prava, neizravne žrtve su članovi obitelji izravnih žrtava. Rođaci često proživljavaju iznimne tegobe i boli zbog patnji člana obitelji ili su kažnjavane zbog svoje povezanosti s tom osobom – putem ozbiljnih socio-ekonomskih zakidanja, ozašćenosti, gubitka hranitelja obitelji, propuštenih edukacijskih prilika, raspada obitelji, policijskog zastrašivanja ili ponižavanja. Deklaracija također spominje i ljude koji proživljavaju patnje zbog pružanja pomoći žrtvama ili pokušaja da spriječe daljnje nasilje.

Neki promatrači koriste se čak i širom definicijom neizravnih žrtava, koja uključuje susjede i prijatelje izravnih žrtava ili pasivne sudionike – sve one koji mogu biti traumatizirani zbog onoga što su vidjeli. Drugi čak i stavljaju u pitanje svrhu razlikovanja među izravnim i neizravnim žrtvama: jedno od otkrića Južnoafričke Komisije za istinu i pomirbu (Truth and Reconciliation Commission – TRC) jest da je teško smisleno razlikovati fizičku bol i psihičku patnju koje proživjava izravna žrtva od boli onoga kome je ta osoba nešto značila. Izuzetno je značajno razmotriti ovakvo šire poimanje žrtava. To proširuje područje žrtvenog stanja, te se time i povećava broj ljudi koji zahtijevaju priznavanje i nadoknadu za svoju patnju.

Žrtve prve i druge generacije

Pažnja se uglavnom posvećuje takozvanim žrtvama prve generacije – onima koji su bili viktimizirani tijekom svog života. Ali istraživanja su pokazala da njihova djeca, ponekad čak i unuci, moraju snositi posljedice tih događaja, te se mogu osjećati i ponašati kao žrtve, iskazujući duboku patnju i ogorčenost. Trauma se može baštiniti. Druga generacija ima osobitu sklonost svjesno ili nesvjesno upijati i

zadržavati bol i tugu. Tragove tih iskustava oni prenose u odraslu dob, što predstavlja problematično nasljeđstvo koje može ugroziti budućnost društva.

Luc Huyse
Žrtve

Spol

Nasilni sukobi uzrokuju ogromne patnje svim ljudima, ali također imaju različit učinak na žene i muškarce, budući da je viktimizacija djelomično spolno razlikovna. Veća je vjerojatnost da će muškarci biti uključeni u borbe, te biti ranjeni ili ubijeni – iako ima slučajeva gdje postoji značajno sudjelovanje žena u borbama. Između ostalog, žene su se priključile i redovima nekoliko južnoameričkih gerilskih snaga, kao i Irskoj Republikanskoj Vojsci (Irish Republican Army - IRA) i Oslobodilačkim tigrovima tamilskog Eelama (Liberation Tigers of Tamil Eelam - LTTE). Za vrijeme trajanja Etiopskog građanskog rata, osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, otprilike jedna trećina boraca pobunjeničke Etiopske narodne oslobodilačke fronte (Ethopian People's Liberation Front - EPLF) bile su žene. Žene borci mogu biti dvostruko viktimizirane – ne samo od strane neprijatelja, već i od svojih muških suboraca, te u posljednjem slučaju viktimizacija preuzima oblik fizičkog i psihičkog zlostavljanja.

Žene su izložene različitim oblicima seksualnih napada u vremenima nasilja ili ugnjetavanja. Masovna silovanja žena iz neprijateljskih skupina prakticiraju se kao sredstvo napada na ulogu i identitet muškaraca u toj skupini kao hranitelja i zaštitnika obitelji i skupine. U drugim slučajevima, mlade djevojke mogu biti prisiljene na udaju u svrhu strategije stvaranja saveza ili kako bi zadovoljile potrebe muškarca odvojenih od obiteljskog ozračja u vrijeme rata. Žene su također izložene povećanom riziku od silovanja, zlostavljanja i stigmatizacije od strane članova njihova vlastitog društva, kao rezultat njihovih novih javnih uloga i odgovornosti za vrijeme rata. Nadalje, kao odgovor na rastuće siromaštvo, mnoge su žene prihvatile prostituciju kao način preživljavanja, povećavajući rizik od nasilja i zaraženosti HIV-om, odnosno virusom side. Dugoročne posljedice nekih od navedenih činova nasilja su i djeca, kojima ne samo da nedostaju očevi, već su i nezakonita, te su trajni podsjetnik na nasilje. Jedna od dugoročnih posljedica sudjelovanja muškaraca kao boraca u ratu jest i poteškoća redefiniranja njihove uloge i muškog identiteta nakon sukoba. To može rezultirati razvodom, alkoholizmom, nasiljem i kriminalom, s dodatnim učincima na obitelj i žene.

Seksualno nasilje nije jedini oblik spolno razlikovne viktimizacije povezane sa sukobom. Razlike u pravima i

ovlastima pokazale su se od velike važnosti u određivanju učinaka sukoba na organizaciju života muškaraca i žena. Na primjer, žene nisu uvjek registrirane kao pojedinačni stanovnici, niti su registrirane (i priznate) kao vlasnice zemlje, kuća, imovine i različitih naprava. U situacijama sukoba i društvenih pobuna žene mogu imati poteškoća glede zaštite svojih izvora prihoda, te im je gotovo nemoguće potraživati kompenzaciju i druge vrste pomoći. To dodatno pridonosi njihovoj ekonomskoj i socijalnoj ranjivosti.

Ne samo da žene proživljavaju patnje različito od muškaraca, već je i njihov odgovor na viktimizaciju također često drugačiji. U većini slučajeva žene zaziru od svjedočenja o seksualnom nasilju, zbog toga što bi se to smatralo sramnim, te bi, tipično, rezultiralo obilježavanjem, a možda čak i ozbiljnim kažnjavanjem, iako i muškarci teško priznaju ponovljene slučajeve silovanja, djelomično zbog toga što to izokreće uobičajene ideje o spolnim ulogama.

Glede ekomske viktimizacije, slabost žena obično leži u nedostatku znanja i iskustva u postupanju s upravnim organima. Međutim, snagu im daje postojanje lokalnih skupina za samopomoć, koje pomažu ženama da prevladaju teškoće i stvore podržavajuće veze. Moglo bi se reći da su žene uspješnije od muškaraca kada se radi o prepoznavanju sličnosti i ujedinjenju žrtava preko nacionalnih, etničkih, klasnih, religijskih i ostalih granica. To nas također podsjeća na važnu činjenicu da nijedna žrtva nije samo žrtva, već i sudionik s mnogim licima, ulogama i sposobnostima.

Naposljetku, viktimizacija ne mora prestati s donošenjem mirovnog sporazuma. Slučajevi Kambodže i Sijera Leonea dokazuju da se seksualno zlostavljanje, nažalost, često nastavlja i nakon pojave mirovotvoraca i humanitarnih djelatnika. Iskustva Ruande i Južnoafričke Republike ilustriraju poteškoće – i dvostruku viktimizaciju – s kojima se žene mogu suočiti kada pokušavaju dobiti od države priznanje i kompenzaciju za nepravde i patnje kojima su bile izložene u vrijeme sukoba. U nekim slučajevima, ograničena zastupljenost u političkim tijelima onemogućava im da se oglase sa svojim nedaćama, u drugim, pak, slučajevima, povezanost žene s pojedinom etničkom ili socijalnom skupinom, ili uloga i pozicija njezinog muža u borbi određuje njezina prava.

Djeca kao žrtve

Djeca su najbespomoćnije žrtve građanskih ratova i drugih oblika nasilja i ugnjetavanja. Dvije su skupine naročito ranjive – djeca izbjeglice i djeca vojnici. Više od polovice svjetske izbjegličke populacije čine djeca. Često su odvojena od svojih obitelji, socio-ekonomski su uskraćena, obično nemaju pristup obrazovanju i, što je najvažnije, ozbiljno su traumatizirana onime što su proživjela. Djeca vojnici često su zastrašivana ili otimana, zlostavlјana i prisiljavana da čine zvjerstva. Poseban slučaj je sudbina južnoameričke djece ubijenih članova suprotstavljenе strane, koja su kao siročad prisiljena na usvajanje od strane obitelji vojnika ili policijskih djelatnika. Sljedeća grupa djece žrtava su mnoge djevojčice koje su prisiljene na brak u vrlo mlađoj dobi ili odvedene od svojih kuća i obitelji, te prodane kao prostitutke. Naposljetku, postoje mnoge nevidljive i neizravne žrtve – djeca kojima je uskraćeno obrazovanje i koja su korištena kao dječja radna snaga, ili ona koja su zlostavlјana u vlastitom domu od strane roditelja i rođaka – simptom koji je prisutan u mnogim društвima, ali je pojačan u vremenima sukoba i nevolja.

Općenito govoreći, rasprostranjeni i dugotrajni nasilni sukobi mogu stvoriti čitave generacije različito viktimiranih mlađih ljudi. Te mlade žrtve političke, ekonomskе ili religijske agresije nose učinke svojih traumatičnih iskustava kroz cijeli svoj život.

Rizik od prerastanja te nezaciјljene боли i mržnje u temelj novoga nasilja naglašava potrebu za razvijanjem posebnih programa zaštite, izlječenja i rehabilitacije, osobito za djecu i mladež, kao, na primjer, pomoć u traganju za obitelji (koju organizacije Crvenog križa i Crvenog polunjeseca pružaju siročadi i djeci izbjeglicama), te pružanje prilika za školovanje. Komisije za istinu ponekad održavaju tematske rasprave o patnjama koje su preživjela djeca. Konvencija Ujedinjenih Naroda o pravima djeteta može poslužiti kao temelj za djelovanja kojima bi se rješavali određeni problemi tih mlađih žrtava.

Identifikacija žrtava

Socijalno gledajući, postajanje žrtvom je proces koji uključuje brojne mehanizme. Sama činjenica o fizičkom, psihičkom ili materijalnom oštećenju je nužan, ali nedovoljan element. Društvene norme i običaji, razvijeni u politici, pravu i kulturi, djelomično oblikuju izbor onih kojima će biti dodijeljen status žrtve.

Ni u jednoj situaciji nakon sukoba nije moguće uključiti sve postojeće žrtve u programe izlječenja, priznavanja

istine, suđenja i mjera za nadoknadu štete. Materijalni izvori i ljudska snaga su nedovoljni. Uslijed nužde, obično je samo dio onih čija su temeljna prava narušena prihvjetao kao "prave" žrtve, ali i unatoč tomu, oni mogu odigrati pozitivnu ulogu kao simbolički predstavnici šireg kruga žrtava u formalnim procesima pomirbe.

Definicija žrtve

Utjecaj društva na proces točnog definiranja žrtava temelji se na tri izvora:

- socijalno-politički čimbenici;
- pravne definicije žrtve; i
- kulturni utjecaji na definicije

Jednako je važno opažanje osoba koje su bile viktimirane. Jesu li on/ona svjesni te viktimizacije? Teže li on/ona statusu žrtve ili postoji svjesno odbijanje takvog obilježja?

Društveno-politički čimbenici

Pojam žrtve definiraju službene institucije. Inicijative u područjima izlječenja, priznavanja istine, pravde i odštete očigledno pridonose definiciji onih koji će biti uvršteni u kategoriju žrtava.

To je najočitije u djelovanju komisija za istinu. Bez sumnje, takva tijela stimuliraju priznavanje žrtava. To je bio slučaj i sa Komisijom za istinu i pomirenje u Južnoj Africi. Stotine ispitičara razgovarale su sa žrtvama, mnogi su svjedoci saslušani tijekom javnih zasjedanja; službeno je izvješće javno priznalo patnje desetina tisuća muškaraca i žena. No ipak, njihova su ovlaštenja izostavila mnoge druge čija bol nije spadala unutar službenih ocjena, a to je bio i slučaj sa svim ostalim komisijama za istinu tijekom osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Tako izostavljanje javlja se kao rezultat političkih, vremenjskih i materijalnih ograničenja.

Politička definicija zločina koji se identificiraju i registriraju kao relevantni ima velike posljedice, upravo zato što svaka takva definicija također nužno izostavlja neke zločine kao nevažne. Međutim, bez obzira na definiciju, žrtvama su svi takvi zločini relevantni. Jedan od mogućih učinaka su spolne predrasude u ovlaštenjima komisije: definicije teškog kršenja ljudskih prava često su prikrivale ili podcjenjivale vrste nasilja koje češće trpe žene. (Veliki korak u ispravljanju takve predrasude je priznavanje seksualnog nasilja u statutima Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (International Criminal Tribunal for Yu-

goslavia – ICTY) i Međunarodnog krivičnog suda (International Criminal Court – ICC), kao zločina protiv čovječnosti i ratnog zločina.

Luc Huyse
Žrtve

Vrijeme je također značajan čimbenik. Komisije za istinu ili istražne komisije obično istražuju događaje koji su se zbili u točno određenom povijesnom razdoblju. Dakle, nasilja koja su počinjena prije ili poslije tog razdoblja neće se razmatrati, usprkos svim patnjama i viktinizacijama koja su prouzročila. Materijalna ograničenja također mogu imati ogroman učinak na ograničavanje definicije žrtve ili na kapacitet sukladnih ovlaštenja. Programi naknade štete imaju slične učinke. Oni u definiciju žrtve uključuju pojedince i zajednice. Ali i oni moraju donijeti neke bolne odluke.

U situacijama nakon sukoba, kada je ekomska infrastruktura najčešće uništena, sredstva su nedovoljna. Zato se u stvarnosti samo dio svih ozlijedjenih stranaka, možda samo izravne žrtve ili one s najozbiljnijim psihičkim povredama, mogu kvalificirati za nadoknadu štete. Ostali će biti isključeni. Na primjer, izbjeglice su kategorija žrtava koja se lako zaboravlja. Njihovi glasovi u raspravama o definiranju žrtve su slabici; često žive izvan domovine, možda čak i za životnog vijeka cijele generacije ili duže. Kao posljedica toga, nadoknada štete putem vraćanja vlasništva u njihovom je slučaju težak, sporan i skup pothvat. Žene su također jedna od skupina koje, zbog svog socijalno-političkog statusa ili prirode viktinizacije, mogu biti isključene iz programa nadoknade štete. U mnogim slučajevima, njihove patnje se smatraju privatnom stvari koja bi se uglavnom trebala rješavati na privatnoj razini.

Uloga nevladinih udruga, lokalnih i međunarodnih, također pridonosi identifikaciji i definiranju žrtava. Njihova uloga u tim procesima često započinje prije obustave nehumanog režima ili završetka nasilnih sukoba. Građanske skupine prate kršenje ljudskih prava, skupljaju podatke o žrtvama i pružaju im pomoć. U Argentini, tijekom sedamdesetih i ranih osamdesetih dvadesetog stoljeća, nevladine su udruge prikupile podatke o "nestalima" dok su generali još bili na vlasti. Godine 1983. predali su preslike svojih spisa državnoj Nacionalnoj komisiji za nestanak osoba. U Gvatemali, Nadbiskupski ured za ludska prava skupio je podatke o žrtvama mnogo prije početka djelovanja službene komisije za istinu. Većina podataka koje su prikupile ove nevladine udruge bili su od presudne važnosti za situaciju nakon sukoba.

Nevladine udruge su također aktivne u području izlječenja, rehabilitacije i reintegracije žrtava. Sva takva djelovanja utječu na način na koji žrtve shvaćaju svoj status,

kao i na službene definicije i zakone. I dok međunarodne i lokalne nevladine udruge mogu pomoći u davanju glasa ušutkanim i nevidljivim žrtvama, njihovo djelovanje nije uvijek neutralno. Ponekad izabiru žrtve prema sektaškim osnovama, te iskorištavaju humanitarnu pomoć kako bi stvorile ili ojačale partizanske veze. Postoji još jedan problem svojstven humanitarnom radu nevladinih organizacija i ostalih ureda, a to je sklonost prenaglašavanju žrtvenosti pojedinaca ili skupina, zanemarujući činjenicu da oni imaju višestruke druge identitete, iskustva, sredstva, kapacitete, interes i težnje, koji su jednakovražni za njihovo definiranje i njihov položaj kao pojedinaca i građana.

Pravne definicije

Međunarodnoj su zajednici trebale mnoge godine kako bi se usuglasila oko definicije žrtve. Prvi korak je bila Deklaracija UN-a o osnovnim načelima ostvarivanja prava za žrtve zločina i zloupotrebe ovlasti iz 1985. godine. Ovaj opći opis poslužio je kao osnova za Deklaraciju o pravu na odštetu žrtvama teškog kršenja ljudskih prava UN-ove Komisije za ljudska prava iz 1999. godine. Statuti na brzini uspostavljenih sudova u Haagu i Arushi, te Međunarodnog krivičnog suda (ICC) također sadrže uobičajene definicije.

Službene definicije "žrtve":

- Prema UN-ovoj Deklaraciji o osnovnim načelima ostvarivanja prava za žrtve zločina i zloupotrebe ovlasti, Rezolucija Opće skupštine UN-a 40/34 od 24. studenog 1985. godine, "žrtva", u slučaju zloupotrebe ovlasti, označava "osobe koje su pojedinačno ili kolektivno pretrpjeli štetu, uključujući fizičke i psihičke povrede, duševnu patnju, materijalni gubitak ili kojima su značajno narušena njihova temeljna prava kao posljedica djela ili propusta koja ne predstavljaju samo kršenja nacionalnih krivičnih zakona, već i međunarodno priznatih humanitarnih normi".
- Prema UN-ovoj Komisiji za ljudska prava "Pravo na povrat imovine, odštetu i rehabilitaciju žrtvama teškog kršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda: Završno izvješće specijalnog izvjestitelja UN-a, M. Bassiounia, u skladu s Rezolucijom Komisije 1999/33", UN-ov dokument E/CN.4/2000/62, "Osoba je 'žrtva' kada je, kao posljedicu djela ili propusta koja predstavljaju kršenje međunarodnih ljudskih prava ili humanitarnih pravnih normi, pretrpjela štetu, uključujući fizičke i psihičke povrede, duševnu patnju, materijalni gubitak ili kojoj su značajno narušena njezina osnovna zakonska prava.

'Žrtva' također može biti član bliže obitelji ili kućanstva, kao i osoba kojoj je, uslijed pokušaja pomoći žrtvi ili sprečavanja daljnog nasilja, naneseno fizičko i psihičko zlo te materijalni gubitak" (Deklaracija o pravu na odštetu žrtvama teškog kršenja ljudskih prava, 1999.).

- Prema odredbama Statuta i Pravila o postupcima i dokazima Međunarodnog krivičnog suda, tekst završnog izvješća, prihvaćen od strane Pripremne komisije na 23. sastanku, 30. lipnja 2000. godine, dokument PCNICC/2000/1/add.1): "a) 'Žrtva' je osoba koja je pretrpjela štetu kao posljedicu svakog zločina koji je unutar ovlasti Suda; b) Žrtve mogu biti organizacije ili institucije koje su pretrpjele izravnu štetu na svom vlasništvu koje je namijenjeno religiji, obrazovanju, umjetnosti ili znanosti, te dobrotвornim svrhama, te na svojim povijesnim spomenicima, bolnicama i drugim mjestima i objektima humanitarne namjene".
- U izvješću južnoafričke Komisije za istinu i pomirbu, Odbor za nadoknadu štete i rehabilitaciju definira rođake i članove obitelji žrtve na sljedeći način: "a) roditelji (ili oni koji su izvrшavali/vrše ulogu roditelja); b) supružnik (prema običajnom pravu, religijskim ili autohtonim zakonima); c) djeca (rođena u ili izvan braka ili usvojena); d) osoba koju je žrtva imala/ima običajnu ili pravnu dužnost uzdržavati".

Krivična legislacija situacije nakon sukoba, u kombinaciji s međunarodnim zakonom o ljudskim pravima i državnim običajnim, autohtonim i vjerskim zakonima, tvori drugi čimbenik u identifikaciji i prepoznavanju žrtava. Što je širi djelokrug takve legislacije, veći je broj žrtava koje se mogu uključiti u zakonsku kategoriju "ozlijеđenih stranaka".

U tranzicijskim društvima, parlament obično ima zadatak nadgledati proces prihvatanja postojeće krivične legislacije, kako bi se razvio prikidan tužilački sustav za suđenje počiniteljima nasilnih djela. Posljedica političkih i vremenskih ograničenja obično su granice koje se postavljaju novom sustavu. Nadalje, problemi se često javljaju kasnije na operativnoj razini, kada ministarstvo obrane pokreće pokrenuti proceduralnu mašineriju. Kao primjer može poslužiti etiopski tranzicijski pravni sustav. Tamošnji sudovi mogu obrađivati samo djelić svih zločina počinjenih od strane marksističko-lenjinističkog Mengistuovog režima, te su prisiljeni kategorizirati zločine i prosljeđivati samo one najozbiljnije, kao što su genocidna djela. Ostali teški zločini - arbitarna uhićenja, zapljene i krađa vlasništva, prisilne migracije zemljoradnika, uporaba gladi kao ratnog oružja i tako dalje - ostaju izvan njihovog dometa.

Posljedica toga jest to da patnje milijuna žrtava neće biti priznate, niti uzete u obzir. Nadalje, u takvima situacijama je čest slučaj da se proces usredotočuje samo na djela prethodnog režima, dok kršenja ljudskih prava od strane naoružanih opozicijskih pokreta nisu razmatrana.

Naposljetku, tužitelji i suci na nacionalnim i međunarodnim sudovima su također ključni sudionici u procesu definiranja: oni, na vrlo formalan način, odlučuju tko je počinitelj, a tko njegova/njezina žrtva.

Kulturni utjecaji

Rasprava o univerzalnosti ljudskih prava pokazala je da su stavovi o tim pravima donekle ukorijenjeni u kulturi, kao i mišljenja o tome što predstavlja teško kršenje tih normi, te, prema tome, i to kako bi se pojам “žrtve” trebao kreirati. Kultura je također značajna u određivanju raspona krugova neizravnih žrtava. Na vrlo općoj razini, moglo bi se reći da društva u Africi i Aziji koriste šire definicije opseg-a uže obitelji i društvenih veza od mnogih u Europi.

Osobni doživljaj

Politički programi i zakonski tekstovi nisu jedini temelj za definiranje žrtve u kontekstu državnih zločina i građanskog rata. Uvrštavanje ljudi, ili njihovo izostavljanje iz šire kategorije “žrtava” također ovisi i o osobnim doživljajima pojedinaca uključenih u proces, kao i o prevladavajućim stavovima unutar društva ili kulture o tome što sve predstavlja zločin, te, time i o tome što predstavlja nanošenje fizičke, psihičke i materijalne štete.

Pojedinci se razlikuju u načinu na koji doživljavaju nanesenu bol. Neki namjerno odbijaju biti proglašeni žrtvama. Vide se kao vojnici, heroji, borci za slobodu ili mučenici. Drugima je draža oznaka “preživjelog” jer, prema riječima Rama Mania, znanstvenika koji je djelovao u nekoliko afričkih zemalja “pojam žrtve definira pojedinca u smislu njegove prošlosti; predstavlja ga kao bolesnog i nemoćnog, te ostavlja dojam da su mu potrebni pomoći i liječenje”.

Svjesnost o viktimizaciji je također važan čimbenik. Da bi pojedinač sam sebe doživio kao žrtvu potrebno je da imenuje svoju bol, optuži počinitelja i zatraži neku vrstu odštete. Koliko god to zvučalo razumljivo, ljudi to ipak najčešće ne čine. Postoje neki prihvatljivi razlozi. Možda nemaju pristup javnim raspravama. Možda im nedostaju potrebne društvene vještine da bi se njihov glas čuo. Učinci njihovih trauma su možda uništili svaku nadu da im se nekako može pomoći. Možda su pasivni zbog

osjećanja krivnje što su preživjeli ili što nisu mogli pomoći drugima. Žene proživljavaju patnje drugačije od muškaraca. Na primjer, kada daju izjave komisijama za istinu, žene ponekad radije govore o agoniji koju su proživjela njihova djeca i muževi nego o vlastitim tjeskobama. Često bi im javno govorenje o seksualnom nasilju prouzročilo osjećaj srama i društvene isključenosti.

Žrtve imaju pravo na šutnju. Međutim, kao što smo već ranije primijetili, one žrtve koje progovore javno i uključe se u proces pomirenja mogu poslužiti kao simbolički predstavnici onih koji šute.

Sekundarna viktimizacija

Uvijek postoje načini na koje osoba, koja je već postala žrtvom političkog, etničkog ili religijskog nasilja, može biti dodatno povrijeđena i nakon što je izravna viktimizacija prestala. Izvori sekundarne viktimizacije najčešće se pojavljuju na jedan ili više sljedećih načina:

- nijejanje statusa žrtve;
- neispunjena očekivanja u kontaktima sa službenim uređima;
- neželjeni učinci inicijativa usredotočenih na žrtve;
- društveno obilježavanje i isključivanje.

Na prvi mehanizam smo se već osvrnuli ranije: socijalno-političke, kulturne i pravne definicije žrtve rezultiraju isključivanjem pojedinaca i zajednica. Unatoč svim naporima, neizbjježno je da će nekim žrtvama priznavanje statusa biti odbijeno. Ponekad je odbijanje statusa žrtve po svojoj prirodi zlobno. Može se temeljiti na svjesnim pokusajima da se patnje učine banalnima (na primjer, zlo neneseno europskim Romima za vrijeme Drugog svjetskog rata javno je proglašeno kao zanemarivo). Također može proizlaziti iz stigmatizacije (na primjer, u kasnim četrdesetima i ranim pedesetima dvadesetog stoljeća žrtve Holokausta su gotovo optuživane zbog pasivnosti u pogledu svoje sudbine – “idu kao ovce na klanje”). Ili može biti učinak zanemarivanja patnji žrtava, proglašavajući ih sve teroristima, ubojicama, zločincima itd.

Žrtve ulaze u širok spektar odnosa s predstavnicima raznih vladinih i nevladinih ureda – policijom, sucima, državnim činovnicima, liječnicima, novinarima i stručnjacima iz udruga za pomoć žrtvama. Od tih odnosa žrtve očekuju razumijevanje, suoštećanje i utjehu. Ali djelovanje i reakcije tih ljudi mogu zapravo prouzročiti dodatne patnje. Može ih se tretirati neprofesionalno, neprikladno ili ponižavajuće. Dani podaci mogu biti netočni ili nedovoljni. Službeni procesi mogu biti nedovoljno osobni i hladni.

Takva negativna iskustva još više psihički zastrašuju žrtve, te uvećavaju emocionalni stres i osjećaj nerazumijevanja, beznađa i izolacije. Ponekad strukture sustava postavljaju hijerarhiju patnji, nanoseći strašnu uvredu i ponovljenu patnju onima čija je bol proglašena manje važnom.

Uporaba/zlouporaba žrtvine agonije u političke svrhe može prouzročiti drugačiji, ali jednako bolan učinak. Ponekad novi režim može doći u iskušenje da iskorištava nesreću svojih žrtava nekom vrstom emocionalne ujcene, kako bi mu međunarodna zajednica pružila veću pomoć. Svjesna ili nesvjesna, takva manipulacija žrtvama, politički "otimajući" problematiku žrtava, može uroditи kratkotrajnim nagradama, ali njezin unutarnji učinak u društvu – otuđivanje žrtava – vrlo je kontraproduktivno za održavanje pomirbe.

Ironicno, sekundarna viktimizacija može se također pojaviti i u institucijama koje bi trebale djelovati u interesu žrtve. Komisije za istinu, na primjer, mogu ponovno otvoriti rane žrtava koje svjedoče, nakon suočavanja s nasilnicima ili zbog negativnog izlaganja njihova napadača.

Procesi odštetnog prava mogu imati sličan učinak. Oni su usredotočeni na počinitelja, te time često zanemaruju glas žrtve tijekom čitavog procesa, ili im izravno nanose bol kroz zlobna unakrsna ispitivanja, koja ne bi trebala služiti ničemu drugome nego da se žrtva u javnosti oslobodi traume.

Bez obzira na to je li kršenje prava službeno priznato ili ne, za žrtve također postoji rizik od dugoročne izloženosti sekundarnoj viktimizaciji, kao posljedice društvenog obilježavanja i isključivanja. Ljudska volja za oprostom je značajna, ali postoje mnogi slučajevi gdje su pojedinci, osobito žene, stalno iznova kažnjavani zbog toga što su postali žrtvama. Uдовicama se može zabraniti ponovna udaja; silovane žene, one koje su prisiljene pružati seksualne usluge za novac ili koje su jednostavno prihvatile posao izvan svog doma tretira se kao prostitutke; njihova su dječa izopćivana. Takvo odbijanje priznavanja i reintegracije može imati ozbiljne učinke na materijalni položaj žena, te na mogućnost ulaganja napora za suprotstavljanje društvenoj marginalizaciji.

"Samoviktimizacija"

Događa se da počinitelji nasilja tvrde da su oni sami žrtve. Okrivljuju ideoološku indoktrinaciju kojoj su bili izloženi ili se pozivaju na ranija razdoblja u povijesti kada je njihova skupina ili zajednica bila viktimizirana. Ponekad čak krive i "sustav" za ono što su sami počinili. Učinak je ta-

kav da se njihova djela opravdavaju, a odgovornost prebačuje na neki anonimniji "sustav", "ideologiju" ili "režim".

Prateći sukobe u Sjevernoj Irskoj, Marie Smyth je napisala: "Status žrtve naknada je žrtvi koja zavrjeđuje suošćanje, podršku, vanjsku pomoć. Žrtve su, po definiciji, ranjive, i svako nasilje s njihove strane može se protumačiti kao posljedica njihove viktimalizacije. Dodjeljivanje statusa žrtve postaje institucionalizirani način izbjegavanja krivnje, srama ili odgovornosti".

Opravdavanje viktimalizacije indoktrinacijom može, u nekoj mjeri, biti prihvatljivo za slučajne promatrače, koji su optuženi zbog neizravne, moralne odgovornosti. Ali to ih može ohrabriti da izbjegnu svaku odgovornost za kreiranje pravedne političke i materijalne budućnosti za sve članove društva. I dok se počinitelji pozivaju na argument "svi smo mi žrtve", učinak može biti ozbiljno ometanje programa pomirbe. Takvo zamagljivanje krivnje sa gledišta mnogih žrtava može postati prepreka na putu suživota, povjerenja i empatije.

Angažiranje žrtava

Pasivno stanje žrtve - stanje u kojem se ljudi šutnjom, nezauzimanjem i rezignacijom izbjegavaju suočiti sa svojom patnjom i traumama - neprijatelj je pomirbe. Ono onemogućuje povratak samopouzdanja i integriteta žrtve. Ono također navodi napadače da definiraju i organiziraju pomirbu kao bezbolan proces oprištanja i zaboravljanja. Preduvjet svake politike pomirbe jest osnaživanje žrtve, pronađenje načina da izade iz podređenog položaja.

Osnaženje žrtava

Gotovo svi programi pomirbe, osobito u područjima iznošenja istine i izlječenja, nastoje osnažiti žrtve nasilnih sukoba. Oni angažiraju izvore koji žrtvama vraćaju dostojanstvo, reputaciju i životne prilike.

Udruženja žrtava ključni su čimbenici u tom području. Ona djeluju u većini društava nakon sukoba, u rasponu od malih skupina, kao što su "Majke s Trga de Mayo" u Čileu, do velikih organizacija preživjelih, kao, na primjer, IBUKA u Ruandi. Ona pokrivaju čitav niz aktivnosti u području osnaživanja. Djeluju kao skupine koje vrše prisilak na zakonodavstvo i javnost, obavještavaju javnost i pružaju pravnu pomoć.

Identifikacija žrtava je jedan od njihovih najvažnijih ciljeva. IBUKA (na kinyarwanda jeziku, jednom od službenih jezika u Ruandi, *ibuka* znači "zapamti") je objavila po-

pis od 59.050 žrtava genocida, svih iz područja Kibuye na zapadu zemlje, uz obalu jezera Kivu. Taj popis sadrži osobne podatke (ime, spol, godine itd.), te podatke o okolnostima smrti (mjesto, upotrijebljeno oružje itd.). U Argentini, Čileu i Gvatemali, gdje su se zvjerstva dugo vremena poricala, sakupljanje takvih osnovnih podataka putem udruženja žrtva, moglo bi pomoći razbijanju šutnje.

Udruženja žrtava za samopomoć imaju jednakovaznu ulogu. Terapeuti u radu s grupama zaključili su kako "zajednička patnja" ima lekovit učinak. I dok trauma može šutke nastavljati ubijati žrtvu iznutra, razgovor o tome u društvu supatnika može im pružiti osjećaj olakšanja i započeti katarzički proces. Razmjene informacija, procesi učenja slušanja tudihih problema i dvojbi, postupno otkrivanje snage saveza – sve to olakšava razvoj društvenih i političko-pravnih vještina. Članovi takvih skupina polako će, ali sigurno, pomoći jedni drugima da ovlađaju tehnikama imenovanja boli koju su proživjeli, optužujući one koji su za nju odgovorni i zahtijevajući priznanje i odštetu. Zamjeranje zbog nanijete boli vodi ka povratku samopouzdanja, ono je značajan korak prema ponovnoj izgradnji povjerenja u sebe i druge. Dodatni učinak je suprotstavljanje stavovima i tipovima ponašanja koja se razvijaju u šutnji i izolaciji.

Skupine za samopomoć, kao što su udruženja udovica u Ruandi, stvaraju podržavajuću društvenu strukturu za svoje članove. Žrtve koje sudjelovanjem u takvim mrežama prijeđu iz stanja pasivnog neangažiranja u aktivni angažman mogu čak dostići i ulogu moralnih vođa i odigrati značajnu voditeljsku ulogu u procesima pomirbe.

Jedan nedavni razvoj događaja – porast takozvane kulture žrtve – može žrtvama olakšati postignuće prijeko potrebnog osnaženja. Javno mnjenje, koje djelomično podržavaju i slijede zakonodavci i nevladine udruge, promijenilo se na dva načina.

Kao prvo, dogodio se pomak od kulta heroja do kulta žrtve. Javnu i političku pažnju sada privlači patnja umjesto herojstva. Takva kulturna promjena dokazana je takozvanim "ponovnim otkrićem povijesnih žrtava", kao što su: prisilna radna snaga u Trećem Rajhu, seksualno roblje (znano kao "žene za utjehu") u japanskoj vojsci u Drugom svjetskom ratu, Amerikanci japanskog podrijetla koji su bili zatvarani u koncentracijske logore nakon napada na Pearl Harbour, indijanski urođenici u SAD-u, Aborigini u Australiji, i milijuni zlostavljenih i ubijenih muškaraca i žena tijekom okrutnog razdoblja europskog kolonijalizma i ropoljstva. To je dovelo do zahtjeva da se politički nasljednici ispričaju za djela iz prošlosti, te do traženja odštete i naknade, sve u ime pomirbe.

Drugi pomak, glede reakcije na zločin, skrenuo je pažnju sa isključivog usredotočenja na počinitelja, te nglasak stavio na žrtvu. Općenito govoreći, takav je trend vidljiv u razgranavanju programa za podršku žrtvama, te u porastu viktimologije kao znanstvene discipline. Točnije, u kontekstu bavljenja nasilnom prošlošću, čini se da tranzicijska društva sada daju prednost odstetnom pravu i iznošenju istine nad izravnom odmazdom, djelomično i zbog toga što su kazneni postupci orijentirani na počinitelje i uvelike zanemaruju žrtve, dok se alternativni instrumenti više usredotočuju na žrtvu i posljedice zločina.

Osnaženje žrtava nije idealno u svim uvjetima. Ono može postati i prepreka mirnom suživotu i uzajamnom povjerenju. Udrženja žrtava mogu organizirati opoziciju mjerama koje teže pomirenju ranije sukobljenih strana, kao što su uvjetne amnestije ili reintegracija počinitelja. Žrtve mogu ostati zaroobljene u prošlosti, neprekidno tražeći priznanje svojih patnji, ali bez strategije za budućnost. Ruandsku organizaciju IBUKA su, na primjer, kritizirali zbog suprotstavljanja puštanju zaroobljenika koji su bili zatvoreni bez optužnice, te zbog prvotnog odbijanja prihvaćanja *gacaca* sudskog sustava orijentiranog na pomirbu (vidi studiju slučaja nakon poglavlja 7). Udrženja žrtava u Sjevernoj Irskoj suprotstavila su se pomirbenim mjerama, kao što je uključivanje osuđenih zatvorenika u vladinu Jedinicu za povezivanje žrtava (Victim Liaison Unit). Aktivnosti i skupine koje služe kako bi ojačale identitet i zajednice žrtava mogu ponekad zatvoriti ljude u prošlost ili poticati partizanska grupiranja među paćenicima. U najgorem slučaju, to čak može dovesti i do uporabe proživljene patnje kao opravdanja za novo osvetoljubivo nasilje.

Suparništvo među žrtvama

Zanimljivo je vidjeti sve one koji su propatili u nasilnim sukobima kao prirodne saveznike, čak i kao članove jedne složne obitelji. Međutim, povijest nas uči da se žrtve često gorljivo natječu među sobom za priznanja, za materijalna sredstva, odnosno kompenzacije, za pozitivnu diskriminaciju u područjima stanovanja i obrazovanja, te za simbolička dobra, kao što su spomenici, medalje, obljetnice i ostali tipovi komemoracije.

Suparništvo je najučestalije među žrtvama iste vrste nasilja. Postoje povjesne studije o oštrim borbama nakon Drugog svjetskog rata među raznim žrtvama njemačke invazije na Belgiju, Francusku i Nizozemsku. Borci iz pokreta otpora, prisilna radna snaga, progonjeni domoljubi, an-

tifašisti, komunisti i preživjeli Židovi – svi su pokušavali predstaviti svoje patnje većima od patnji ostalih, te postaviti svoja iskustva kao dominantna u nacionalnom sjećanju na rat. Takav se obrazac uvijek iznova ponavlja u mnogim današnjim kontekstima. U Burundiju, na primjer, uobičajeno je da vođe Tutsa bojkotiraju uvođenje bilo koje obiljetnice Hutu žrtava, i obratno.

Druga vrsta suparništva razvija se među žrtvama različitih vrsta nasilja. Američki povjesničar Peter Novick činično govori o “borbi za zlatnu medalju na Olimpijadi genocida”. Neki su Židovi osobito naglašavali jedinstvenost Holokausta, uskraćujući čak ostalim skupinama žrtava (npr. Armencima u Turskoj početkom dvadesetog stoljeća) pravo da svoju patnju nazovu “genocidom”. Takva je reakcija lako razumljiva. Ne samo da je ona proizvod teške traume, već i teži monopolizaciji simboličkog kapitala kojeg takva jedinstvena sudbina nosi sa sobom, pretvarajući je u političke i ekonomski prilike koje bi mogle barem malo nadomjestiti tešku nepravdu.

Žrtve i počinitelji: naizmjenične uloge

Postoje okolnosti nakon sukoba u kojima je gotovo nemoguće povući jasnu granicu između žrtava i počinitelja. Autoritarni režimi, osobito ako ostanu na vlasti tijekom mnogih godina, mogu rezultirati zamagljivanjem razlike između viktimiziranog i počinitelja: veliki dio stanovništva postane žrtvom totalitarne uporabe kontinuirane indoktrinacije i ideologije, ali je također moguće i njihovo sudjelovanje u državnim zločinima. U slučaju građanskog rata, gotovo sve sukobljene skupine počinile su teška kršenja ljudskih prava. Krug nasilja u zemljama kao što su Burundi, Kolumbija, Sjeverna Irska, Ruanda i Šri Lanka ne prestano pretvara žrtvu u agresora, i obratno.

U najgorem slučaju, ljudi su ponekad brutalno prisiljeni na nasilje: vojska je prisilila gvatemalske seljake da eliminiraju doušnike dajući informacije gerilskim pokretima. Nužno je razmotriti takvu zamjenu uloga prilikom pripreme i uvođenja programa pomirenja. Jasno je da se suživot i uzajamno povjerenje neće razviti ako se kružna priroda nasilja ne prepozna i ne prizna.

Mnogi će odbiti prihvatići odgovornost: “Među narodima koji vjeruju da su žrtve agresije postoji razumljiva nemogućnost shvaćanja da su i oni također počinili nasilje. Mitovi o nedužnosti i žrtvenosti velika su prepreka u suočavanju s neželjenim činjenicama”, piše Michael Ignatieff. Uzajamno nasilje također stvara situacije nakon sukoba u kojima je gotovo nemoguće provoditi odštetno

pravo. Kazneni sustavi nisu predviđeni za bavljenje takvim komplikacijama.

Djeca vojnici koja su sudjelovala u strašnim zločinima (kao, na primjer, u Liberiji i Sijera Leoneu) osobit su slučaj neobične kombinacije žrtve i nasilnika. Ona zaslužuju posebnu pažnju. Nevladine udruge, kao što je Koalicija za zaustavljanje iskorištavanja djece vojnika (Coalition to Stop the Use of Child Soldiers), s pravom se bore za demobilizaciju i mjere reintegracije u Kongu, Eritreji, Etiopiji, Sijera Leoneu, na Filipinima i u Paragvaju.

Nejasnoće koje slijede iz takvih situacija potaknule su neke promatrače da dvoje o korisnosti razlikovanja između žrtve i agresora. Oni radije koriste opći pojam "preživjeli", koji obuhvaća sve one koji se moraju pomiriti nakon sukoba. Takav argument izaziva oštro protivljenje onih koji tvrde da će to štetiti nekim žrtvama i postati izvor sekundarne viktimizacije. No, sveobuhvatni pojam preživjelog može biti koristan u situacijama kada se razvilo ozračje koje može omogućiti žrtvama i počiniteljima zločina da poduzmu neke zajedničke korake prema pomirbi.

Zaključne napomene

Prepoznavanje žrtve ključno je u traganju za pomirbom. Niže naveden popis načela koja se moraju razmotriti mogao bi pomoći domaćim i međunarodnim uredima da se na pravilan način bave tom temom:

- Budite svjesni mnogih posljedica izabiranja pojedine političke i pravne definicije "žrtve".
- Poštujte osobne doživljaje žrtava o onome što im se dogodilo. U nekim slučajevima to znači da im se mora pristupiti kao preživjelima, a ne kao žrtvama. Istovremeno bi zakonodavci morali prihvatići da su doživljaji fleksibilni i s vremenom se mijenjaju. Trauma je virus koji sporo napreduje.
- Prihvate činjenicu da se oporavak žrtve odvija na nekoliko različitih razina.
- Omogućite kolektivne mjere u područjima zdravstvene skrbi, obrazovanja i stanovanja, koje će pomoći cijeloj zajednici, te tako uključite mnoge koji nisu uvršteni u programe odštete.
- Poslušajte potrebe žrtava koje žive kao izbjeglice u sjednim zemljama.

Izvori i ostale reference

Glavni izvori

- Rombouts, Heidy and Stef Vandeginste. "Reparation for Victims of Gross and Systematic Human Rights Violations: The Notion of Victim", *Third World Legal Studies, 2001-2002* (in press).
- South African Truth and Reconciliation Commission. *Report, Vol. IV.* Cape Town: Juta & Co., Ltd, 1998.

Ostale reference

- Boyden, Jo and Sara Gibbs. *Children of War: Responses to Psycho-Social Distress in Cambodia*. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD), 1997.
- Gibbs, Sara. "Postwar Social Reconstruction in Mozambique: Reframing Children's Experiences of Trauma and Healing." In: *Rebuilding Societies after Civil War: Critical Roles for International Assistance*. Krishna Kumar. Boulder, Colo.: Lynne Rienner, 1997: 227-238.
- Ignatieff, Michael. "Articles of Faith." *Index on Censorship* 5 (1996): 110-122.
- Lorentzen, Lois Ann and Jennifer Turpin. *The Women and War Reader*. New York: New York University Press, 1998.
- Mani, Rama. *Beyond Retribution: Seeking Justice in the Shadows of War*. Cambridge and Malden, Mass: Polity Press and Blackwell, 2002.
- Minow, Martha. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press, 1998.
- Novick, Peter. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin, 1999.
- Smyth, Marie. "Putting the Past in its Place: Issues of Victimhood and Reconciliation in Northern Ireland's Peace Process." In: *Burying the Past: Making Peace and Doing Justice after Civil Conflict*, edited by Nigel Biggar. Washington, DC: Georgetown University Press, 2001: 107-130.
- Tushen, Meredith and C. Twagiramariya. *What Women Do in Wartime: Gender and Conflict in Africa*. London: Zed Books, 1998.

Goran
MILAS

Vlado
ŠAKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

O ČEMU
SVJEDOČE
ZATOČENICI
SRBIJANSKIH
LOGORA?

UVOD

Ljudska povijest od najranijih vremena prepuna je primjera pokušaja istrebljenja jedne ljudske skupine od strane druge skupine. Logično je zaključiti da se učestalost i težina posljedica takvih masovnih zločina trebala smanjivati sa porastom kolektivnog pamćenja i civilizacijske razvijenosti. Međutim najstravičniji masovni zločini dogodili su se u dvadesetom stoljeću, a najveći od njih – Holokaust, na "najciviliziranim" kontinentu – Europi. Očigledno je, dakle, da ljudsko pamćenje posljedica takvih zločina i globalni civilizacijski napredak nisu bili važni čimbenici njihove prevencije. Stoga se u dvadesetom stoljeću, a naročito poslije drugog svjetskog rata u okviru društvenih znanosti, a posebice sociologije i psihologije velika pozornost usmjeravala prema istraživanjima stvarnih uzroka masovnih zločina. U tom kontekstu posebni prinos shvaćanju uzroka genocida i masovnih ubijanja ljudi razvijao se u okviru socijalne psihologije.

Skupina autora koji su se najintenzivnije bavili istraživanjem genocida i masovnih ubijanja ljudi te primjenom sociopsihologičkih teorija i koncepcija za objašnjenje njihovih uzroka i posljedica objavili su 2002. godine knjigu pod naslovom "Understanding Genocide - The Social Psychology of the Holocaust". Knjiga je zapravo zbornik od 14 posebnih cjelina u kojemu dvadesetak poznatih socijalnih psihologa objašnjava različite aspekte genocida i masovnih ubijanja služeći se analizom dosadašnjih istraživanja i suvremenim spoznajama iz socijalne psihologije. Radi pokušaja primjene modela iznesenih u knjizi na činjenice navedene u ovom radu osvrnut ćemo se samo na neka opća mjesta iz knjige koja se po ocjeni autora mogu koristiti za zaključnu raspravu.

Newman i Erber (2002.), na temelju predočenih analiza u knjizi, navode da su kriza, strah i prijetnja povjesno najčešće povezani s genocidom. Ta tri čimbenika vode do traženja žrtvenog jarca u drugoj ljudskoj skupini. Pri tome određene kulturne vrednote više od drugih vode počinile-

lje prema genocidu ili masovnim ubijanjima. Tome još pri-nose opća ljudska sklonost ka konformizmu i pokoravanju, neaktivnost "pasivnih promatrača", prikrivanje zločina la-žima od strane počinitelja, sklonosću nekih počinitelja da naročito brutalno postupaju prema žrtvama te pokušaju da se kasnijim analizama zločina opravdaju počinitelji.

Sve navedene temeljne čimbenike koji jednu ljudsku skupinu vode prema genocidu ili masovnom ubijanju pri-padnika druge skupine autori precizno analiziraju u knji-zi. Tako Frey i Rez (2002.) navode da svaka vanjska skupi-na može biti tretirana kao "žrtveni jarac" sve dok nije do-voljno sposobna uzvratiti, mada prethodna uvjerenja o ne-kim skupinama čine te skupine vjerljivim "žrtvenim jarcima" (vidi Staub and Mandel, 2002.). Oyserman i Lauf-fer (2002.), analizirajući utjecaj kulture na vjerljivost st-a-tusa "žrtvenog jarca" navode da je ta vjerljivost veća ako je vanjska grupa percipirana iz konteksta dominantno kolektivističke kulture ili ako se nalazi u okviru kolektivisti-čke kulture. Navode primjer Nacizma kao radikalnog ko-lektivističkog pokreta unutar kojeg se kao "žrtveni jarac" našla židovska manjina nad kojom je izvršen genocid.

Važno je napomenuti da s motrišta skupine koja je počinitelj genocida ili masovnog ubijanja, prema spome-nutim autorima, "žrtveni jarac" nije skupina koja se doživ-ljava isključivo inferiornom već i opasnom i prijetnjom po počinitelja u odnosu na njegove ciljeve. Stoga se takva vanjska skupina dodatno stigmatizira to jest poistovjećuje ju se s "divljim životinjama". Na taj način kod velikog broja počinitelja umanjuje se osjećaj odgovornosti za po-činjene zločine, a kao glavni psihološki čimbenici poči-njenja postaju sklonosti ka konformizmu s ciljevima "unu-tarne skupine" te sklonosti ka poslušnosti i pokoravanju. Kada se tome pridoda fenomen pasivnosti promatrača ne-uključenih u sukob (vidi Staub, 2002.) i vjerovanje lažima i prijevarama počinitelja (vidi Erber, 2002.), stvoren je dru-štveni okvir za genocid i masovno ubijanje.

Kao primjere genocida i masovnog ubijanja pripad-nika jedne skupine ljudi od strane druge, u dvadesetom stoljeću, osim Holokausta, autori navode Turski genocid nad Armencima 1915.-1916., "autogenocid" u Kambodži 1975.-1979., genocid u Ruandi 1994. i masovna ubijanja u Argentini 1976.-1979. Genocid i masovna ubijanja u drugoj Jugoslaviji početkom devedesetih spominju se samo u radu Glicka (2002.), kao primjeri s ideološkom pozadinom i to samo u slučaju srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu i Kosovo.

Srbija je početkom devedesetih osim na Bosnu i Her-cegovinu i Kosovo izvršila agresiju i na Hrvatsku. U toj

agresiji genocid i/ili masovno ubijanje bili su sastavni dio ratne strategije kojoj je cilj bio onemogućiti Hrvatskoj demokratsko odcjepljenje od druge Jugoslavije i odcjepljenje velikog dijela njenog teritorija prema višestoljetnom velikosrpskom planu (vidi Pavličević, 1992.). U ovom radu analiziran je upravo taj aspekt agresije koji najzornije podupire tezu o genocidu i/ili masovnom ubijanju kao dijelu ratne strategije. U zaključnoj raspravi pokušat će se, stoga primijeniti navedeni teorijski okvir i na ovaj ratni dogadaj iz nedavne prošlosti.

Iskustvima oslobođenih branitelja i civila iz srpskih logora dosad su se, gotovo isključivo, bavili mediji, poglavito kroz izdvojene isповijesti ili u maniri nesustavnih prikaza anegdotalnog karaktera. Iako i takva svjedočanstva imaju težinu, u znanstvenom smislu, mnogo veću vrijednost imaju sustavna istraživanja populacijskog karaktera ili ona provedena na nepristranim uzorcima zavidne veličine. Istraživači Instituta Pilar su, u suradnji s Hrvatskim društvom logoraša srpskih koncentracijskih logora obavili anketno istraživanje na gotovo dvije tisuće oslobođenih branitelja i civila, na temelju kojeg se, uza sve metodološke ografe, može suditi o načinu postupanja u logorima, ne više na razini izdvojenog slučaja, već kao odraz općeg načela.

Metoda

U radu su izloženi rezultati anketnog ispitanja 1917 oslobođenih zatočenika srpskih logora. Istraživanje je zamisljeno kao populacijsko, jer je svaki član Hrvatskog društva logoraša srpskih koncentracijskih logora bio dužan ispuniti anketu. U izradi ankete konzultirane su stručne osobe različitih profila, no konačan izgled i sadržaj oblikovali su članovi Predsjedništva, rukovodeći se ponajprije nastojanjem da se prikupi što veći broj relevantnih podataka. Na svojoj prvoj sjednici, Predsjedništvo je donijelo odluku kako je svaki član društva dužan ispuniti anketu i do danas ju je ispunilo više od dvije tisuće zatočenih branitelja i civila, a njih pet stotina dalo je i nešto iscrpniji iskaz o vlastitom kretanju tijekom zarobljeništva.

Iako su dobiveni podaci dragocjeni u rasvjetljavanju zbivanja u srpskim logorima, istraživanje se suočilo s problemima koja u stanovitoj mjeri ograničavaju njihovu valjanost i vjerodostojnost. Prije negoli se upustimo u analizu podataka spomenut ćemo metodološke ografe, koje nas priječe da dobivene nalaze prikažemo kao posve vjerodostojnu sliku onoga što se dešavalo s braniteljima i civilima tijekom njihova zatočeništva.

Jedan od nedostataka svakako je neprikladnost anketne metode u zahvaćanju odgovora koji nisu unaprijed predviđeni. Projekt je intencijski zamišljen kao uska sprega kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, u kojem bi neusiljeni, spontani razgovori s nekolicinom bivših zatočenika ili njihove pismene izjave poslužile kao pojmovni okvir za izradu ankete. Proučeni materijali nastali uporabom kvalitativne metodologije su međutim pokazali da osobe oslobođene iz srpskih logora nisu bile sklone davati odveć temeljite i iskrene odgovore, nastojeći se držati faktografije bez spominjanja neugodnih potankosti. Tek je u manjem broju izjava zabilježeno svjedočenje o mučenju, ubijanju i drugim zlodjelima, ali vrlo rijetko kao da se radi o osobi koja ih navodi. Takav obrambeni mehanizam je posve razumljiv i nalazi se u funkciji zaštite osobnog integriteta svakog pojedinca, ali je zbog toga studija ostala lišena potencijalno vrijednih podataka.

Nameće se također pitanje koliko su ispitanici cenzuirali vlastite odgovore u anketnom upitniku. Premda se može pretpostaviti da je valjanost upitnika time ugrožena u bitno manjoj mjeri od slobodnih pisanih iskaza, problem nijekanja i skrivanja bolnih doživljaja svakako valja uzeti u obzir pri tumačenju. Takva primjedba tim je važnija uzme li se u obzir da anketa nije bila anonimna i da su prilikom njezina ispunjavanja u prostoriji bili nazočni i članovi Predsjedništva koji su ispitanike upućivali kako da odgovaraju na pitanja. Nezajamčena anonimnost svakako je mogla biti razlogom povećane cenzure i suzdržavanja od posve iskrenih odgovora, napose u osoba koje su proživjele osobito traumatična iskustva.

Drugi jasno uočljiv problem ankete što su je oslobođeni zatočenici ispunjavali bila je njena nepotpunost i nedorađenost, vjerojatno kao posljedica brzine kojom je sačinjena. Navedimo samo primjer izostavljanja vjerojatno najčešće korištene metode fizičkog mučenja – udaranja i batinanja iz inventara ponuđenog ispitanicima. Preostali problemi vezani su uz nejaka metrijska rješenja pojedinih pitanja koja su ograničila statističku obradu na isključivo opisne pokazatelje, bez mogućnosti da se u cjelokupnu problematiku zade i nešto dublje.

Unatoč pobrojanim ograničenjima, podaci prikupljeni anketom itekako su dragocjeni jer u svakom pogledu predstavljaju spoznajni iskorak u odnosu na posve anegdotalne epizode pojedinaca zatočenika čije su se ispovijesti našle u medijima. Prikupljeni podaci, naime, nude mnogo širu sliku onog što se dešavalo u srpskim logorima, te se nakon njihova predočenja teško može govoriti o izdvojenim slučajevima ili izuzetnim okolnostima. Upravo u pro-

cjeni populacijskih parametara, odnosno rasprostranjenosti određenih iskustava među zatočenicima u cjelini, valja tražiti glavnu prednost prikupljenih podataka. Možemo se, doduše, pitati je li uzorak osoba koje su ispunjavale anketu reprezentativan za sve zatočenike. Premda je beziznimno davan svim članovima Društva opravdano je pretpostaviti da bi rezultati bili uvelike drukčiji u slučaju da su ga imali prilike ispuniti i oni koji se nikad nisu vratili iz zatočeništva. Stoga se može pretpostaviti, da pristranost podataka ide u smjeru nešto bolje slike života u srpskim logorima nego što je uistinu bila.

ANALIZA REZULTATA

Socio-demografska obilježja uzorka

Prema većini socio-demografskih obilježja, uzorak oslobođenih zatočenika ne odudara od prosjeka opće populacije. Ono po čemu je, razumljivo, najviše različit jest zastupljenost spolova. U uzorku izrazito dominiraju muškarci (više od 95%), što je, s obzirom na okolnosti, očekivan podatak. Prosječna dob zatočenika bila je, u trenutku zarobljavanja 38 godina što približno odgovara populacijskom prosjeku izuzmu li se njeni maloljetni pripadnici. Izrazitu većinu zatočenika čine Hrvati (94%) i katolici (94%).

Podaci o zarobljavanju

Uzorak se većinom sastoji od branitelja (72%), dok na civilno stanovništvo otpada 12% zatočenika uz još 15% pripadnika civilne zaštite. Veliku većinu ispitanih osoba zabilježila je Jugoslavenska armija (79%), dok se u tome svojstvu mnogo rijede spominju paravojne postrojbe (14%) i "teritorijalci" (5%).

Zarobljeništvo

Zarobljenici su većinom odvođeni u srpske logore Sremsku Mitrovicu (34%) i Staićovo (28%), dok su druga odredišta spominjana mnogo rijede. Značajan postotak zatočenika boravio je također u Begejcima (9%) i Manjači (3%), a tek su rijetki odvođeni u Bileću, Glinu, Knin, Niš ili Staru Gradišku. Ispitanici u velikom broju navode dvije ili više lokacija, što upućuje na postojanje tranzitnih i odredišnih logora.

Duljina zarobljeništva u velikoj je mjeri ovisila o statusu u trenutku zarobljavanja. Civilni i pripadnici civilne zaštite većinom su puštani nakon jednog do tri mjeseca, dok su branitelji zadržavani u zatočeništvu i znatno dulje,

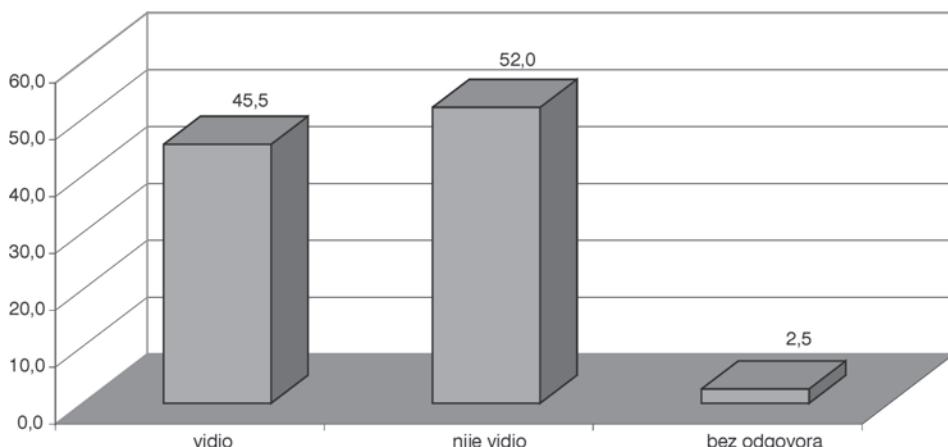
neki čak više od dvije godine. U prosjeku je zatočeništvo trajalo nešto manje od četiri mjeseca. Ne treba uz to zanemariti kazivanja nedavno oslobođenih osoba koja svjedoče da se u srpskim zatvorima još i danas nalaze hrvatski zatočenici, što je podatak, koji bi, kad bismo ga uzeli u obzir, iznesene procjene uvelike produljilo.

Uvjeti smještaja u logorima najčešće su opisivani kao "loši", "oskudni" i "neprikladni". Podjednako neprimjerena ocijenjene su hrana i higijenski uvjeti. Takve su odgovore gotovo beziznimno davali svi oslobođeni zatočenici.

Mučenje

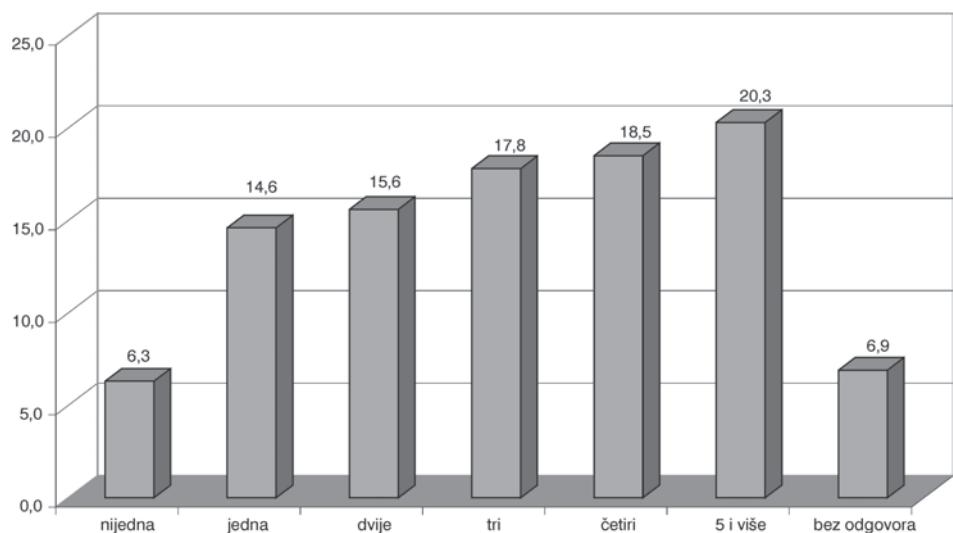
Svjedočanstva oslobođenih zarobljenika govore kako je mučenje bilo sastavnim dijelom zatočeništva, a ne tek izdvojen slučaj pojedinca ili manje skupine ljudi. U logorima su bili primjenjivani najteži oblici zlostavljanja, uključujući i ubijanje zatočenika. Gotovo polovica ispitanih zatočenika (46%) vidjela je ubojstvo nekog drugog zarobljenika (Slika 1). Takva se pojava, nažalost, ne može ograničiti samo na pojedine logore. Naprotiv usporedi li se svjedočanstva zatočenika iz različitih logora, u svakome od njih približno isti postotak je nazočio ubojstvu nekog od zarobljenika. Nažalost anketa nam ne dopušta da razdvojimo ubojstva koja su se desila neposredno po zarobljavanju od onih do kojih je došlo nakon smještanja u logor.

Slika 1.
Bio svjedokom ubijanja
zatvorenika

U logorima se primjenjivao čitav niz fizičkih i duševnih metoda mučenja, barem nekim od kojih su, gotovo bez iznimke, podvrgavani zatočenici. Popis fizičkih metoda sadržavao je dvanaest postupaka zlostavljanja koji su u logorima primjenjivani različitom čestinom. Neki od njih, međutim, bili su gotovo sveprisutni, tako da je svega nešto

Slika 2.
Broj primijenjivanih metoda fizičkog mučenja

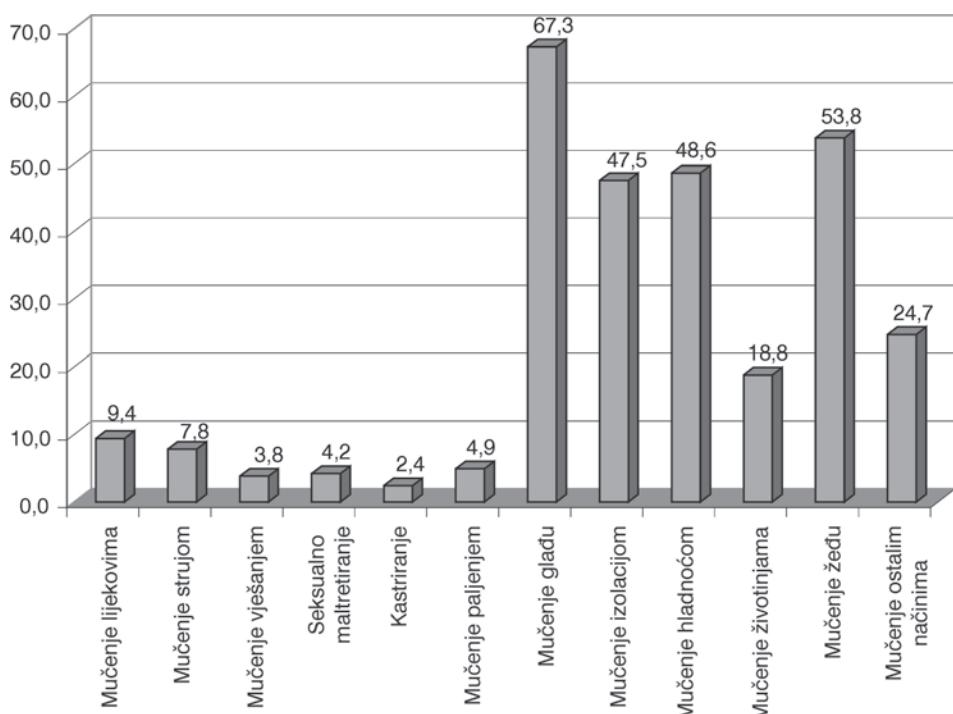
Među načinima zlostavljanja prednjače oni koje bismo mogli podvesti pod uskraćivanje za život nužnih namirnica, neprikladnost smještaja i neprimijerenost brige o zatočenicima. Mučenje glađu i žeđu bile su svakako najraširenije metode zlostavljanja. Prvu je iskusilo 67%, a potonju 54% zatočenika. O prehrani u logoru može posvjedočiti i razlika u prosječnoj težini prije i nakon puštanja koja iznosi gotovo 18 kg. Uzimajući u obzir duljinu boravka u zatočeništvu, osoba je u logoru gubila prosječno pet kilograma mjesечно. Takvi podaci jasno upućuju na namjerno izgladnjivanje koje je u logorima sustavno provodeno. Uskraćivanje sna također je bilo učestalo primjenjivano (52%), a dobro je znano da se njime postiže opća dezorientacija i psihičko slabljenje zatvorenika, često s namjerom mijenjanja stavova u sklopu postupka koji je u literaturi poznat kao ispiranje mozga. Većina je također bila izložena hladnoći (49%), a kad bismo proanalizirali vrijeme u kojem su bili zatočeni, vjerojatno bismo mogli zaključiti kako su oni koji joj nisu bili izloženi, boravili u logoru u toplijem dijelu godine. Iznimnom ćestinom zatočitelji su se služili izolacijom kao metodom zlostavljanja (48%). Među visokorangiranim metodama, koje se učestalo spominju nalazi se i mučenje životinjama kojeg navodi gotovo 20% oslobođenih zatočenika.

Iako je njeno određenje uvelike nejasno, ova metoda se vjerojatno podjednako odnosi na nehigijenske uvjete u prostorijama kojima su se kretale životinje poput kukaca ili štakora, kao i na stvarno zlostavljanje životinja poput natjerivanja pasa na zatočenike.

Mučenje u užem smislu riječi sastoji se u nanošenju fizičke боли koja nije posljedica tek boravka u neprimjerenoj prostoriji ili uskraćivanja stvari nužnih za život. U pojmovno raznovrsnoj kategoriji "ostalih fizičkih metoda" koju je izabralo 25% ispitanih, kriju se poglavito oni koji su tijekom zatočeništva premlaćivani. Nažalost ova, vrlo učestala metoda mučenja, zasigurno je korištena mnogo više nego što to brojke nagovještavaju. Propust je načinjen pri izradi ankete u kojoj je ona omaškom izostavljena, tako da ju je ispitanik mogao spomenuti tek na vlastitu inicijativu. No i ovako se dade dosta zaključiti o njenoj raširenoj uporabi. Nešto manje uobičajene metode mučenja ili one posebno okrutne spominjane su rijede. Mučenje lijekovima spominje 9% zatočenika što se vjerojatno odnosi na uskraćivanje, a ne na davanje neprimjerenu farmakoloških pripravaka. Mučenje strujom je iskusilo 8% zatočenika, paljenjem njih 5%, seksualno zlostavljanje i mučenje vješanjem 4%, a pedesetak zatočenika (2%) bilo je izloženo iznimno okrutnom načinu mučenja kastriranjem (Slika 3).

Slika 3.

Učestalost primjene različitih fizičkih metoda mučenja

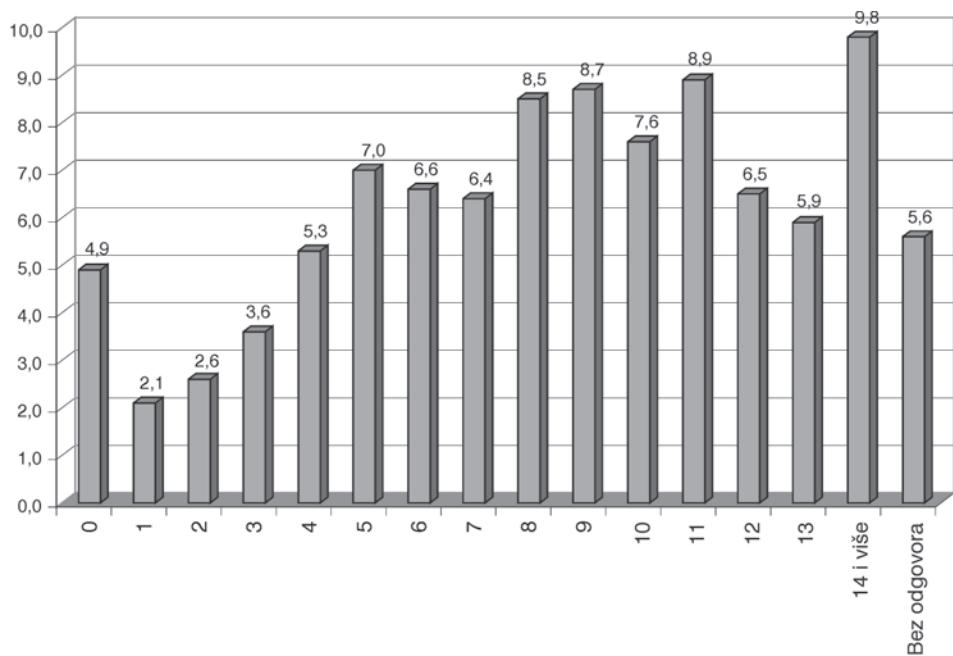
Svjedočanstva o zlostavljanju nude razmjerno jasnu sliku o tome što se odvijalo u srpskim logorima. Posve je neupitno da su zarobljenici smještavani u posve neodgovarajuće prostorije i da je s njima postupano bez uvažavanja čak i elementarnih fizioloških potreba. Uz to je značajan broj zatočenika bio izložen zlostavljanju s nakanom da im se nanese bol ili da ih se trajno osakati. Pri tome su se u logorima razmjerno učestalo služili premlaćivanjem, ali su, premda mnogo rjeđe, korištene i druge, mnogo okrutnije ili bizarnije metode. U analizi valja imati na umu nesklonost mnogih da navedu i priznaju neka posebno neugodna i traumatična osobna iskustva zbog čega je moglo doći do podcjenjivanja rasprostranjenosti pojedinih oblika zlostavljanja.

Odgovori ispitanih osoba nadalje sugeriraju kako je duševno zlostavljanje bilo još češće primjenjivano od fizičkog. Manje od 5% bivših zatočenika navodi kako im nije bilo izloženo. Preostali priznaju kako je na njima bila primijenjena barem jedna, ali mnogo češće veći broj postupaka duhovnog zlostavljanja. Nezanemariv broj ispitanih osoba je štoviše odgovorio kako su zlostavljeni svim navedenim metodama. Nije odveć teško pretpostaviti čemu je služilo duševno zlostavljanje. Riječ je o postupcima koji ponižavaju, slabe moral i samopouzdanje, narušavaju samovrednovanje i dovode do potpune nesigurnosti. Takvi postupci koristili su se u mnogim ratovima, a veoma sličnu vrstu zlostavljanja prolazili bi američki vojnici zarobljeni za Korejskog rata, kad je i skovan pojma ispiranja mozga.

Najčešći oblici psihičke torture bili su usmjereni na kidanje veze s Hrvatskom i vrijednostima zbog kojih su branitelji pošli u borbu. Čak 82% oslobođenih zatočenika navodi kako im je govoreno da ih Hrvatska više ne želi, a 74% ih je štoviše bilo prisiljeno na pjevanje četničkih pjesama. Strah, nesigurnost i dezorganizacija bili su također poticani neposrednim fizičkim prijetnjama. Slušanju zapomaganja drugih logoraša bilo je izloženo gotovo tri četvrteine zarobljenika (70%), a prijetnje strijeljanjem bile su upućene također velikoj većini (64%). Za većinu (47%), štoviše, nije se ostalo samo na prijetnjama već su organizirana lažna strijeljanja. Zarobljenici su također zastrašivani prisilnim promatranjem ubijanja i zlostavljanja (28%) ili seksualnog napastovanja (5%). Za potpuno slabljenje morala provođene su i lažne razmjene (58%) i odvođenja u nepoznato (45%) nakon kojih, sigurno je, zarobljenici više nisu imali vjere u svoje izbavljenje. Višekratno ispitivanje u svaku dobu dana i noći koje je iskusilo gotovo dvije trećine ispitanih osoba (60%) trebalo je, združeno s deprivacijom

Slika 4.
Broj primjenjivanih metoda duševnog mučenja

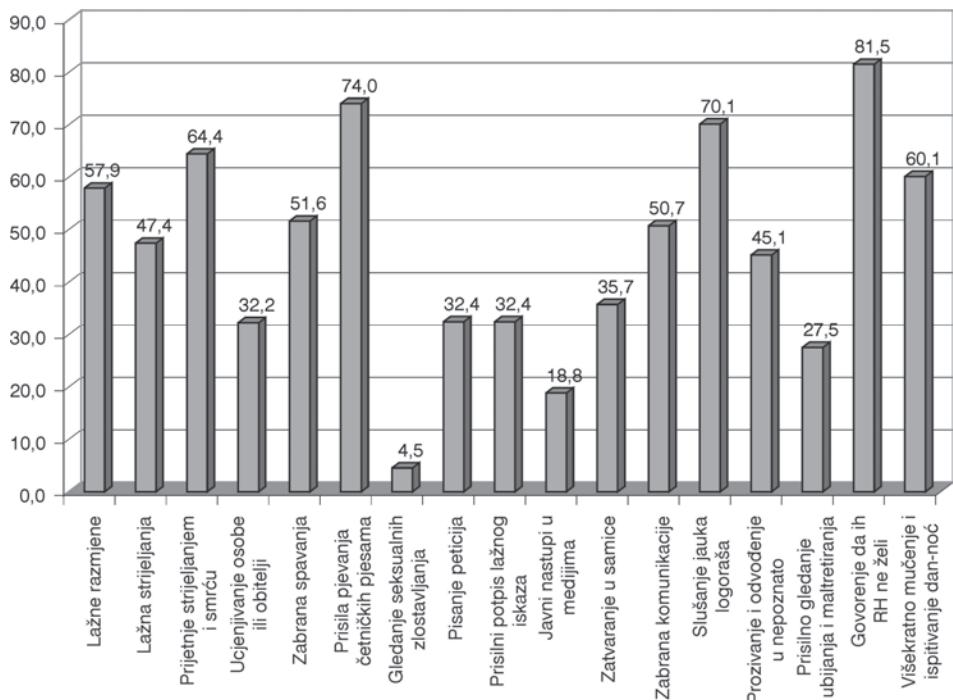
sna polučiti stanje dezorientiranosti i slaboće nakon kojeg bi bilo lakše izvući određene informacije od zarobljenika ili ih iskoristiti na neki drugi način. Dodatni preduvjet za to bila je potpuna izolacija, odnosno zabrana komunikacije s drugim zarobljenicima čije postojanje doista i potvrđuje više od polovice ispitanih osoba (51%). Velik broj zarobljenika je također zatvaran i u samice (36%). Dakako, cijeli program postupaka nije bio slučajan, već vjerojatno brižno planiran i provođen. Nije se prezalo od iskorištanja zarobljenika, koje se prisiljavalo na nastupanje u medijima (19%), pisanje peticija (32%) ili potpisivanje lažnog iskaza (32%) (Slika 4 i 5).

Cjelokupna lepeza korištenih metoda zlostavljanja pruža mogućnost jasnog iščitavanja namjera i strategije pritiska na zarobljenike. Posve je jasno da je u osnovi cijelog postupka instrumentalizacija zatvorenika koje se logorima nastojalo "slomiti" fizički i psihički. Brojna svjedočanstva kazuju kako je određen broj zarobljenika jednostavno smaknut. Oni koji bi preživjeli, prolazili bi torturu s namjerom zastrašivanja, ponижavanja i slabljenja samovrednovanja kao preduvjeta mijenjanja političkih stavova i vrijednosti. Takve je ljude bilo moguće naknadno iskoristiti kako bi se u domaćoj i svjetskoj javnosti stvorio lažni dojam pravednog rata moralno opravdanih ciljeva.

Slika 5.

Učestalost primjene različitih duševnih metoda mučenja

ZAKLJUČNA RASPRAVA

Urednik i jedan od autora knjige "Putevima pakla: kroz srpske koncentracijske logore u 21. stoljeće" D. Rehak, inače i sam zatočenik srpskog koncentracijskog logora tijekom srpske agresije na Hrvatsku 1991. godine, navodi pojmove šezdesetak koncentracijskih logora na teritoriju Republike Srbije i Crne Gore u kojima su početkom devedesetih odvođeni Hrvati. Nad njima su vršene torture opisane u predočenoj analizi. Uz to skupina autora (Rogić i sur., 1995.) objavila je precizne podatke i kontekst u kojem je više stotina tisuća nesrpskog pučanstva iz Hrvatske protjerano iz svojih domova. Neka svjedočanstva kako je taj proces tekao na individualnim razinama objavljena su u knjizi "Stotinu svjedočanstava" (1993.) i mnogim drugim publikacijama. Iz analize svih dostupnih izvora predočeni su i načini na koje su se provodila masovna ubijanja i protjerivanja na cijelom teritoriju Republike Hrvatske tijekom 1991. godine (vidi Šakić i sur., 1992.).

Ovi se podaci navode kao potpora predočenim u ovoj analizi, kako bi primjena teorijskog okvira iz uvoda na srpsku agresiju na Hrvatsku bila razvidnija.

Srpska agresija na Hrvatsku uslijedila je u procesu raspada komunizma kao svjetskog procesa i raspada druge Jugoslavije u kojoj su pod prividom jednakosti svih pet naroda Srbi imali dominantnu političku, sigurnosnu i ekonomsku ulogu. Drugim riječima, kriza raspada Jugoslavije najviše je prijetila ugroziti privilegije koje su Srbija kao jedna od sastavnica Jugoslavije i srpski narod na cijelom teritoriju Jugoslavije, a posebice u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu imali gotovo pedeset godina. Ta prijetnja izaziva strah i homogenizaciju kod srpskog naroda uoči raspada komunizma pod ideološkom maskom "antibirokratske revolucije". Srpska akademija znanosti (SANU) izdaje Memorandum kao svojevrsni "manifest" za spas druge Jugoslavije, a u stvari njime se oživljuju stoljetne velikosrpske težnje za tuđim, naročito hrvatskim teritorijima. Dodatna homogenizacija srpskog naroda dođa se i zlouporabom religije u političke svrhe, putem određenih krugova u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Tako su Srbi početak raspada Jugoslavije kroz demokratski proces osamostaljivanja pojedinih njenih sastavnica dočekali potpuno nacionalno i ideološki homogenizirani, imali su "vođu" i imali su nadzor nad Jugoslavenskom armijom. Ostali narodi iz druge Jugoslavije bili su im potpuno inferiori. Kao "žrtvene jarce" međutim izabrali su tri narodne skupine - Hrvate, Bošnjake (Muslimane) i Albance sa Kosova jer se to poklapalo s njihovim velikosrpskim planom. Kada su Hrvatsku napali, Hrvati su bili potpuno razoružani, a na međunarodnom planu uveden je embargo na uvoz oružja. Osjećajući se superiornima i bez mogućnosti da im "vanjske skupine" ili "žrtveni jaci" uzvrate Srbi su najprije izvršili agresiju na Hrvatsku, zatim Bosnu i Hercegovinu i na kraju na Kosovo. U sva tri slučaja koristili su etničko čišćenje i genocid odnosno masovna ubijanja. U sva tri slučaja različite institucije i pripadnici međunarodne zajednice bili su u najdramatičnijim trenucima pasivni promatrači (primjeri Ovčare u Vukovaru i Srebrenice u BiH to naročito potvrđuju). Budući da su se Srbi međusobno konformirali te pokoravali svome "vođi" Miloševiću, međunarodna zajednica bila pasivna, a "žrtveni jaci" nisu mogli uzvratiti, postavlja se logično pitanje nisu li time bili ispunjeni svi važni uvjeti iz teorijskog okvira za dogoden genocid odnosno masovna ubijanja Hrvata, Muslimana i Albanaca u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Srpska konstrukcija obmana da su Hrvate ubijali radi osvete za Jasenovac ili radi spašavanja srpske manjine u Hrvatskoj (slična je Njemačkoj obmani iz Drugog svjetskog rata da su napali Češku radi spašavanja Njemaca iz Sudeta), a Muslimane i Albance

radi osvete za poraz na Kosovu polju 1471. također se uklapa u navedeni okvir. Odgovore na pitanja o međunarodnim krugovima koji su naročito podržavali ulogu međunarodne zajednice kao pasivnih promatrača moguće je pronaći kroz analizu njihovih pojedinačnih interesa prema očuvanju Jugoslavije i nakon raspada komunizma. U tom kontekstu može se promatrati i embargo na uvoz oružja iako se znalo da će svi osim Srba biti u inferiornom položaju, a Hrvati i Slovenci prvi pokušati ostvariti demokratsku neovisnost. A to je upravo bio okidač za dogođeni genocid opisan u ovom radu i mnogim drugim publikacijama, sukladan navedenom sociopsihologiskom teorijskom okviru.

- Erber, R. (2002.), With a Clear Conscience: Lyng Self-Deception and Belief. In: S. L. Newman and R. Erber, (Eds.) *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford University Press.
- Frey D., Rez H. (2002.), Population and Predators: Preconditions for the Holocaust From a Control-Theoretical Perspective Belief. In: S. L. Newman and R. Erber, (Eds.) *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust* Oxford University Press.
- Mandel, D. R. (2002.), Instigators of Genocide: Examining Hitler From a Social-Psychological Perspective. In: S. L. Newman and R. Erber, (Eds.) *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford University Press.
- Newman, S. L., Erber, R. (2002.), Epilogue: Social Psychologists Confront the Holocaust. In: S. L. Newman and R. Erber, (Eds.) *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford University Press.
- Oyserman D., Lauffer A. (2002.), Examining the Implications of Cultural Frames on Social Movements and Group Action in Newman. In: S. L. Newman and R. Erber, (Eds.) *Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, Oxford University Press.
- Pavličević, D. (1993.), Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793.-1993., "Društvena istraživanja", *Rat protiv Hrvatske*, Zagreb, ožujak-lipanj 1993.
- Rogić, I., Esterajher J., Knezović, Z., Lamza-Posavec V., Šakić, V. (1995.), *Progonstvo i povratak*: Psiho-socijalne odrednice progona i mogućnosti povratka hrvatskih progonnika, Zagreb.
- Rehak, D. (2002.), *Putevinama pakla: kroz srpske koncentracijske logore u 21. stoljeće*, Zagreb.
- Šakić, V., Sedlar, S., Tojčić A. (1993.), Ratni zločin i zločin genocida u agresiji Srbije na Republiku Hrvatsku 1991., "Društvena istraživanja", *Rat protiv Hrvatske*, Zagreb, ožujak-lipanj 1993.

LITERATURA

N.

ŽIVJETI
—
SA
—
ZLOM

Ante
VUČKOVIĆ

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu

Bože
VULETA

Franjevački institut za kulturu mira, Split

VUKOVAR U SVJETLU OPRAŠTANJA

Vrijeme i povijest prolaze mnogo brže nego što zarastaju naše rane. Već i zbog te brzine vrijeme nije u stanju iscijeliti sve rane, usprkos narodnoj mudrosti koja veli upravo suprotno. Vrijeme je univerzalni lijek samo ukoliko pristamemo na to da su rane zaliječene onda kada vrijeme pregaži sve ranjene.

Veliko zlo rata i nasilja je iza nas. Vukovar i sve što ovo ime simbolizira je iza nas. No, nažalost, vrijeme nasilja nije prošlo. Počinjeno zlo živi. Živi u srcima počinitelja i živi u njihovim žrtvama. Kao da je zadobilo samostojni život, još gore, kao da se od prvotnog zlog čina umnožilo. Živi u srcu počinitelja i ponaša se nijemo, pod plaštjem nijekanja ili opravdanja. Živi u srcu žrtve i hoće se osamostaliti u liku uzvraćanja istom mjerom, u liku osvete. I jedan i drugi način su plodno tlo na kojem zlo može neometano rasti i čekati kada će se pružiti nova prigoda da zaživi stavljanjem u svoju službu onih za koje se uhvatilo.

Dogodeno zlo ne završava završetkom izvornog zlog čina. Ono nastoji preživjeti i namnožiti se po svaku cijenu. Spremno je čekati, mijenjati maske i oblike. Spremno je pritajiti se i mijenjati skrovišta. Važno mu je preživjeti.

Kršćanstvo poznaće ponašanje zla i poznaće način opuštenja s njim. Zna kako je ono lukavo. No, zna i izlaz iz zla. Ne iscrpljuje se u njegovu poznavanju. Nije dovoljno poznavati kako se zlo ponaša. Valja znati kako se boriti protiv njega. Za počinitelja izlaz iz zla je u kajanju i traženje oproštenja, za žrtvu u oprostu.

I kajanje i oprost su teški ljudski čini. Zato su i rijetki. Zato se najčešće događa da se dogodi oprost bez srca i kajanje bez obraćenja.

Susjed pruži susjedu ruku preko volje, skrivajući svoje zlopamćenje i izričući riječi koje se mogu shvatiti kao riječi oprosta ili pokušaja uspostave novih odnosa, ali negdje u dubini srca i bivši počinitelj i bivša žrtva slute da se nije dogodio oprost, da je ono što se dogodilo oblik oprosta bez srca kako ga naziva Jankelevitch,¹ oprosta koji na-

liči izjavi ljubavi bez iskrenosti. Žrtva se, usprkos mnogim ružnim i bolnim sjećanjima ipak odlučila pružiti ruku susjedu, bivšem počinitelju, pronašla je svoje razloge za takav čin, pružila mu ruku koja označava spremnost na miran život usprkos nutarnjoj odbojnosti. No, nema oprosta, nema odnosa, nema srca. Tako se dogodi minimum preduvjeta za život, ali se ne dogodi i suživot. Tako se stvori ozračje u kojem se govori o novim odnosima, ali ih se ne može živjeti.

Počinitelj promrmlja neku riječ koja bi mogla biti shvaćena kao riječ pokajanja, skrivajući se iza općih formula i površnih opravdanja, stvorи privid kako mu je žao, a u srcu zna kako bi se vjerojatno ponašao na isti način kada bi se našao u istoj ili sličnoj situaciji i zna kako je samo promijenjena situacija razlog da se sada ponaša drukčije.

Pokušaji življenja jednih uz druge, kada već nije moguće jednih s drugima, smještaju se uglavnom između neoprosta i nijemog nepokajanja, s jedne strane, i oprosta i obraćenja, s druge. Ovo je, čini se na prvi pogled, lakši put, jer je manje zahtjevan, ali je na duge staze opasan i razoran stoga što je plodno tlo gajenju zlopamćenja kod žrtve, i zluradosti i iste spremnosti na nasilje kod počinitelja. Opasan je, jer je gotovo neizbjježno da se neokajano i neoprošteno zlo u sadašnjim odnosima oblikuje kao opće nepovjerenje i da se s vremenom prenese na nove generacije.

Kršćanstvo je u svom temelju kodiralo nužne preduvjetne mogućem oslobođenom životu nakon dogodenog zla. Jedan od tekstova koji u sebi nosi opis potrebnog za novi život jest i tekst u Lukinom evanđelju o dvojici učenika koji putuju u Emaus nakon Isusove smrti na križu. Tekst se nalazi u Evanđelju po Luki.²

Iza ove dvojice učenika leži zlo, nepravda, smaknuće učitelja. Smrt ima, čini se, zadnju riječ. Nakon Isusove smrti njihov se život više ne može nastaviti putem kojim su pošli dok su još isli za njim. Njega više nema i sada je vrijeme povratka kući, povratka tamo odakle su pošli za njim. Nakon dogodenog zla život se ne može nastaviti kao da ništa nije bilo. Valja ga nastaviti, ali on više ne može teći pravcem kojim je tekao. Ili će se nastaviti započinjući iznova, na drugom mjestu, u drugim uvjetima, nerijetko u drugom jeziku i u drugoj zemlji ili će se nastaviti tamo gdje je prekinut, ako je to još moguće.

Razgovor ove dvojice ukazuje na to kako dogodeno zlo valja izreći. Ova dvojica su pogodeni neizravno. To je i razlog zbog kojega mogu razgovarati neposredno nakon nasilja. Izravna pogodenost nasiljem oduzima riječ. Nijest je najčešći rezultat podnesenog nasilja.

Izreći ono što me je povrijedilo već je po sebi proces olakšanja. To je najvidljivije na suprotnom slučaju, na slučaju nemogućnosti izricanja podnesenog zla. Podnošenje zla koje nismo u stanju izreći i kojeg ne možemo prisati njegovu autoru (primjerice kod seksualnog zlostavljanja djece) vodi nas i protiv naše volje i izričite namjere u okrivljivanje nas samih, u preuzimanje krivnje na same sebe. No, podneseno zlo nije manje ako mu zamijenimo autora. Ono se na takav način samo množi. Stoga se događa da nakon što žrtva sebi pripiše krivnju, sama počne činiti isto prema drugima. Osvećuje se a da sama ne zna zašto to čini. Tako žrtva nasilja postaje nasilnikom, okradeni kradljivcem.

Onima koji su najviše trpjeli najteže je izreći pretrpljeno. I istodobno njima je najpotrebniye izreći sve i oprostiti. Oprost je izlaz žrtve iz prikovanosti na nasilje.

Uzmem li u obzir da počinitelji mrze one kojima su načinili zlo i vodimo li računa o tome kako je absurdno da žrtva sama traži počinitelja kako bi mu oprostila, izbistrit će se u svijesti kako je žrtvi moguće izreći pretrpljeno zlo a da to ne mora biti izricanje počinitelju te kako se može oprostiti od navezanosti na pretrpljeno zlo a da za to ne mora čekati počiniteljevu molbu za oprostom. Narančno, ovdje oprost ne znači prvenstveno oprost žrtve počinitelju, nego oprštanje žrtve od navezanosti na podneseno zlo.³ Točno je kako nitko ne može samom sebi oprostiti na isti način na koji se nitko ne osjeća obaveznim održati obećanje koje je učinio samo sebi.⁴ No, mi oprost mislimo prvenstveno kao povratni glagol: *oprostiti se*, odvojiti se od pretrpljenog zla i tako oslobođiti prostor u kojem će biti moguće oprostiti počinitelju ukoliko ga on zatraži i ispunji druge preduvjete (kajanje, nadoknada štete, obećanje promjene).

U kršćanstvu, a kršćanstvo je najdalje iskoraciло u odnosu žrtve prema pretrpljenom zlu i u odnosu prema počiniteljima, prema neprijateljima, oprost nije nadasve odnos s počiniteljem niti ponovna uspostava odnosa počinitelja i žrtve. U kršćanstvu je oprost nadasve odnos žrtve s Bogom.

To je vidljivo i iz ovog Lukinog izvještaja. Ova dvojica učenika doduše razgovaraju jedan s drugim, ali njihov razgovor uvire u razgovor s Isusom kojega ne prepoznaju dok mu pričaju što se dogodilo u Jeruzalemu.

To što njih dvojica razgovaraju u dogodenom nasilju nije još dovoljno. Potrebno je doduše podneseno zlo staviti u riječ, oblikovati ga jezično, ali nije svaki razgovor ljetkovit. Postoje razgovori koji naoko stvaraju privid oslobađanja tereta, ali koji nas na nevidljiv način još jače vežu

uz dogođeno zlo. Ova dvojica hrane jedan drugome vlastitu muku. Dok razgovaraju njihovo potištено stanje duše se ne smanjuje. Naprotiv. To je razgovor koji ne liječi. Tako se u kršćanstvu kodira kako samo izricanje podnesenog zla nije dovoljno. Izreći svoju muku nekome tko nosi istu muku i zauzvrat dobiti istu muku natrag ne znači oslobođiti se svoje muke, nego je udvostručiti. Tako postoje snažne veze koje žive jedino od međusobnog hranjenja pesimizmom. Takav odnos treba pomoći izvana. Liječe nas razgovori koji nam ne potvrđuju našu pesimističnu viziju događaja, nego samo oni koji su nam u stanju otvoriti nove obzore.

Zato je scena susreta dvojice učenika s Isusom vrlo značajna. Ova dvojica ne prepoznaju Uskrslog. Njihove oči su odveć navezane na pretrpljeno zlo a da bi mogle prepoznati oslobođeni život, život koji nije navezan na zlo. Sve dotle dok se ne dogodi oprost, dok se ne otvori mogući obzor oslobođenog života nakon podnesenog nasilja, naše oči nisu u stanju vidjeti i prepoznati takvu mogućnost.

Ova dvojica još jednom pričaju istu priču. Ovaj put ne samo jedan drugome, nego strancu, nekom tko dolazi izvana.

Oprost je riječ. Oprost je najprije vezan uz govor, riječ, priču. Ne mora biti mišljen cijeli psihički proces koji bi obuhvatio stanje od povrede do konačnog oprosta. Oprost može biti jednostavno riječ koja, kada se izriče, čini ono što veli. Riječ koja dijeli dva vremena. Riječ koja dijeli vrijeme zla u kojem postoji počinitelj i žrtva, vrijeme neprijateljstva kojeg određuje počinitelj a u kojem je žrtva pasivna od vremena kojeg žrtva riječju "opraštam" čini novim vremenom. "Oprost" je granica, prekid vremena povrede i neprijateljstva, novost, neočekivana riječ koja stvara ono što govori.

Riječ "oprost" je najprije riječ. Kao riječ ona prekida šutnju. Između počinitelja i žrtve, nakon počinjenog zla, vlada šutnja. Šutnju ne može prekinuti počinitelj. Njegov govor spada još uvijek u nasilje. Čak i onda kada traži oproštenje njegovo govor nije oslobođen od nasilja. Počinitelj, ako hoće izbjegći dodatno nasilje, treba osluhnuti kada i kako može progovoriti. Samo žrtva može prekinuti šutnju. Riječ koja prekida šutnju ne briše prošlo. Ona samo diže teški nijemi pokrov nad prošlošću. Riječ skida težinu šutnje. Zato je riječ oproštenja prekid, promjena, granica, brana, vremenska granica.

No, riječ nije lagana. Oblikovati riječ oprosta je vrlo zahtjevno. Jer, riječ oproštenja traži najprije oblikovanje i izricanje podnesenog zla.

U razgovoru Isusa i dvojice učenika nema nikoga od onih koji su bili uključeni u nasilje. Niti Isus ima potrebu s njima raspraviti podneseno zlo niti to traži od ove dvojice. Uskrs se događa neovisno o onima koji su sudjelovali u nasilju i izlaz iz potištenosti zbog nasilja se događa neovisno o počiniteljima. I uskrsnuće i izlaz iz potištenog stanja i oproštenje se događaju u odnosu s Ocem, odnosno Riječju.

Nije nevažno uočiti kako kršćanstvo u sebi krije mogućnost izlaza iz zla, oprosta kroz odnos s Ocem, dakle u religioznom području, neovisno o počiniteljima.

Razgovor s Isusom otvara učenicima nove obzore. Iz perspektive Uskrslog nasilje dobiva drugo značenje. Uskrsli ga smješta u drugi kontekst, u drugi odnos. Ne umanjuje ga, ne briše ga, ne nijeće ga, ali mu daje druga obilježja, vidi ga iz perspektive Uskrsa.

U trenutku kada se ovoj dvojici otvore oči, kada u strancu prepoznaju Učitelja, ubijenog i Uskrslog koji nije opterećen ni zlom ni zlopamćenjem, događa se promjena s kojom ova dvojica nisu računali. Ta promjena je toliko jaka da Uskrsli može i nestati iz vidljivog.

Dok su maloprije još sami mislili kako je noć razlog da stranca ne puste da nastavi svojim putem, sada im noć nije više prepreka da se vrati u Jeruzalem. Dok su ranije bježali iz Jeruzalema ostavljajući iza sebe mjesto nasilja i nepravde, sada im to isto mjesto postaje mjesto nade, nalogeštaj novog. Kao što je Uskrsli morao umrijeti da bi pobijedio smrt tako i ova dvojica moraju na mjesto nasilja kako bi svjedočili život.

Oprost ne bježi od mjesta gdje se dogodilo nasilje i oprost ne započinje novi život na drugom mjestu. Oprost otvara mogućnost da se na mjestu nasilja započne novi, drukčiji život. Oprost nije nastavak kao da se ništa nije dogodilo, nije povratak na staro. Oprost je novi početak.

Osim toga, ova dvojica sad ponovo pričaju istu priču, sa svim detaljima, bez ikakve promjene onog što se dogodilo, ali sada sve izgleda drukčije. Oprost ne zaboravlja i ne dokida pamćenje. On pamti drukčije.

Vukovar je mjesto počinjenog i pretrpljenog zla. I Vukovar se može pretvoriti u mjesto neiskrenog kajanja i prividnog oprosta. I Vukovar može biti mjesto izbjegavanja a ne povratka, tlo zlopamćenja, a ne oprosta, skriveno mjesto zluradosti a ne obraćenja. No, Vukovar isto tako može postati mjesto na kojem će zaživjeti snaga života i oprosta, na kojem će se dogoditi novi početak, drukčiji život.

Vukovar zasigurno neće postati mjesto zaborava, ali valja uložiti truda kako ne bi postalo mjesto zlopamćenja. Potrebna je perspektiva Uskrsa i oprosta kako bi se Vuko-

var smjestio u obzor života. On to može sve dok bude srdaca koja će gorjeti povjerenjem u život usprkos smrti, u oprštanje usprkos izostanku kajanja, u novi početak usprkos zlu koje preživljava pod plaštem nijemosti. Vrijeme neće izliječiti rane, ali oprost može iscijeliti i ranjene ljude i ranjeno vrijeme.

BILJEŠKE

¹ Usp. Vladimir Jankelevitch, *Le Pardon*, Aubier 1967., str. 46-47

² ₁₃I gle, dvojica su od njih toga istog dana putovala u selo koje se zove Emaus, udaljeno od Jeruzalema šezdeset stadija. ₁₄Razgovarahu međusobno o svemu što se dogodilo. ₁₅I dok su tako razgovarali i raspravljali, približi im se Isus i pode s njima. ₁₆Ali prepoznati ga – bijaše uskraćeno njihovim očima. ₁₇On ih upita: "Što to putem pretresate među sobom?" Oni se snuždeni zaustave ₁₈te mu jedan od njih, imenom Kleofa, odgovori: "Zar si ti jedini stranac u Jeruzalemu te ne znaš što se u njemu dogodilo ovih dana?"

₁₉A on će: "Što to?" Odgovore mu: "Pa ono s Isusom Nazarećaninom, koji bijaše prorok – silan na djelu i na riječi pred Bogom i svim narodom: ₂₀kako su ga glavari svećenički i vijećnici naši predali da bude osuđen na smrt te ga razapeli. ₂₁A mi se nadasmo da je on onaj koji ima otkupiti Izraela. Ali osim svega toga ovo je već treći dan što se to dogodilo. ₂₂A zbumiše nas i žene neke od naših: u praskozorje bijahu na grobu, ₂₃ali nisu našle njegova tijela pa dođoše te rekoše da su im se ukazali anđeli koji su rekli da je on živ. ₂₄Odoše nato i neki naši na grob i nađoše kako žene rekoše, ali njega ne vidješe." ₂₅A on će im: "O bezumni i srca spora da vjerujete što god su proroci navijestili! ₂₆Nije li trebalo da Krist sve to pretrpi te uđe u svoju slavu?" ₂₇Počevši tada od Mojsija i svih proroka, protumači im što u svim Pismima ima o njemu. ₂₈Uto se približe selu kamo su išli, a on kao da htjede dalje. ₂₉No oni navaljivavu: "Ostani s nama jer zamalo će večer i dan je na izmaku!" I uniđe da ostane s njima.

₃₀Dok bijaše s njima za stolom, uze kruh, izreče blagoslov, razlomi te im davaše. ₃₁Uto im se otvore oči te ga prepoznaše, a on im iščeznu s očiju. ₃₂Tada rekoše jedan drugome: "Nije li gorjelo srce u nama dok nam je putem govorio, dok nam je otkrivaо Pisma?" ₃₃U isti se čas digoše i vratiše u Jeruzalem. Nađoše okupljenu jedanaestoricu i one koji bijahu s njima. ₃₄Oni im rekoše: "Doista uskrsnu Gospodin i ukaza se Šimunu!" ₃₅Nato oni pripovjede ono s puta i kako ga prepoznaše u lomljenju kruha. Lk 24, 13-35.

³ Usp. Ante Vučković, *Struktura zla i oprost*, u *Praštanje*, uredio Boža Vučeta, Split – Sinj, 1995., str. 19-30.

⁴ Usp. Hannah Arendt, *Vita activa*, August Cesarec, Zagreb 1991., str. 191.

BILJEŠKE
○
AUTORIMA

Martin BELL, London, Engleska. Poslije završetka studija u Cambridgeu (1962.) radi u BBC-u. Više od 30 godina izvještavao je iz više od 80 zemalja, od toga ih je 11 bilo u ratnom sukobu. Nakon izvještavanja iz *Vijetnamskog rata* postao je jedan od najpoznatijih svjetskih ratnih novinara. Izvješćuje iz okupiranog Vukovara te je izravni svjedok zločina srpske vojske. Dobitnik je nekoliko nagrada i priznanja.

Janusz BUGAJSKI, Washington, Sjedinjene Američke Države. Ravnatelj Projekta za Istočnu Europu u *Centru za strateške i međunarodne studije* u Washingtonu. Bio je urednik za Radio Slobodna Europa u Minhenu. Savjetnik i predavač u više američkih agencija, instituta i projekata. Objavio je niz knjiga i radova o etničkim i političkim odnosima istočne Europe te veliki broj članaka u medijima u Americi i Europi. Dobitnik više stručnih nagrada i priznanja.

Dr. sc. Ivan ČIZMIĆ, Zagreb, Hrvatska. Znanstveni savjetnik u *Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar*. Povjesničar i pravnik; bavi se istraživanjem hrvatskog iseljeništva; iz tog područja objavio nekoliko knjiga, studija i članaka. Suradivao je na nizu međunarodnih i domaćih projekata te djelovao na većem broju međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova.

Luc HUYSE, Leuven, Belgija. Sve do umirovljenja (2000. g.) bio je zaposlen kao profesor sociologije i sociologije prava na *Pravnom fakultetu Leuven* u Belgiji. Bio je savjetnik Vlada i nevladinih udruga u Burundiju i Etiopiji. Ekstenzivno je pisao o konsolidaciji mladih demokracija. Sadašnja istraživanja odnose se na ulogu retributivne pravde nakon nasilnih sukoba.

Mr. sc. Katica IVANDA, Zagreb, Hrvatska. Asistentica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Studirala u Njemačkoj i Engleskoj; magistrirala socijalnu povijest i migracije u Njemačkoj. Doktorandica na Sveučilištu Bremen (Njemačka). Provodila istraživanja u institutu *Multicultural History Society* u Torontu (Kanada). Istraživač je na projektu *Integracijski procesi između Republike Hrvatske i hrvatskog iseljeništva*.

Dr. sc. Josip JURČEVIĆ, Zagreb, Hrvatska. Znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Na Hrvatskim studijima predaje *Opću povijest 20. stoljeća* i *Povijest uspostave hrvatske države*. Osnivač i prvi ravnatelj *Središnjeg arhiva Ministarstva obrane*. Voditelj projekta *Domovinski rat*. Autor jedne knjige i 16 znanstvenih radova; koautor ili urednik 25 knjiga; izlagao na 21 znanstvenom skupu; stručni suradnik u 6 dokumentarnih filmova.

Zlatko KARAČ, Zagreb, Hrvatska. Predavač je na katedri za urbanizam *Arhitektonskog fakulteta* u Zagrebu; uskoro brani disertaciju o urbanom razvoju Vukovara. Bio član pregovaračke ekspertne skupine za grad Vukovar. Član je državnog stožera za obnovu spomenika kulture grada Vukovara; voditelj konzervatorsko-restauratorskih istraživanja u povijesnoj jezgri Vukovara. Objavio stotinjak znanstvenih i stručnih članaka.

Paul LEMMENS, Predaje kolegij o ljudskim pravima na *Katoličkom sveučilištu Leuven* u Belgiji. Direktor je programa *Europskog poslijediplomskog programa iz ljudskih prava i demokratizacije* sa sjedištem u Veneciji (Italija). Sudac je na *Vrhovnom administrativnom sudu*. Kao pravnik praktičar za stupao je na *Europskom sudu za ljudska prava* u Strasbourg. Bio je *ad hoc* sudac u slučajevima koji su se vodili protiv Belgije.

Dr. sc. Goran MILAS, Zagreb, Hrvatska. Viši znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Na Hrvatskim studijima predaje kolegije *Statistika u društvenim istraživanjima* i *Istraživačke metode*. Objavio je 20 znanstvenih radova. Član Upravnog vijeća u COST-ovom projektu *Predviđanje budućnosti*.

Dr. sc. Ivan ROGIĆ, Zagreb, Hrvatska. Znanstveni savjetnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i profesor na *Arhitektonskom fakultetu* u Zagrebu. Bavi se urbanom sociologijom, sociologijom tehnike, sociologijom kulture te sociologijom razvjeta, objavio je više knjiga (samostalno i

u suradnji s drugim autorima) te brojne znanstvene i stručne radove.

Dr. sc. Vlado ŠAKIĆ, Zagreb, Hrvatska. Viši znanstveni suradnik i ravnatelj *Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar*. Izvanredni profesor psihologije i pročelnik studija psihologije na *Hrvatskim studijima* u Zagrebu. Autor nekoliko knjiga i velikog broja znanstvenih radova. Sudjelovao na nizu znanstvenih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu. Voditelj projekta *Socijalne devijacije i antisocijalno ponašanje: interakcijski pristup*.

Dr. sc. Miroslav TUĐMAN – redoviti profesor na *Odsjeku za informacijske znanost Filozofskog fakulteta* u Zagrebu. Bio je zamjenik predstojnika *Ureda za nacionalnu sigurnost* i ravnatelj *Hrvatske izvještajne službe*. Suradnik i voditelj niza znanstvenih projekata, autor osam knjiga i preko sto i pedeset članaka; urednik petnaestak zbornika. Glavni urednik međunarodnog časopisa *National Security and the Future*.

Fra Ante VUČKOVIĆ, Split, Hrvatska. Svećenik je, franjevac, član *Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja* sa sjedištem u Splitu. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Sinju. Filozofsko teološki studij završio je u Makarskoj i Zagrebu, a studij filozofije u Minhenu i Rimu. Predavao je u Makarskoj i Rimu, a sada predaje na *Katoličkom bogoslovnom fakultetu* u Splitu.

Fra Bože VULETA, Split, Hrvatska, ravnatelj *Franjevačkog instituta za kulturu mira* sa sjedištem u Splitu. Duhovnik je franjevačkih bogoslova. Organizirao je niz znanstvenih skupova s područja mira, društvene solidarnosti i socijalno-kršćanske ekologije, kao i dva opsežna istraživanja koja obuhvaćaju tu problematiku. Brojne je projekte ostvario u suradnji s drugim znanstvenim ustanovama u Hrvatskoj i inozemstvu.

Dr. sc. Dražen ŽIVIĆ, Zagreb, Hrvatska. Znanstveni suradnik u *Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar*. Na *Hrvatskim studijima* u Zagrebu predaje kolegije *Demografija i Demografske tendencije u Hrvatskoj u 20. stoljeću*. Sudjelovao na desetak znanstvenih i stručnih skupova u Hrvatskoj i inozemstvu. Voditelj projekta *Demografski gubitci i posljedice Domovinskog rata*. Objavio pedesetak znanstvenih i stručnih radova.